

Малкъар жазычуланы суратлау-адабият, жамауат-санат журналлары

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 2 (186) март-апрель 2016 ж.

Учредительле –

КъМР-ни СМИ эм жамауат бла дин биригиулени
къырал комитети, жазычуларыны Союзу

Баш редактор
Додуланы Аскер

Редколлегия:

Бепайланы Муталип
Гуртуланы Салих
(бёлюмню редактору)
Ёзденланы Альберт
Ёлмезланы Мурадин
(жууаплы секретарь)
Зумакъулланы Танзиля
Мызыланы Къаншаубий
Османланы Хыйса
Созайланы Ахмат
Табакъсойланы Мухтар
Шауаланы Хасан

**ЭЛБРУС
МИНИГИ-ТАУ**

НАЛЬЧИК – 2016

АДАМЛЫКЪ ДУНИЯСЫ

Бир суратлау чыгъарманы эки-юч кере къайтарып окъургъа тыше эсе, аны литература жигитлери бла бирге анча кере узакъ жолгъа атланаса. Бирде андан зауукълукъ аласа, бирде тюз боюнлу литература жигит сынагъан къыйынлыкъланы кѣтюралмай жилияса (сѣзсюз, нени юсюнден жазылгъанына кѣре).

Быллайда кеси оюмларым бла башхаланы андан ары тынгысыз этерге соймейме, жаланда мени акъылымда ол оюмланы туууларына себеп болгъан жазуучуну, адамлыкъ дуниясы кенг да, жашаулу да болгъанын кесини къысха ъмюрюнде шарт кѣргюзтген, миллет литературабызны айнытыугъа, ол иште жашыракъ адамла кѣбюрек болурларын суйген, къырал къуллукъланы да биреу айып этмезча, тасха тапмазча жюрютген инсанны – Кациланы Хажикъурманны жашы Хабуну юсюнден бир къауум шартны къагъытха тышюрюрю акъылдама. Аны таныгъан, аны биргесине окъугъан, ишлеген, къоншуда жашагъан адам болуп, бир учхара сѣз айтханнга тюбегенме. «Бизни Хабугъа жетген адам къайда!» – ма аланы хар бирини жюрек тебиулери.

Хабугъа биринчи кере 1961 жылда 18-чи июльда тюбегенме. Элбрус элли школунда ишлей тургъан заманымды. Ол кюн мени Нальчикге «Коммунизмге жол», бусагъатда «Заман» газетни редакциясына чакъыргъанларында сынагъан къууанчымы бир заманда да унутурукъ туйюлме.

Нальчикге, университетге бир ай сессиягъа барып, анда ауруп, юйге – Элбрусха къайтып, больницада жатып тургъан заманым. Манга бакъгъан врач: «Хасан, онгунг бар эсе, кийин да эл Советни председатели Курданланы Пашагъа бар, бек тилейди, терк тюбесин манга деп. Бардым эл Советге.

– Хасан, партияны Элбрус райкомундан агитация-пропаганда бѣлюнню таматасы Адам Абазов сѣлешгенди, сени бек къаты излейди, – деди Курданланы Паша. – Олсагъат окъуна анга телефон бла сѣлешди да, сора телефону чолпусун къолума тутдурду.

– Хасан Исмаилович, – деди Абазов, мени намысымы кѣкге кѣтюре, – «Коммунизмге жол» газетни редакциясындан сѣлешгендиле. Тамбла эрттенликде сагъат ондан кеч къалмай газетни баш редактору Хабу Хажикъурмановични кабинетинде болургъа керексе... Хасан Исмаилович, мени ѣтюрюкчю этмезге кюреш. Шаваев сен айтхан заманнга анда боллукъду деп, Кадиевге сѣз бергенме.

Врачым эркин этмеди жолгъа атланыргъа. «Обкомну секретары чакъырса да, иерик туйюлме», – деди ол. Кѣп тиледим, болмады.

Ол кийинип тургъан халымда жашыртын жолгъа чыкъдым да, къазуат этип, энишге баргъан биринчи машинаны тохтатдым да, алайдан терк кетдим. Ол кюн окъуна Нальчикге жетип, къонакъ юйде къалдым.

... Хабуну кабинетине киргенимлей, асыры жунчугъанымдан, кѣзлерим экили кѣргенча болдум. Ол асыл адам а, олтургъан жеринден ѣрге

туруп, аллыма келип, жарыкь саламлашды. Ол кезиуде аны бетинден бир сейирлик, хычыуун жылыу урду да, жунчугъаным терк кетди. Хабу Хажикъурманович, бир жумушакъ шинтикни уллу столгъа (кеси ёмюрюмде андан ариу стол кёрмеген эдим) жууукъ тартды да, мени анга олтуртду. Хычыуун ышара, жумушакъ сёлеше, кёп зат айтды. Ишими, жашаууму, билимими, партияда болгъанымы, къалгъанымы, журналистикагъа кёз къарамымы сорду.

– Хасан, – деди ол, – Элбрус районда энчи корреспондент болуп ишлерге адам керекди бизге, – деди сора. – Ол къуллукъда Энейланы Ахмат ишлеучюсюн биле болур эдинг. Аны партияны обкомуна алгъандыла ишлерге. Сени жазгъанларынг бла шагъырейбиз. Иги журналист болурса деген акъылдабыз. Аны себепли чакъыргъанбыз бюгюн бери. Алай, айтып къояйым, сенден сора да экеуленни чакъыргъанбыз: Акъ-Сууну школундан Созайланы Борисни, Кёнденни школундан а Жанатайланы Хусейни. Ючюгюзню да бир айны ичинде сынагъан этерикбиз. Къайсыгъыз онглу болсагъыз, аны аллыкъбыз иште. Алай сени юсюнде дагъыда бир зат барды: алгъаракъда бизни газетде басмаланнган фельетонунгу («Кереклини шинтиги – бийик») юсюнден тарыгъыула келгендиле. Къайсыгъыз тюз болгъаныгъызны тохташдырыр муратда комис къурагъанбыз. Жанынга тиймесин, фельетонунг тюз болса, – насыбынг, терс затланы жазып, бир тюз адамны намысы бла ойнагъан эсенг а, мен санга болушаллыкь туююлме...

Ары дери да сокъуранып эдим ол ишиме, Хабуну кабинетинден чыкыгъанымдан сора уа бютюнда сагъышлы болдум. Фельетонну уа кёп сабийлери бла къатынын къойгъан, кесим иги таныгъан, биргесине ашапичип тургъан адамымы юсюнден жазгъан эдим, школда биргеме ишлеген устазны, къоюлгъан тиширыуну туугъан къарындашыны тилеги бла. Нек эсе да, ол жыллада къатынларындан айырылгъан эр кишилеге уллу сёгюм салгъан материалла газетде терк-терк басмаланыучу эдиле.

Насыбым тутду – фельетонда айтылгъан шартла тюз болгъанларын тохташдырды комис: ол тинтиуню бардыргъанла уа ма бу адамла эдиле: «Коммунизмге жол» газетни партия-жашау бёлюмюню таматасы Ностуланы Магомет, газетни культура бёлюмюню таматасы Шауаланы Миналдан, письмола бёлюмюню таматасы, редакцияны профсоюз организациясыны председатели Залийханланы Магомет. Ностуланы Магомет бла Шауаланы Миналдан кишиге жакъ басарыкь туююл эдиле (былайда Залийханланы Магометни огъурлулугъун энчи чертирге суюме). Комисни ишине райкомну, Элбрус эл Советни келечилери да къатышхан эдиле.

Иште тохташханымдан сора районнга жибермей, редакцияны кесинде эки айгъа жууукъ заманны тутдула. Сынау айыбыз озгъанлай, Хабу манга приказны 1961 жылны 18-чи июльдан жазды, сыналгъан айны да ишлегеннге санап. Ол жаны бла законнга бузукълукъ этмегенин ангылатхан эди коллективге.

– Сау айны ичинде Хасан редакцияны бир адамындан кем ишлемегенди, статьяла, репортажла жазгъанды, аланы барысы да газетде басмалангандыла, – деди Хабу. – Промышленность бёлюмню таматасы Зокаланы Зейтун биринчи августдан солургъа чыкыгъанды, ол къайтхынчы, Хасан аны къуллугъунда да ишлерикди. Ангыламагъан заты болса, болушхан этигиз...

1961 жылны август айыны ахырында районнга кетдим. Партияны райкомуну биринчи секретары Кушхов Гумар Сагидовичге кирип, редакция манга берген кягъытны кюлуна тутдурдум. Ол а райкомну экинчи секретары Корнеевни, бёлюмлерины таматалары Адам Абазовну, Аубекир Жемуховну, райисполкомну председатели Батырбекланы Магометни чакъыртды да мени юсюмден былай айтды:

– Хасан Шаваев партиягъа кесибиз алгъан жашды, юч жылны ичинде районубузда устаз болуп тургъанды, ары дери уа район газетибизде сау жылдан артыкъ ишлегенди. Бу жаш журналистге барыбыз да болушургъа керекбиз. Ол бек алгъа Хабу Хажикъурмановични тилегиди. Жолдаш Шаваев да бизни районну жашауундан, ишинден «Коммунизмге жол» газетни окъуучуларына тюз, керти хапар берип турлугъуна толу ийнанабыз.

Редакцияда мени ариу кёрген, болушлукъ керекли заманымда таянчакълыкъ этген адамла кёп эдиле. Артыкъда бек Кациланы Хабугъа, Малкъондуланы Хамитге, Зокаланы Зейтуннга, Ностуланы Магометге, Моттайланы Билялгъа, Отарланы Исмайылгъа, Мирзоланы Алийге жюрек ыразылыгъым ёмюрден ахыргъа биргеме жашарыкъды. Хабуда болгъан адамлыкъ халланы уа санап бошаргъа онг жокъду. Кесин кётюрмеген, хар ким да игилик кёрюрюн суйген кюллукучу эди. Баям, 1961 жыда октябрь айны ал кюнлери болса керек. Эл мюлк бёлюмню таматасы Мирзоланы Алий, бизге – район арагъа – Заюковогъа – телефон бла сёлешди да, шабат кюн редакцияны адамлары Аргуданны колхозуна нартюх жыяргъа барлыкъларын ангылатды. Анда кьерча кийимле элтирге керек болгъанымы да ангылатды.

Тейри, ол кюн эрттенликде редакциягъа менден алгъа киши да келмеди. Сагъат сегизден атлап жолгъа чыкъдыкъ. Бек артдагъы шинтикледен бирине олтургъанма. Хабуну, Зокаланы Зейтунну, Токумаланы Жагъафарны чамларына тынгылап, зауукъ этип барама. Редакцияны женгил машинасы барады автобусну аллында. Хабу ары редакцияны акъсакъалы Маммеланы Магометни, тиширыуладан да ючеуленни: Шауаланы Миналданни, Чочайланы Мисаратны, редакцияда барчы-келчи жумушланы тындыргъан Анна Сергеевнаны миндиргенди. Кеси уа, айтханымча, бизни бла бирге автобусда келеди. Басмадан ол кюнледе чыкъгъан – «Аланла, сизде уа не хапар?» деген китабында «Темиркъан» деген чыгъармасыны баш жигитини юсюнден айтып, барыбызны да кюлдюрюп, чегисиз этеди. Ол, Темиркъан, кеси да чамчы адам болгъанды, Кёнделенде жашагъанды.

Жетер жерибизге жетип, ишге тохтагъан сагъатыбыздан башлап нартюхню тирлигин жыйыуда Хабу, бир адамдан артха кьалмай, тынгылы толтургъанлай турду борчун.

Бек сейирлик иш а тюш азыкъгъа тохтагъаныбызда болду. Хар ким элтген азыкъларын ортагъа салдыла. Мен а уялдым – элтмегенме азыкъ. Ол кюн болмаса, таулу адам орус кыйма ашап кёрмеген эдим. Узакъдан къарап турама ансы, ашха хазна батмайма. Кесим азыкъсыз келгеним ючюн окъуна болур эди, баям. Анымы эследи, Залийханланы Магомет, огъурлу адам, урушну ветераны, редакцияны профсоюз организациясыны таматасы, эки туурам ётмек, эки туурам да кыйма узатды. Ётмек туурамланы алдым, кыйманы уа алыргъа унамадым.

– Нек алмайса? – деди Магомет.

– Тонгуз кыйма ашамайма.

– Ой, насыпсыз а, – деди. – Жанынга тиймесин, ойнап айтама, – деди Магомет.

Мен редакцияга келген кюнюмден бери да уллу хурмет этиучю адамымы – Магометни – кезюне окьуна кьараялмадым.

– Сен не тукьум коммунистсе, колбаса ашамагьан? – деди Мирзоланы Алий, кьашларын тьойюп.

– Былай, тау жайлыкьлада кьошда тап кьакь этилген кыйма биширип келтирсегиз, Хасан да, мен да бек сьойюп ашарыкьбыз, – деди Хабу. – Алий, коммунистни коммунистлигине уа колбаса ашагьанына бла ашамагьанына кере бичилмейди багьа. Алайда бары да Хабуну сезюне ыразы болгьанларын сездим. Батчаланы Думасар а манга жумуртхала да, гыржын да узатды.

Мен бу статьяда Хабуну чыгьармачылыкь ишини юсюнден угьай, адамыгьындан кьбюрек айтханымда да барды магьана – аллайланы юлгюлери жаш адамлагьа кезбаусуз жашау дерсдиле.

Кациланы Хабу 1916 жылда Кенделенде туугьанды. Ол бу элде орта школку бошагьанды, андан сора Нальчикде педучилищеде окьуп, устазыкь билим алады. Алай ол усталыкьны хайырланьргьа тьошмейди Хабугьа. 1935 жылда Нальчикде китап басмада редактор болуп ишлеп башлайды. Ол, алай бошдан тьойюл эди – Хабу литература ишге бек жашлай окьуна уллу эс бургьанды. 1937 жылда аны Москвагьа тилманч-редактор курслагьа жибергенлери да ол зат бла байламлы эди.

Ол заманлада билимли да, фахмулу да адамгьа саналгьан Хабу партия кьуллаукьлада да ишлегенди: партияны обкомунда, Холам-Бьызынгьы, Прималка райкомларында, республиканы Министрлерини Советинде. Кьабарты-Малкьарны басма, культура жашауун айнытьугьа бьютюнда уллу кыйын салгьанды. «Социалист Кьабарты-Малкьар» газетни редакциясында иги кесек заман ишлегенди. Малкьар халкь кечгюнчюлюкден кьайтхандан сора уа 1957 жылда «Коммунизмге жол» газетни коллективин кьурагьан да Хабу болгьанды. Тилни уста билген, терен билими да, уллу сынауу да болгьан адам баш редактор кьадарында газетни атын Север Кавказда бек игилени санында айтдыргьанды. Ол «Эльбрус» китап басманы директору болуп да ишлегенди.

Аны «Жер жулдузлары» деген повести 1940 жылда чыкьгьанды басмадан. Ол бизни миллет прозабызда биринчи абадан суратлау чыгьармагьа санала эди. Хабу поэзияда да кесин танытханды. Алай Хабуну жазыучу кьадарында атын халкьгьа бьютюнда белгили этген биз алгьаракьда сагьынган «Аланла, сизде уа не хапар?» деген чам хапарла жыйымдыгьыды. Аны бьогюн-бьогече да излеп, табып окьугьанла аз тьойюлдюле.

Колхоз жашауну суратлагьан «Тамата» деген романы да малкьар лите-ратурагьа бек басымлы кьошумчулукь этгенди. «Мухаммат», «Тау элде», «Жюрек неге жарсыйды» деген повестьлерини юсюнден айтырыгьыбыз да алайды.

Кациланы Хабу жашаудан хайт деген заманында – элли жыл да толгьунчу – кетгенди. Жаннетли болсун.

ШАУАЛАНЫ Хасан.

ЫШАРЫУУ ТЁГЕРЕКНИ ЖАРЫТХАН

Кациланы Хабу малкъар адабиятха Къулийланы Къайсынны, Отарланы Керимни, Залийни, Максимни, Хочуланы Салихни тёлуюсю бла бирге уруш аллы жыллада келгенди эм малкъар адабиятны мурдорун салганладан бири болгъанды. Хабу 1916 жылда Кёнделен элде туугъанды. Аны атасы Хажикъурман къумукълу эди. Ол дуниядан жашлай кетип, Хабу анасыны жанындан аппасы Къумукъланы Шаухалны къолунда ёсгенди. Кёнделенде школну бошагъанлай, Хабу, Нальчикде педтехникумгъа окъургъа кирип, устазлыкъ билим алса да, кесин миллет басма бла байламлы этгенди. Ол 1935 жылда, анга жалаанда онтогъуз жыл болгъанда, миллет басманы редактору болуп, ишчи жолун алай башлагъанды.

Басмада эки жыл да ишлегинчи, Хабуну Москвагъа тилманчланы юйретген курслагъа окъургъа жиберген эдиле. Хабу анда эки жыл окъуп, эски ишине къайтады. Ызы бла Хабуну аскер къуллукъгъа чакъырадыла. Ол, андан къайтып, сийген ишине жангъдан берилгенлей, Уллу Ата журт уруш башланады. Ол кезиуде миллет культуралагъа артыкъ эс бургъан къырал башчыла адабият, маданият жаны бла да эсли жумуш эталлыкъ адамланы асламын, урушдан аяп, ишлеген жерлеринде къоядыла. Хабу да аланы ичинде болады. Уруш жыллада Хабу партия къуллукълада пропаганда жаны бла ишлеп турады. Душман республикадан кетгенлей а, биягъы басма ишге – «Социалист Къабарты-Малкъар» газетге - къайтады. Ол аны малкъар тилде чыкъгъан кесегини баш редактору болады.

Таулу халкъны Орта Азиягъа бла Къазахстанга кёчюргенде, Хабу мында къалады. Хабу кеси таулуланы ызларындан тартынса да, ол тилек бла къуллукъчу танышларына барып айланса да, миллети башха болгъаны себепли Хабуну Нальчикде къоядыла. Жарсыгъа, ол затны юсюнде Хабуну ариу атына тамгъа тюшюрюрге кюрешгенле да болгъандыла. Алай Хабуну шуёхларына, ахлу-жууукъларына (Хабу бла мени ата эгечим Мусукаланы Шамса эки эгечден туугъандыла) жазгъан къагъытларындан, таулу миллетни кёчюргенде, аны жүреги къалай ачыгъаны туура болуп турады. Биз мындан кетген кюнден ары ол кеси ёсген Кёнделеннге аягъын басдырмагъанын да мен аладан билеме. Баям, эски шуёхларын тапмазгъа къоркъуп.

Хабу да, кёп башха къалам къарындашларыча, жазыучулукъ ишин назмуладан бла кёчюрмечиликден башлагъанды. Ол заманда жаш жазыучула А. Пушкинни, М. Лермонтовну, Л. Толстойну, И. Тургеневни, М. Горькийни, Т. Шевченкону эм орус фольклорну чыгъармаларын ана тилибизге кёчюре эдиле. Хочуланы Салих ол заманны юсюнден былай жаза эди: «Горький – бизни киши бла тенгледирмез устазыбызды. Бизге, Къабарты-Малкъарны жазыучуларына, аллай насып тюшгенди – Горькийни чыгъармаларын ана тилибизге кёчюрюрге, аны ёлномсюз чыгъармалары бла халкъыбызны таныш этерге. Бу айырма адабият окъууду. Сёз ючюн, аны «Челкаш» деген хапарын кёчюре, мен ол къурагъан сыфатланы диалектикасына, композиция хунерге толугу, аны бла бирге къысха суратлау этерге сийюп юйренгенме...» Хабу И. Тургеневни «Муму» деген хапарын

көчүргөн эди. Бюгюн да ол хапарны ариу тили окъуучуну жүрегин кыйгы этдиреди.

Хабуну биринчи назмулары 1932 жылда Хабиб деген псевдоним бла «Жангы жашау» деген альманахта, ызы бла жаш жазыучуланы «Кызыл Малкърны жырлары» деген назму жыйымдыкларында басмалангандыла. 1936 жылда уа Хабуну «Жюрек кыуанч» деген энчи назму китабы чыккыганды. Анда Хабуну назмулары, ол заманда төреде болганыча, таулуну жангы жашауна аталгандыла.

Хабуну экинчи энчи китабы «Жер жулдузлары» деген ат бла басмадан 1940 жылда чыккыганды. Бу эки китапны арасында уа Кациланы Хабу бла Отарланы Керим орта школу 7-чи классына ана литератураны хрестоматиясын жарашдыргандыла.

Таулу халкь көчгюнчюлюкте болгъан жыллада Хабуну бир китабы да чыкмаганды. Ол малкър тилде жазганы себепли, Кыбарты республиканы Жазыучула союзуну бир кыауум адамы Хабуну Союздан чыгъарыргъа керекди, ол жукъ жазмайды деп, аллай оноу окъуна этгендиле. Таулула Ата журтларына кыйтханлай, Хабуну «Жер жулдузлары» (экинчи кере), Керим бла ол бирге жарашдыргъан окъуу китап да чыккыгандыла басмадан.

Жазыучуну «Жер жулдузлары» деген проза китабына беш хапар киргендиле: «Жер жулдузлары», «Къарт Саид», «Мухтар», «Мени шуёхум», «Кымыжа тиширыу». Бу китапта жангы жашау тау элге келтирген тюрлениулени, чыракъ жарык келтирген электростанцияны кырулушуну юсюнден айта, автор жашау бла бирге адамла (къарт Шохай, колхоз тамата Алайкай, устаз Салим, башкала да) кылай тюрленгенлерин ёхтемлик бла суратлайды. Ол аланы, кёкде жанган жулдуздан энчи, жер жулдузлагъа санайды. «Мени шуёхум» жаш адамланы, суймекликни юсюнденди. «Кымыжа тиширыу» деген хапар а чек саклагъан жерде таулу жаш Якуб тюшген сейир болумну юсюнден айтады.

Бу китапха кирген хапарла ариу малкър тилде айтыладыла. Автор, кеси алай жаш адам болуп тургъанлай да, тилибизни татыуун, ариулугъун, кенглигин да хайырлана, окъуучу суйюп окъурча алай жазганды аланы.

Кациланы Хабуну «Темирбекни дерти» деген керти хапары уа 1958 жылда «Шуёхлукъ» альманахта басмаланганды. Хапар уруш заманда Темирбекни – ююнден кенге кызауат этген жууаш элли жашны - бу дуня уруш бла бирге ич дунясы кылай тюрленгенин кёргюзтеди. Немецли фашистле аны анасын, суйген кызын да ёлтюрөдиле. Аны билгенде, Темирбекни жүрегинде дерт жаратылады. . . Урушка аталгъан хапарлары Хабуну бири бирине ушамайдыла. «Темирбекни дерти» эр кишини, ичтыш дунясын да тюрлендирип, кыаты эте эсе, жашаугъа кыарамына магъана кийрип, аны кючлеп, неге да жууаплы эте эсе, «Женгил ёлюм» бла «Ефрейтор палач бла аны генераллары» деген хапарлада уа самаркыау ыз жаратылып турады. Автор ана тилин иги билгени бу хапарланы, анда суратланган адамланы, ала тюшген болумланы бютюнда бютю этеди.

Хабуну окъуучулагъа бютюнда бек белгили этген а аны «Аланла, сизде уа не хапар?» деген чам хапарлы китабы болганды. Бу хапарла биринчи «Шуёхлукъ» альманахта чыгып башлагъанлай окъуна, аланы

бир бирге ётдюре, элледе алай окъуй эдиле. 1961 жылда уа бу хапарла энчи китап болуп кирдиле таулу юйлеге. Алай бла Кациланы Хабуну малкъар адабиятда чам, масхара жанрны мурдор ташын салгъан жазыучугъа санаргъа эркинбиз. Лакъырда, чам, масхара бла самаркъау Хабуну чам хапарларына бирде ауур, бирде жумушакъ, бирде уа, аяз къанатындача, женгил киредиле. Аны «Темиркъан», «Бир жауун жаугъан кюн», «Жаханым не жаннет», «Жангы директор», «Бек ахшы, этербиз», «Къонакъбайлыкъ», «Иши болмагъан итлени суугъа сюрюр», «Жаннетли болсун, харип» деген эм башха чам хапарларыны жигитлери – жамауат арасында жашагъан элли адамла – ариу малкъар тилде сёлешедиле. Аланы лакъырдалары да изленмей, табийгъат кеси жаратып, алай айтылып барады.

1964 жылда басмадан Хабуну «Мухаммат» деген китабы чыгъады. Мухаммат авторну жигитлерини арасында энчи жерни алады. Бу чыгъарманы жанр энчилигини юсюнден даулаш бюгюн да барады. Бирле анга повесть дейдиле, бирле уа романны кесеги деп окъуна айтадыла. Алай болмай амалы да жокъду, нек десенг, жазыучу бери сыйындыргъан заман хапаргъа асыры кенгди – 30-чу жылладан башлап 50-чи жыллагъа дери. Ол бири. Экинчиден а, Мухамматны – суратлау жигитни – ол жылладагъы саясат болумлада адамлыкъ ангыны, ниетини ашыгъышлы тюрлениую. Уруш аллы жыллада чам этер жерде чам этген, керек кюнде не жерде да кертичи болгъан коммунист Мухаммат душманнга пленнге тюшеди. Болсада, ол къыйын болумда да къыралгъа бла партиягъа кертичилигин тас этмейди. Хабу бу хапарына Мухамматха къаршчы келген Мажирни кийирмесе, конфликт болум къарыусузуракъ болур эди. Ол а чыгъарманы магъанасын бюгюнда терен этген шарт болуп чыгъады. Не заманда да жашауда игилик бла аманлыкъ, халаллыкъ бла къызгъанчлыкъ, къоркъакълыкъ бла жигитлик бири бирин жыгъаргъа кюрешип келедиле. Ол кюрешде уа адамлыкъ, кертичилик, къыралынга, жанынгда жашагъанлагъа суймеклик хорлайды.

Хабуну «Тау элде», «Жюрек неге жарсыйды?» деген повестьлери 1965 жылда басмаланнгандыла. Бу повестьле авторну чыгъармачылыкъ хунери къалай ёсгенин, аны бла бирге малкъар адабият айныу жолунда къаллай уллу жетишимле этгенин кёргюзтедиле. Эндиге дери бизни жазычуларыбыз жангы жашауну къурауну, урушну юсюнден жазып тургъан эселе, энди, ол болумла бир жанында къалып, ала адамны ич дуниясыны юсюнден жазадыла.

«Жюрек неге жарсыйды?» деген повестьни жигитлери Фердау бла Ануар бир бирни сюедиле. Араларында уа, жашауда болуучусуча, ючюнчю – Мыргаз. Ол ючюнчюню хатасындан суймеклик ёледи. Автор окъуучугъа таза сезим ючюн, насыбы ючюн адам ахыр сагъатына дери кюреш бардырыргъа керекди деп, аны айтады. Мында Ануар иги адам эсе да, аны Мыргаз хорлайды. Иги адамны бла аман адамны бир бирге къаршчы этип, автор жашауда аман адам хорларгъа да боллугъун айтады. Ол жашау кертиликди. Эндиге дери таулу чыгъармалада жаланда тюз жигитле хорлай келген эселе, бу повестьде жашауну башха бети да ачылады.

«Тау элде» деген повесть суймекликни кючюнден адамны ич дуниясы къалай тюрленнгенин, аны ачыгъанын, къууаннганын да, керек кюнде

къаты бола билгенин да кѣргюзтеди. Повестьни баш жигити Елена, уруш бара тургъан заманда тау элде болуп, Эльдарны суюеди. Алай ол, не бек суйсе да, кеси насыбы ючюн суйгенини юйюрюн чачаргъа болмайды. Эльдардан тапхан сабийин шахарда сабий юйде къоюп келеди. Болсада, андан ары алгъынча жашаялмайды, урушдан сау къайтхан баш иесине жашауунда, жюрегинде да бола тургъанны айтып, аны бла айырылады. Сабийчикни сабий юйден алып, жашауун ашырыргъа кюрешеди. Бир жанындан, ол Степанны алдамайды, алай Эльдар да, кеси да насыпсыздыла, сабийлери атасызды, Степанны да жашауу бузулады.

Ненча тюрлю суймеклик барды жер юсюнде? Баям, ненча адам бар эсе, анча. Быллай болумда тюз жолну тапхан а азды. Автор бу повестьде тиширыу чекген суймеклик къууанчын, кеч тюбешиуню насыпсызлыгъын, жангызлыкъны къара тангын, баш иесиз жашау этгенни учузлугъун да кѣргюзтеди, сагъыш этдиреди, алай бу болумда былай этерге керекди деб а айтмайды. Айталлыкъ да туююдю. Хар адам ол затха кесини ангы бла келеди.

Кациланы Хабуну «Тамата» деген романы 1973 жылда чыкъгъанды. Романны баш жигити Тауланланы Жамилятны сыфаты атасыны атын жюрютген колхозну председатели Мусукаланы Шамсагъа ушап жазылгъанды. Романында Хабу хапарын эл ныгъышындан башлайды. Таулу ныгъыш – ол тау элни бетиди, берекетиди, аны къууанчын, бушууун да, не тюрлю оноун да жюрютген тѣрюдю. Колхоз тамата, тиширыу болса да, жамауатны ол сыйлы кючюн, къартла ныгъышын, хайырланып, кѣп тюрлю сорууларына жууап излейди, тапхан да этеди. Къартланы оноулары бла эл, бирча чыгъып, ташыуул ишлени заманында тамамлайды.

Хабу романда кеси эллилерини жашау болумларыны, таулу тѣрелени, адетлени, иш адамланы урунуу хунерлерини, къош къолайларыны юслеринден хапарлайды. Чыгъарманы жигитлеринде биз элли адамларыбызны кѣребиз, таныйбыз. Анда суратланган адетле уа, миллет энчилигибизни сакълап, къарачай-малкъар маданиятны бир къанаты болуп келедиле. Роман автор дуниядан кетгенден сора орус тилге да кѣчюрюлгенди.

Кациланы Хабуну чыгъармачыкъ иши бу сагъынылган чыгъармала бла тауусулмайды, алай аны адамлыкъ хунери жазычулукъ фахмусундан эниш туюул эди. Хабу не жерледе ишлеп келсе да, бир заманда аны бир игилигин кѣрмеген адам табаргъа къыйынды. Ол ариу, халал, ышарыуу тѣгерекни жарытхан адамны таныгъаным мени да жашаууу жарыкъ этеди. Жаз кюнню къызылсуу чакъгъаны бла бирге келеди эсима Хабу. Ол элли жыл мындан алгъа чакъгъан алма тереклени духбарий ийислери эсгериулеге кирип, Хабуну: «Сора журналист болсанг а, не этериксе, Сакийчик?» – деген сѣзлери, кюле тургъан кѣзлери эсима энчи ыразылыкъ бла тюшедиле.

МУСУКАЛАНЫ Сакинат,
поэт.

ТЕМИРКЪАН

Жаз башы эрттенликде Темиркъан, сакъалын ариу жолюп, мыйыкълары гырхы къыркып, башында къара чырпа бёркю, юсюнде акъ къапталы бла боз сюзюк чепкени, бутларында къара ышымлары, аякъларында жангы акъ чарыкълары бла юйюнден эшикге тартынды. Къолундагы гулоч таякъчыгына аз-аз таяна, тар орамчыкъдан элни ортасы бла баргъан уллу жолгъа чыкъды. Темиркъанны кефи осал туююл эди. Ол, тегерегине да жарыкъ къарамын атып, сол жанына бурулду. Кюнню жарыкъ таякълары Къаракъурагъа тийгенлерин керюп, ышарды.

Къабакъдан ёрге бара, ол онг жанында тешлени, кешене токмакълача тизилген, онеки тёппесин кёлюнден санады. Къаракъура уа экинчи тешде барындан да бийикдеди. Ол тизимни бери аллында да аладан алаша ёшюгле – экинчи эшелон, аны этегинде уа – ючюнчю эшелон. Ала сынжыр-сынжыр болуп бусагъатда Темиркъанны къонакъгъа тебиреген нёгери жашагъан элге тартышадыла. Ары озгъан жерлеринде, къоншу элни чегинде саргъыл къаяла акъсыл бет аладыла.

– Я, къудурети уллу болгъан Аллах, бизни жерлерибиз нечик ариудула! – деп, Темиркъан элден чыкъгъанда, сол жанында ашыгып саркъгъан Бахсан сууну жыры къулагъына чалишди. Сууну ол жанында чакъгыч ташлы дыркыда, тегереклерин да кёксюл къусхан чырпы басып, акъ къаячыкъла, минчакълача, тизилгендиле. Ала жырда сюелген субай къызлагъа ушайдыла, бетлерине да ингилик сюртюлгенча къызарыпдыла.

Темиркъан сол жанына башын бургъанда, ол тешден къарагъан кюн аны бетин жарытды. Ол тёппеле, тешле уа, Бахсан сууну боюну бла ёрге тартып, къарлы таулагъа ётедиле – Минги тауну этеклерине жыйыладыла.

Темиркъан, табийгъатны ариулугъуна къууана, бюгюн – байрым кюн -къоншу элли базаргъа да бир кирип, андан аны къонакъбайы Ахматны юйюнде хант къанга артында тапчаннга тынч олтуруп, кёмюкбаш боза аякъны аллыгы кёзюне керюнюп, жүреги асыры ыразылыкъдан, тойгъандан кекирген да этип, мыйыкъларын сылады.

Ол терк жетерге сюе эди. Алай къарт санлары жоюрюк туююлдюле. Ол кезиуде уа, бусагъатдача, автобус не башха тюрлю машина жүрюп болмагъанды. Болса да, Темиркъан ашыкъмайды: къоншу элде къонакъгъа туз-гыржын табылып, кече къалыргъа жер болур, анга анда ашыгышлы туберле. Эски заманладача, энди биз эллени арасында туююш жокъ, къаугъа жокъ. Эки элни халкъы энди, Аллахха шукур болсун, тынчылыкъда, бир бирни хурметли керюп жашайбыз.

– Совет властхажюрегим къурман болсун, – деди Темиркъан. – Тап, башха ахшылыкъларын айтмай окъуна, халкъланы бирге жууукъ, тенг этгени ючюн, бу эки элни былай татлы къоншу этгени ючюн, жаныбыз къурман болсун. Аны заманын Аллах узакъ ёмюрлю этсин.

Ол сагышланы эте, Темиркъан жолну сол жанындагы, элден узакъда кеси жангыз сюелген къанжалбаш юйню – тирменни – къатына жетди.

Жолну онг жанында уа, тюз да тирменни тенглисинде, бир бирге жанлап (бири бийигирек, бирси уа – алашаракъ), эки сын таш сюеледи. Ол тийреледе тууарла, къой сюрюуле да жангы кырдыкда отлайдыла.

Темиркъан, арыгъан деген не болгъанын да сезмей, сууну кёпюрюнден ётдю. Суу боюнундагъы ёзенни аягъында кешенеле, квалала кибик, сюеледиле. Ёзенни огъары жанында уа дыркылы тешле, бийикден бийик кётюрюле, кёзкёрмез узакъгъа ташаядыла. Бусагъатда эл болгъанлыкъгъа, ол кезиуде ёзенде жангыз бир юй да жокъ эди. Анда жайлыкъла, сабанла болгъандыла. Ёзенден огъары эл таба бурулгъан жерде уа, сууну боюнунда, уллу жерк агъач шууулдатханды. Бусагъатда уа анда, райондан, колхозладан да келип, мёвкка эте турурча гитче чырпычыкъ квалгъанды.

Тёгерек ариу, жангы кырдык ийис эте, терекледе чыпчыкыла жырлай, кюн да кесини жизги таякълары бла кудуретни ийнакылайды. Бююн хар зат да Темиркъанны жюрегин жапсарады, санларын тирилтеди. Бютюнда къаяла ортасы ёзенде, узакъда элни кёргенде, Темиркъанны халы бозасыз окъуна жыр тартырча болду. Сёзлерин да иги айыртмай, ол, гулоч таякчыгъын ойната, «орайда» айта, жол жанында отлай тургъан жылкыны кватына жетди.

Алайлай бир кьаратор ажир, Темиркъанны кёргенлей, боюнун да энишге бошлап, кьулакъларын да жумуп, жалкьасы да толан чулгъана, тулпарча атылды. Ол палахны кёргенде, Темиркъан абызырады, таякчыгъы да кьолундан тюшдю, бети да саргъалды, мыйыкълары да, боза аякъгъа кёмюлюп чыкъгъанча, энишге созулдула, бутларына да квалтырауукъ тийди. Иш, керти, осал эди. Кёзлеринден от чакъдыргъан ажир жетсе, Темиркъан ол ажирге бир силдем боллукъ эди. Ажир а танымагъан адамына бир да хатер этмез. Да, не этериксе, ант этеме, не кыйынлыкъгъа тюшсе да, не амалсызгъа квалса да, адам жашар кьайгъысына киреди. Эштада, Темиркъан да аладан бири болур эди. Ол, не бек абызыраса да, жаналгъыч мёлекча, юсюне атылып келген ажирни ойнамагъанын сезгенде, бир кесек эс жыйып, башха болмай, кийикча, будуман болуп бир жанына, бир бугъар жер таба кьачды. Ажир ызындан, кьыртиш зылдыланы кёкге бардыра, Темиркъан да боз чепкени жел этип баргъанын кёрген кюлюрге да болур эди. Алай Темиркъанны кьайгъысы башха эди. Ол ажирни аякъ тауушу бла кишнегенинден башха жукъ эшитмеди. Чыпчыкыла да, дуняны кудурети да, жашил кырдыкла да, тап кюнню ышаргъаны да тас болдула.

Тюз да ажир кьартны, сермеп алып, малтаргъа умут этгени Темиркъанны да ырхы ызгъа ташайгъаны болду. Ажир а, кьызыуланып, аны юсю бла чынгап ётдю. Алайлай ажир, артха айланып, Темиркъан букъгъан жарчыкыны башында, кишнеп, жерни кьазады.

Ажир ол адамны кьуугъанын кёргенлей окъуна, тёбе юсюнде атлагъа минип тургъан жылкычыла аямай ала таба чабышдыла. Ала, алайгъа жетип, ажирни да жылкы таба кьуудула, кеслери да ырхы ызгъа кьарадыла. Кьарасала, биреу, жаланбаш болуп, жарчыкыгъа кьысылып, чычхан черенден кьарагъанча, тюбюнден ёрге кьарап, квалтырай тура эди. Жылкычыла аны ёрге чыгъардыла, аны Темиркъан болгъанын да таныдыла.

– Кьалайса, таланган, Темиркъан? – деп, жашла, кьайгъы этип, сордула.

– Да кылай болуб а, сени жауунг да менлай болгъуед. Алай бу жарчыкны хайырындан сау кыалдым. Бу жарчык болмаса – фуйт Темиркъан, табаренг!

– Да сау кыалгъанынга Аллахха шукур болсун, Темиркъан! Ол ажир а бир огуурсуз затды кеси да.

– Оллахий, Аллахны билмейме, ол жарчык болушханды, – деди Темиркъан. Ол ишге шагъатла болгъанлары да уллу бюсюремей, бутларын да кенг-кенг ала, суу боюну таба тебиреди. Темиркъанны халы, кыаны да бузулуп, туман басхан кюнча болду. Суу табадан ургъан аязчык Темиркъанны ачыулу сёзлерин жылкычылагъа жетдиреди:

– Бош кыаллык жылкы, бёрю ашарык ажир, сен кесинг да ит, иенг да итден туугъан... Бу эсирген ажирлени ёзеннге бошлап, хурметли адамланы кырыдыргъа кюрешгенлени ийманлары не динлери болурму, ол нажас кыулланы...

Бир кесекден Темиркъанны артха айланып, бёркюн да кыашларына дери ийип, юйюне кетип баргъанын кёрдюле.

Кёремисиз, тенглерим, адамны жарык халын бир болмачы зат нечик бузуп кыояды!

Да, ма андан бери биз бир бири арабызда иш онглу болмаса, хал тапсызгъа кыалса: «Не ишлеп турасыз, хал кыалайды, саулук игимиди?» – деп соргъаннга: «Оллахий, иш Темиркъанлайды», – дейбиз. Темиркъан кыауум, темиркъанизм, Темиркъанлай деп, аны кыошуп айтсала, ишни кыолай болмагъанын билигиз.

Да, алайды да, сиз да бир жангы айтыу эшитгенликге, не боллукъду. Жазык Темиркъан кеси дуниядан кетсе да, биз аны атын сагъына-сагъына турабыз...

ЭКИ ДОКЛАДЧЫ

Бу эртген бла Хамбалийни райкомгъа чакырып:

– Ахшы улан, сен Малкъарда бу элде кыралла арасы халланы юсюнден сёлешген этериксе, – деп, кыолуна хазыр докладны тутдурдула. – Ол малкъар колхозду, айхай, сен да ана тилде сёлеширсе.

Хамбалий угъай дерге болмады, малкъарча хазна жаза билмегенин, сёлешгени да доюн болмагъанын айтыргъа болалмады.

«Кет, анасы бергенни тексюн, ол шарайыбымы билселе, элден кёчюп кетерча этерле. Ол бир жаны, экинчи жаны да андан кыолай туююлдо. Барып, орусча сёлешсем – ол да кыртыды, жарты-кърту этсем а, башым сёзге кыаллыкды – малкъарлыла чамгъа ёчдюле», – деп, докладчы сагъышлы болду.

«Аха!» – деп, Хамбалий, телефонну буруп, школгъа сёлешди да, устаз Ахматны чакырды.

– Алан, жууугъум, былай-былай болгъанма, жюр, экибиз да бир кыош болайык. Кесинг да эрттеден бери Малкъарда болгъан болмазса.

– Ол дегенинг неди? – деп, Ахмат ангыламады.

Экиси да бирге олтуруп, кёп сёлешдиле. Аланы не планла салгъанлары, не затла айтханларын мен андан ары эшиталмадым. Алай юч кюнден ала, атлыла болуп, Малкъаргъа жол салгъанларын кёрдюм.

Ала экиси да – эки малкъарлы жаш – бир жумуш бла малкъар элге барадыла. Анда адамланы жыйып, доклад къурагъандыла. Хамбалий орусча доклад этди. Ахмат а анга тилманч болуп, аны малкъар тилге кечюрюп билдирди.

Сизде аллай затла боламыдыла?

ФЕРМАДА

Колхозну председатели Олий алаша къара кишичикди – бир заманда ауузундан юллеси, юсюнден узун аскер шинели кетмеучюдю. Машинагъа да минип, ол бир жолда мал фермагъа барды.

«Малланы халларын да кёрейим, адамла бла да ахшы шагъырей болайым, сют азыракъ бола башлагъанды, аны сылтауу не болгъанын да тинтейим...» – деген сагъыш башын алды.

Жылны нечик ахырзаман кезиуюдю – кырдык, жерни жабып, агъачла да жашил кийинип, шуулдай, желчик да сериуюн урады. Тууарла жайылып отлай, кюн ортада ала тебе юсюне – салкъынлыкъгъа жыйылып, ышныр эте, узун чачакълы куйрукълары бла саскыладан къоруулана, председатель да, машинаны гыллыуундан аз-аз къалкъый, барады. Бу нечик зауукълуду!

Олий, къошну тебен жанында машинадан тюшюп, алайда ийнеклени бир къауумуна къарады. Сора жаяулай (бир-бирде председателге окъуна машинасыз бир-эки атлам этерге айып туююлду) къош таба тебиреди. Къошха жанлай баргъанлай, тёрт-беш лохпай кеслерин аны таба атдыла, къол ичи ит юрген тауушдан толду. Тёгерекде бир жан да жокъду.

«Бу анасын аллыкъла, къайры тас болгъандыла», – деген акъыл башына чанчылды, алай андан эсе да ёрге тургъузулгъан чач тюклери бек чанчдыла. Игле, бир бири бла эришип, хырылдашып жетдиле. Олий абызыраса да, кесин сакълау акъыл адамгъа къайтмай амал жокъду, сермеп, бир кундушну юзду да, итледен аны бла къорууланыргъа кюрешди. Болсада ол амалсызлыкъ эди, игле төгерегинден алгъаннга Олий, айланжюкча, төгерек бурулуп, шинели да, салкъынлыкъча кёбюп, тирмен ташча айланады. Аны кёрген, ол адам циркде итлени юйретип бурулгъан сунар эди.

Энди уа талап къоядыла деп, жанындан тюнгюлюп, ахыр ууахтысында юйюнде сабийчиклерин эсине тюшюргенде, къолларында да таяклары бла хахай-тухай этип, чабып келген эки сюрючюню сырт юсюнде эследи. Аладан бири:

– Ой, ким эсенг да, итлени къоруулама, энишге чёк да къал! – деп кыгчырды.

Олий эрлай, гурт тауукъча, жерге чёкдю, игле да төгерегинден гюрен алдыла.

Жашла жетип, итлени кыыстадыла, сенгирчекча, бутлары къалтырагъан Олийни да ёрге къобардыла. Олий энди, иги эс жыйып, жигитчик да болуп, юллесин да къабындыра, кыжырыкълап башлады.

– Оллахий, бу къошда бир тюз ниетли адам болмаз, контрреволюционерлени жыйылгъансыз, бу итлени бери бошлап, председатель келгенин суймей эте болурсуз. Мен а аны ючюн ишими жартылай къоймам...

– Сау кел, Олий, кьошха жууукъ бол, таланган, барчы жаш, отха-суугъа къара, – деп, кьош тамата, къарасакъал, кызылбет киши, Олийни къатына жанлады. Олий да, не саламлашхан жокъ, не «кѣп болсун» жокъ, кишини айтханына тынгыламай, ачыуун тѣгеди:

– ...Фермада ким ишлегенлерин айтчыгъыз, аталары, аналары ким-ле болгъандыла. Сиз бери курортха жыйылып, ишигиз-кючюгюз болмай, къарынларыгъызны кѣпдюрюп, итлени оноучулагъа чапдырыгъа юйретгенден сора жукъ этмегенигизни кѣреме. Сизни барыгъызны да ишден кетерип, чалгъыгъа жиберирге керекди, сиз малгъа къарай билген адамла туюлюсюз.– Сен а, – деп, ферманы таматасына айланып, – бюгюн окъуна правленнге кел,– деп, артха айланып, машинасына минип, ташайып кетди. Сыртдан аугъанлай, машинаны тохтатды:

– Ол малчылагъа алгъан шешаны да, ол затланы да бери чыгъарчы, – деди шофѣруна.

Машинаны ауанасында жамычы жайып, экиси да акъбаш шешаны ачдыла. Бир бирге жукъ айтмай, кишиге алгъыш этмей тартдыла. Алай Олий, чамланыуу кетмей, не эсе да бир затла айтып, мурулдайды.

Арлакъда тууарла да анга къарап, не болгъанын билмей, сейирсинеди-ле, башларын кѣтюрюп къарайдыла, къуйрукъларын булгъайдыла. «Да, ол адамны халы алай болур, андан биз билген жокъду», – дегенча, башларын энишге бошлап отлайдыла...

СЕЙИР ТЮБЕШИУ

Адамла акъылбалыкъ болсала да, эрттеден окъуна кьуллукъ эте келселе да, аланы бир къауум сабий кылыкъгъа къайтмай амаллары жокъ-ду. Керексизге ѣккелегенин, кѣлкълды этгенин, жангы кийим кийсе, анга сабийча къууаннганы, аны ючюн а, башхаланы эслерин бурурча, кесин сымарлагъанын да кѣрюрсе.

Бир жолда районда кѣп адам къатышхан жыйылыу болду. Ары элледен да келген эдиле. Ол кюн биз бир тамата кьуллукъчуну жангы костюм кий-ип, бети жарып, кеси кесине ыразы болгъан халда жюрюгенин кѣрдюк. Ол, бир тѣбеден бирсине, бир адамдан экинчисине бара, бары бла кьол тутуп саламлаша эди. Костному керти да бир аламат, ушагъыулу бетли кьумачдан эди.

Бир къауум адам бла ол кьуллукъчу жарыкъ сѣлеше, уллу кюле тургъанлай, биреу, ууакъ-ууакъ ышара, жѣбелеп, алайгъа шош жанлады. Ол, кьуллукъчуну кеси таба бурулурун марлап туруп, энишге да ийилип, эки кьолу бла аны кьолун къаты тутду.

– Костюмунг да огъурлу болсун, Къарабаш Мимболатович, сау жюрют, партияны бюгюн сюер адамы бол. Быллайны бир адамда да кѣрмегенме, тыш кыралдан зат келтирген болурса. Не иги агъачы барды кесини да...

– Сау бол, Улакъ. Да башхада уа табылмаз, антым, энчи заказ бла келтиртгенме. Ол тамата нѣгерлеримде мынга сукъланмагъан жокъду. Къайда тапханса, не аламат затды деп, бюгюнлю бери башымы бездиргендиле,– деп, Къарабаш Мимболатович сол жанына къарагъанлай, аны шош ышарыуу, отха суу къуйгъанча, эрлай ѣчюлдю: билмей тургъанлай, агъачда аллына

айыу чыкыгъанча, бети тюрленди, кёзлерини мыдыхларын урходук жапды, къашын-башын тюйдю, жангы костюмгъа сыйынмай, улакъча ойнагъан санлары мыккыл болдула.

Къатында сюелип, ууакъ-ууакъ ышара тургъан Улакъ, аны эслеп, тынгысыз болду:

– Къарабаш Мимболатович, жюрегинг ишми чанчды, – ол ауруй-ауруй туруучуду, андан Аллах сакъласын. Оллахий, айтханыма айып этме ансы, сен ары-бери кетген кезиуде мында жумушунгу айтыргъа хазна адам табылмайды...

Алай Къарабаш Мимболатовични кёзлери жангыдан жандыла, болсада энди ала, къутургъан, жаралы болгъан къапланны кёзлерича, къан бюркедиле; ала кеслери да бир жерге, кимге эсе да чанчылгъандыла, андан айырылмайдыла. Ол кезиуде Къарабаш Мимболатович, алай айтханым кёлоне тиймесин, кесин кёпдюрген гурагъа ушады. Ол, хуржунундан къол жаулугъун чыгъарып, бетин да, бурунун да сюртдю. Кишиге да жукъ айтмай, артха бурулуп, тышына чыгып кетди. «Бу гогушха не болду, олсагъатха не талау тийди», – деп Улакъ ол къарагъан таба кёз жетдиргенинде, сылтауу ачыкъ болду – аны аллы бла, тюз да Къарабаш Мимболатовични костюмуча костюмну кийип, бир гитче къуллукъчу озуп бара эди.

Биягъы Улакъ, жёбелеп, гитче къуллукъчуну ызындан жетди.

– Хай, хай, таланган, эшикни жапдынг, отну кёмдюнг, Ахмат.

– Не болгъанды энди уа? Не от тюшгенди? – деп Ахмат, тохтап, сорду. Улакъ, аны билегинден тутуп, бир жанына тартды:

– Ай, юйюнге, алай эссизлик нек этдинг? Къарабаш Мимболатовични кёлоне нек тийдинг? Оллахий, ол санга ол затны кечмез.

– Сен не затла дейсе, не болгъанды?

Ма былай-былай, былай-былай болгъанды деп, Улакъ хапарны айтды.

– Ай, аны да, сени да анагъыз къатыныгъыз болсун, сиз телилени, – деп, Ахмат, къолун булгъап, зал таба кетди. Улакъ, тегерегине къарап, аны ызындан шош сёлешди:

– Юйюнг къурумагъан, манга айта эсенг да, анга алай къалай айтаса, адам эшитир...

«Аллай къумачны къайдан тапханды? Баям, ол мени намысымы сындырыргъа деп этгенди. Тохта бир сени, тохта бир...» – деп, Къарабаш Мимболатович, юйюне кетип бара, сагъышха къалды.

Ол да юйню босагъасындан атлагъанлай, асыралгъан ирик кибик тегерей, чачы-башы тозурап, къатыны аллына чыкъды.

– Э, киши, бу эрттен бла къоншубузну къатыны башына бир жаулукъ къысып чыкъды да, мен анандан туугъанлы андан аламат зат кёрмегенме, андан бек жукъгъа да сукъланмагъанма. Аны кёргенли, мен не юйюмю, не башымы жыялмайма, не аш эталмайма, не тынчлыкъ табалмайма. Не суйсенг да эт – манга аллай жаулукъ ал.

– Кена, юйюнге ёлет кирсин, – деп, Къарабаш Мимболатович, кесини отоуна ташайып, костюмун тешип башлады. – Ол адам менича кийинеди деп, мен аны ачыуун этеме, сен а аллайым жокъду деп чачыласа. Мен аллай затны къайда табарыкъма? Болмагъан затланы жаншай тураса. Мени къайгъым ол туююдю.

– Да нек тапмайса? Ала кьайда тапхан сунаса? Аны эри келтиргенди! Бирсилени эрлери хар не затны да кеслери табадыла. Сени кьулулугьунг а аладанмы гитчеди! Не кьыйынлыкь да мен жазыкьны башыма тиеди...– деп, жилимсырап, бирси отоугьа кирди. Кьарабаш Мимболатович да, башха костюм кийип, жыйылыгьга ашыгып кетди.

ХЫНКЯЛНЫ АШАГЬЫНЧЫ ТОЙДУМ

Солуу кюнлени биринде, кьартланы бир кёрейик деп, элге баргьан кезиуомде жаш заманыбызда бирге окьуп туруучу бир тенгим кесине кьонакьга чыкьырды.

– Сиз, ташкёпюрчюле, хынкялны бек сюесиз. Сиз билгенликден, мени юй бийчем сиз элли кьатындан туугьанды, кеси да хынкялны алакат уста этеди. Ийманынг хакьына, кел да, сени хайырынгдан мен да бир хынкял ашайым,– деп, билегимден созуп тебиреди.

– Да, жууугьум, тейри, кьой кесмезге тап сылтау тапханса,– деп, мен да лакьырда эте, жолда хапар айта, алагьа бардыкь.

Нёгерими жангы ишленген эки отоулу, шифер башлы юйю бар эди. Аны кьатыны бла бир жашчыгына ол юйчюк тамамлыкь этеди. Кеслери да бек ыразы болуп, «хо!» деп, зауукь этип жашайдыла.

Биз аш юйню ичи бла экинчи отоугьа кирип олтурдукь. Юй бийче да, кьонакь келгенде болуучусуча, гузаба этип, от кьайгыгьга кирди. Нёгерим, аш юйге чыгып, хынкял этерге заказ берди.

Эки отоуну арасында эшик ачылып эди да, аш юйде не этгенлери туура кёрюнеди. Юй бийче, терк окьуна кьумгьан бла сууну алып, будай ундан тылы басды. Хынкялны кеси ёмюрюмде кёп ашамасам да, аны кьалай этилгенлерин бек уста билеме, ол кеси да, мени сартын, бек татымлы ашладан бирине саналады. Кьарап турама да – тылы хазыр болду. Энди аны стол юсюне салып, папирокь кьагьытча жукьаргьынчы жазаргьа керекди. Алай мен не кёрдюм? Мен билиучюден эсе бу юйде хынкялны башха технологиясы ачылды...

Нёгерими кьатыны, жазыкь, асыры ашыкьгьандан, юсюн-башын да тер басып, хаух аллында, бети да кьызарып, кюрешеди. Алайлай этегин ёрге кьайырды да, тылыны жалан базыкь бутуна салып, ийлеп, жазып башлады. Ай таланган, хайырсызны буту терлегенден, тылы жабышхан да этмеди: ун себерге кереклиси да жокь эди. Ол, эшта, кьолну-бутну уста ойнагьанына кёре, тылыны бутунда кёп кере ийлеген болур.

Кьарт аппа айтычулай, Аллах билгенден, мени кёлюм аман эте башлады. Ол тиширьюну чархы кирлиди деп да туйюл (кеси бек ариу жаш кьатын, харип, кирсиз да кёрюнеди), алай хынкялны ол тюрлю ийлениуюн биринчи кере кёргеннге бир кесек абызырадым, кесим хынкялны кёргюнчю окьуна тоя башладым. Энди уа ашарыгьым а бир да келмейди. Мындан ары мен кесими кьалай жюрютейим дегенден башха сагьышым жокь эди...

Сиз, тенглерим, кечгинлик беригиз, алай мен ол затны кёргенде, бир эртте болгьан иш эсима тюшдю. Ол зат жыйырма жыл мындан алда, мени татлы тенгим Жора бла бек алгьа Москвагьа окьургьа баргьаныбызда болгьанды. Экибиз да эрттен бла эртте туруп, Москваны кёрейик деп, дуниягьа

сейирсинип, ашхамгъа дери ауузубузгъа жукъ салмай айландыкъ. Асыры ач болгъандан, бир иги тояйыкъ деп, Горькийни орамында «Москва» деген бир алапат кафеге кирдик. Ашланы атларына къарап, бек багъасы бек иги болур деп, «Ветчина» деген бир затны сайладыкъ.

– Ол не затды? Тонгуз эт иш болуп, эшигибизни жабарса?– деп Жора, къайгъы этип, сорду. Экибиз да энди «гяуур» болгъанбыз ансы, ол жаш заманыбызда телиликден тонгуз этни ашамаучу эдик.

– Хоу бир да, тонгуз эт болгъанын бла болмагъанын мен билмеймеми? Энди орусча аллай бирни да ангыламай, Москвагъа окъургъа бош келгенбиз. Ветчина деген тууар этди дедим. Керти окъуна, мен ол сёзню тауушуна кёре тууар эт болгъанына ийнанып эдим. Заказ этип, кёпге дери сакъладыкъ. Асыры ачдан, бир бирибиз бла сёлеширге кёлубюз да бармай, аллыбызгъа къарап турабыз. Бир заманда официант къатынчыкъ юсюн ашдан толтуруп бир къара подносу сюзюлтюп жетдирди. Къарагъаныбызда, сай тепшекледе къол аязла тенгли семиз тонгуз этни улуу туурамлары, ала-ны къатларында картоф тылы, сохан-мохан хылы-мылылары бла салынып, кёзге урунду. Официант къатын: «Пажалыста, пажалыста», – деп, болгъан затны столубузгъа къалады. Аллах билгенден, мен кёзлерими Жора таба къаратыргъа къоркъдум. Алай, эртте-кеч болса да, аны халын да кёрюрге керек эди.

Къарагъанымда, асыры ачудан, бети къызарып, кёзлери уа мени таба окъла атарча хазыр болуп эдиле.

– Алан! – дедим мен тауча.– Халгъа кёре, бу хайырсызла заказыбызны къатышдыргъан болурла дейме. Энди сорургъа, къайтарыргъа да тапсызды. Тёгерегибиз адамладан толуду: эслеселе, айып этерле, бу кийик адамла къайдан чыкъгъандыла дерле. Андан эсе, ол картофчугъун къапхан кибик этейик да, къалгъанын чанчакълап, ары-бери къатышдырып, тоюп тургъан адамлача кёрюнейик,– дедим.

Тюзюн айтсам, мен картофну эт туурамны чегине жетдиргинчи ашадым, Жора уа этден бир къарыш узакълыкъда, тепшекни къыйырындан чай къашыкъчыкъ бла картофдан алып, тилине бир-эки кере жетдирди.

Алай бла биз, андан чыгып, ачдан къарынларыбыз гъур-гъур эте, бир бирге къарамай, жер юйдеги бир столовая таба тебиредик...

«Эшта, бюгюн да ишибиз алайгъа ушайды, ярабий, хынкял бишип иш къалмасын», – деп, къоркъуп, аш юй таба къарагъанымда, жукъа тылыны хынкялгъа туурап, ол къатын, аны да сууу къайнай тургъан чоюннга атып, арха бурулду. Энди хынкял бишгинчи сарымсах тузлукъ этерге керекди.

Юй бийче юйренген къоллары бла сарымсах тишлени арытып, ауузу бла чайнай башлады. Ол иш къыйын болса да, къатын чайнагъанын ауу-зундан алып, чёмючге салады. Мени халым «отдан чыкъ да – ёртеннге» дегенлей болду.

Энди ол ашха узалалмазлыгъым туурады, алай бу адамланы кёллерине тиймезча, не сылтау этейим деп, башым улуу къайгъыгъа къалды.

Мен да ол къайгъыгъа кирип, хынкял да «боркъ-боркъ» этип къайнай, тузлукъ да хазыр бола, нёгерим да акъбаш шешаны столгъа сюей тургъанлай, бир къоншубуз чабып келди да:

– Къарындашынгы жашчыгы жардан кетип, бутун сындыргъанды! – деп, къуугъун этди.

Негерим да, мен да секиришип турдукъ. Юйден суху чыкъдыкъ.

«Ярабий, не иги болду. Манга къутулур сылтау чыкъды», – деп мен, тойгъа баргъанча ышара, ашыгып тебиредим.

Сиз ийнаныгызы, мен андан бери хынкял ашамайма. Хынкял къайгы этген угъай, столда тылы, сарымсах кёрсем да, гюняхы кесини болсун, ол къатынчыкъ кёзюме кёрюнеди.

АКЪЫЛЛЫ ОНОУ

Ол район тау районладан бири эди. Колхозланы биринде сабан сюрген кезиуде даулаш чыкъды. Жерибиз тёшдю, анда-мында къулакълада атылып турады, аллай жерде нартюхню тёртгюл уяла этип, тюз тизгинле болдурурча себерге онг жокъду деп – бирлери. Оноу барды, оноуну толтурургъа керекбиз, ол амалсыз, жангыз бир гектаргъа урлукъ себерге жарарыкъ туююлдю деп – бирсилери.

Ол даулашны къызыу кезиуонде районну таматаларындан бири колхозгъа келди. Эки къаууму да, анга муратлары айтиргъа умут этип, тёрегинден алдыла.

Азрет, тынгылай кетип, къызыу даулашны айыралмай, былай буйрукъ этди:

– Былай бла ишни айырыргъа къыйынды, жууукъларым, ол затха терен къараргъа керекди. Сиз экигиз да тамбла эртгенликде районнга келигиз, мени кабинетимде олтуруп, ол ишге алай къарарбыз.

– Анга не къарарыгы барды! Жерибизге къара да, оноу эт, – дедиле эл къуллукъчула.

– Оноуну бу халда аягъы юсюне этмейдиле, тамбла келе-келигиз, – деп, Азрет, машинасына минип, айланч жолну энишге будуман болуп кетди. Экинчи кюн эл къуллукъчула районнга келдиле.

– Азрет бош туююлдю, сабыр болугъуз, – деп, приёмныйде олтуруп тургъан секретарь алай билдирди. Ала экиси да олтурдула. Ол юйде ишлеген къуллукъчула Азретни кабинетине кирген да, чыкъгъан да этедиле. Къонакъла олтурадыла. Эки сагъат сакъладыла, чыдамлары тауусула башлады.

– Азрет кеси чакъыргъанды, келгенибизни анга айтигызыз, – деп ала секретарьдан тиледиле.

– Чакъыргъан эсе, кеси биледи. Аны да заманы жетер. Ол ишсиз олтуруп тургъанмы сунасыз?

Бир заманда Азрет кабинетинден тышына чыкъды. Чакъыргъан адамлары эсле, саламлашды.

– Нек келгенсиз, ахшы уланла?

– Да сен тюнене, бизге келгенде, кесинг чакъыргъанса.

– Алаймыды? Бир кесек сабыр этигиз, мен бусагъат келейим, – деп, кетди. Дагъыда эки сагъат озду.

Азрет кюн ортада къайтды. Аланы кесине чакъырды. Кесини аллында олтуртду. Кабинет а – кенг отоу. Уллу столну юсюнде газетле бла китапла топпа-толу, бир къауум дефтер да бир бирини юсюне къаланып.

Столну бир кьулагьында да эки кьара телефон аппарат жылтырайдыла. Уллу столгъа жанлап салыннган гитче столчукьну юсюнде мияла поднос, анга да суудан толгъан графин бла стакан салыныпдыла. Азретни сол жанында да бир гитче столчукьну юсюнде уллу радиоприёмник, не эсе да аз эшитилип, бир тюрлю музыканы шыбырдайды. Отоуну бир жанында кьабыргъаны узунуна кьызыл кьумач жабылгъан узун стол, аны эки жаны да шинтикледен сырылып. Кюзгюсю бла бир уллу тапчан аркьасын бирси кьабыргъагъа кьысыпды. Андан узакъ болмай, китапладан толгъан шкаф сюеледи. Кьабыргъалада суратла, картала, диаграммала тагъылыпдыла. Бир мюйюшде кийим такъгъыч. Бирси мюйюшде былтырдан кьалгъан будай гысты. Ючюнчю мюйюшде уллу саргъыл темир сейф орнатылыпды.

Келген кьонакъла, аланы кёп кере кёрселе да, энтта да бир такъыйкьаны ичинде кёз илиндирдиле.

– Да, тынгылайма, ахшы уланла, айтыгъыз, энди ишигизни айырайыкъ.

– Да, Азрет, ишибиз олду,– деди колхозну председатели,– нартох урлукъ салыр заман жетгенди. Районда сиз этген оноугъа кёре, ол урлукьну тёртгюл уяла болурча, аланы тизгинлерини аралары бла узунуна, кенгине да культиватор ётерча этерге керекбиз.

– Айхай, ол а алайды,– деди Азрет.

– Алай, сиз билгенликден, бизни колхозну жерлери тёшдюле, ол халда себерге онг жокьду.

– Ыхы!– деп сагъышланды Азрет.– Ол а алайды, антым. – Сора, эл Советни председателине кьарап: – Сен а не айтыркьса? – деп сорду.

– Да, оноу толтурургъа деп этиледи. Сиз, этген бегимге кёре, нартохно тёртгюл уялы сепмей амал жокьду. Жангыз бир гектар кьалдырмай, алай себерге керекбиз. Сиз оноу этип, биз аны толтурмай, кеси суйгенибизлей этсек, ол неге жарагъан затды? Колхозну иши ючюн эл Совет да жууаплыды. Ол угъай, Совет колхозну кьалай ишлегенин да тинтирге керекди.

– Тюздю ол а,– деп кьошду Азрет.

Энди экиси да айтырларын айтдыла. Ол не оноу этерикди деп, экиси да Азретге кьарадыла. Энди тюз оноу этип, жууап берирге керекди.

– Да,– деди Азрет,– сен айтхан тюздю, – деп, колхозну председателине кьарады.– Сен айтхан да тюздю,– деп, аны ызындан эл Советни председателине бурулду. – Тюзюнлей этигиз! – деп буйрукъ берди.

Эки председатель да бир бирге кьарадыла. Тамата кьулулукьчу телефонга узалды.

Экиси да, саламлашып, чыкьдыла. Босагъадан айырылгъанлай, колхозну председатели:

– Ай, анасы кьатыны болсун, огъесе! – деди. Ол алай неге, кимге айтханын не приёмныйдеги секретарь, не аны нёгери айырмадыла.

ТАУМЫРЗАЛАНЫ Далхат

ЖАШАУ КЮЙЮ

Повесть

Ала-Узун деген биреу, Къоспарты элге барып, жюзюм битген жерчикни кёрюп: «Сейирлик жемишди бу! Бери суу буруп сугъарсам, бютюнда ахшы битер», – дегенди да, илипин къазып, сугъарып башлагъанды. Жюзюм бахчагъа къарагъандан сора да, тары, арпа, будай ёсдюрюр амал да этгенди. Ол суучукъгъа уа алайны адамы Ала-Узун суу деп атагъанды. Бир къыркъ жылдан а Ала-Узун, Ишкирти сууну боюнуна кёчюп, юй салгъанды.

«Нек кетген болур былайдан Ала-Узун?» – деп, къоспартылыла аны акъылын билалмагъандыла.

Алайда жашлары Сеулну бла Айдону къояды да, Китезни кеси бла бирге Чегет элге кёчюредди.

«Къоспартыда нек къалмадың, чегет жанына нек кёчдюнг тамата жашынг бла?» – деп соргъанлагъа: «Жашла эллени бирин биринден кенге салып жашаргъа керекдиле», – деп жууаплагъанды Ала-Узун.

Ол адамгъа халкъ жерни-журтну да сайлай билген, оюмлугъа, индеулюгеча (ич сёзюн, къылыгъын, этими бла кёргюзтген) къарагъандыла.

Ала-Узун таш юйлени ишлей туруп: «Китез, ташны тап сала бил. Алай болмаса, штагент (хуна) терк оюлуп къаллыкъды», – дей эди. Китез, эби бла сыннган ташны, бура кетип, тап орнаталса: «Энди ташны тынчайт-дың», – деп болгъанды атасы.

*Ташла сыйдам болгъунчу,
Суу эгесин аланы.
Айланнган таш ууалгъынчы,
Тейри жашатсын баланы.*

*Китез къала ишлейди,
Къайын ташла келтирип.
Къар жсаудурмаз ишине,
Къалай кетип битдирип.*

*Кемиги къуругъан таш,
Баргъан сууда батмайды.
Китез бала, арыса да,
Бостуланьп жатмайды,*

деп, – Ала-Узун жашына бюсюреу сёзюн айта эди.

Дагъыда:

*Айны, кюнню баласы,
Мудах болмай ёсгюн сен.
Уллу уруш башланса да,
Тейри къайтарсын сау-эсен, –*

деп, къоша эди. Уллу уруш башланды. «Уланларынгы хазырлап, ары жибер», – дегенни айтып, эл адамы билдиргенден сора Ала-Узун Сеулну, Ай-дону, Китезни да Тохтамышны аскерине атландырды. . .

Айтыугъа кёре, Айдо урушдан къайтмагъанды.

Китезни жашы Эртуу, эрлиги болгъан адам, кичи къарындашлары Бузанны, Аккелни да къатына тартып, аталары Китезни осуятын толтура, Сукан-Башында таш къалау этип, жер иеси болгъанды. Ол саклыкъ жер, алайдагъы къабырла да, Эртууну туудукъларыны къабырларыдыла.

Эртууну кичи къарындашлары Бузан бла Аккел буз таулагъа ёрлесе-ле, андан жыр айтхан тауушларын Тау-Артында эшитдиргендиле. Анда жашагъан шухлары: «Бузан бла Аккел жырлайдыла. Хайдагъыз, биз да, ары барып, бирге жыр айтайыкъ!» – деп, Будуан, Азуан, Юрдюгю, «Айрыш жыр» тауушха барып къала болгъандыла.

*Мен аргъы таугъа ётгенме, Будуан,
Сен мени излеп келгинчин.
Шауешден чыбыкъ алгъанма, Азуан,
Эгечинг боза сюзгюнчюн, –*

деп, жашла жыр тауушну таудан таугъа учурсала: «Ой, къызыл ёгюзню сюрюп келеме, Балыкъ боюнунда тапханма!» – деп, гюржюлюле да жыр-эжиу тауушларын эшитдиргендиле.

Эбизеле бла ойнай, салакъайын эте, жашаулары, ичер суулары да бирге бола, Эртуугъа Асуал атлы къызны Тураз элден алып келгендиле. Асуал бла Эртуудан Гюрен, Азеген, Узал – юч сау суюкли жаш, Мачилда, Ария, Чечек – юч да ариу къыз туугъандыла. Эртууну жашлары Темирлан фасыкъ бла урушха кетгендиле да, эки жыл къазауат этип къайтхандыла. Гюрен бла Азетген жюзонжыллыкъ аппалары Китезге: «Гитче жашынгы жаны бизден айырылды. Узалдан бошадыкъ», – дегенни айтхандыла. Ол ачыуну кётюралмай, Китез да, кёп турмай, ёледи.

Гюренни жашлары: Гиргъокъ, Уян, Геруз туууп, алагъа ол атланы Эртууну къатыны Асуал атагъан эди.

Эртууну къатыны Асуал эсли, оюмлу адам болгъанды. Анга жашау сартындан зат соругъа кёпле келе болгъандыла.

Бир жол, атын да башындан тартып, белгили жаш Асуалны шургулу кюнюнде къонакъ болуп къалады. Асуал, мудахлыгъын билдирмегге кюрешсе да, жашыралмай, тепсиге гыржын салып, айран келтирмей, танг кесек тургъандан сора: «Ауузлан, балам», – дегенди. Ол сёзден сора да жаш гыржыннга тиймеди.

«Не болгъанды, батыр, нек ашамайса?» – деп соргъанды Асуал. Сора, жашны мудахлыгъын эслеп: «Оу, мени Тейри урсун! Айран берирге унут-дум», – дегенди.

Ол заманда жаш: «Анам ёлгенли он жыл болады. Сени анама ушатып, эсиме тюшюрюп, кёлюм толуп кьалды. Тейрини хакъына, айып этме манга», – деп, айраннга гыржынны бушто этип, ашап башлагъан жашха къарап:

«Сен бюгече бизде кьал. Жашла да келирле, аланы да таны. Андан сора жолунга атланырса», – деп, Гюрен бла Азеген уудан кьайтханда, кьонакъны ала бла танышдырып: «Жашла, бу жигитни жюреги кьыйналыпды. Тамбла Гюлчю Башына элтигиз да, сагъышларын чачып кьайтарыгъыз», – дегенни айтханды.

Ингир кьурманлыкьда Асуал кёп акъыл сёз айтды. Азыкь аллынга келгенде, не кьайгъынгы да артха салып, ашап, Тейриге шукур этерге унутма; сорлугъу болгъан адам, сёзюн айтып башлагъынчы, ким бла сёлешгенин билсе ахшыды; олтургъан ташынга, нёгеринге ышансанг, жашаргъа тынч боллугъун унутма; тамблагъы кюнюнг бюгюнден тынчыракъ, онглуракъ болуруна ийнан.

Андан сора кьонакъ жаш Эртуу бла Асуалны кьыркъжыллыкъ кызыларын Мачилданы тилеп, кьатыннга алгъанды да, Тау-Артына кетип, анда жашап башлагъанды. Мачилдагъа эри алай айтхан эди: «Мен алгъа ёлсем, сабийлеге бизни кьайдан болгъаныбызны, ким болгъаныбызны да унутурмай ёсдююрсе», – деп.

Он жылдан сора Мачилданы эри таудан кетип ёледи. Эллижыллыкъ Мачилда Кюннюм элни огъары жанындан ёрге кирип, Хорбадын башында эрине атап кьалачыкъ ишлетген эди. Хорбадын кьулакъны артда Гиргьо-кьаладан Къазакълары он ёгюз берип алгъан эдиле.

*Эри айтханны эте,
Мачилда Хорбадыннга жол салды.
Жильмугъун сыгъа кетип,
Кийиклеге кезлеу чыгъарды, –*

дей эди халкъ.

«Урлагъаннга айып этмегиз да, аны кьалай жашагъанын, атасына не бла жарагъанын билигиз», – деучю эди Мачилда.

Хуке деген бир уручу, келип: «Бу ариу ай жарытхан кёкню тьобюнде менден жарлы адам болмаз. Атам ёлгенден бери, этер ишими билмей, Орасан-Байдамында биреуге жолугъуп, урлагъанны кишилике санап жюрюдюм. Санга муну кьояр амал излеп келгенме», – дегенди да, сексенжыллыкъ Мачилданы аллында баш ийгенди.

«Жашым, кьоркьакъ тьойюлсе, сууда жюзген чабакъны да кёрген болурса, адамны кьарынына азыкъ тюшмесе, жашаялмазлыгъын да ангылайса. Алай биреуню малы бла экеу жан кечиндиралмазлыгъын да ангыла. Урлау бла адам ёмюрюн ётдюраллыкъ тьойюлдю», – дегенни айтып, суу боюнуна барып, бир ариу аууруракъ ташны алып келирин тилегенди Мачилда Хукеден.

Кёп да туруп, жаш келгенди, ауур, темир бетли ташны алып.

«Энди уа олтур, азыкъ аша. Сен бюгон манга жумуш этгенсе. Тамбла да, барып, суу боюнундан таш келтирликсе», – деп, Хукени аллына айран бла гыржын салгъанды Мачилда.

Аны тюенене айтханын эсинде тутуп:

*Сёз айтырыкъ адам болса,
Къылыкъ, сыфат да анда,
Ташдан уу чыкъгъан эсе,
Тейри, сен болуш манга! –*

деп, Хуке Мачилда эшитирча айтып, бушто ашап башлагъанда: «Да сен а сандыракъладан да озуп, оноучуладанса да! Ма алай айтылгъанынг ючюн, бу уллу бичакъны да санга берейим. Мен билмеген, мени къулагъыма чалынмагъан, не хапар айталлыкъ эсенг да, кёр. Хакъынга да ма алайда тагъылып тургъан акъ къатыш-саргъыл (сефер) атны берликме», – деп, Хукени учундургъанды Мачилда.

– Сени кёллонге ушамаса уа? – дегенди жаш.

– Башлагъан бир эт да, оноуну кесим этерме. Не да болсун, кёргенинги айтма, эшитгенинги манга багъалы сёзлени жутмай, ёнюнго къалтыратмай, буюкъмай айт, – деп, анга тынгыларгъа хазырланган заманда кюн батып бара эди.

– Биреу атха минип бара, кёзюне къалкъыу келип, тюш кёрдю. Тюшюнде бир ахшы киши, бичагъы бла таякъ жона, жырлагъанын тыймайды. «Учуз алып, багъа сатма, амалсызгъа къурулай да бер. Биргенге баргъан адамны сыйлар амалынг болмаса, чабырларын тешип, аякъларын жуу. Ол заманда нёгеринги ким болгъанын билирсе. Уялгъан юлюшсюз къалады, санга керек затны тилесенг – базып. Адамлыкъ ма анда сезиледи», – дегенди. Эшитген хапарларымда бири олду. Андан кёп мен бююн айталмам, айып этме. Энди уа, суу боюнунда бир оюулу таш кёргенме да, аны алып келейим. Хапар айтхандан эсе, манга таш кётюрген тынчды, – деп, Хуке терлегенлерин сюртюп, ауур ишден арыгъанча шошайды.

– Саулукълу бол, балам! Алай айталгъанынг да тамамды. Ташны келтирирсе да, тагъылып тургъан ат сеникиди, минип кетерсе жолунга. Энди сен акъылынгы башынга жыйгъанса, нёгер айыра да билликсе, – деп, Хукени Мачилда жолуна ашыргъанды.

Сексенбешжыллыкъ Мачилданы къарындашындан туугъанла – Гюрен бла Азеген – аны Тау-Артына элтип, жашларын да кёрюп къайтхандыла.

– Атабыз, анда сууукъ кюнле аз, жылы кюнле кёп боладыла. Экибизден бирибиз ары кёчюп жашагъанлыкыгъа не боллукъду? – деп, соргъанды Гюрен Эртуугъа.

– Сиз ол сёзню оюмлап айтхан болурсуз. Болмаздан къалса, Гюрен мында къалсын. Сен а, Азеген, ары ёт да, анда тукъум жай. Бара-келе турурсуз, – деп, аталары ыразылыгъын билдиргенди.

Андан сора Тау-Артында Азашбили деген тукъум жайылгъанды. Ол тукъумну адамлары Чегет элге келип, Гиргъокъалада эки-юч ай туруп, жумушларына да жарап къайта болгъандыла. Гиргъокъаланы Эмелей, Тау- Артында ёсдюрген маллары бла уллу байлыкыгъа ие болгъан киши, айтханды: «Тауну сайла да, тюзню ал» деген сёз бар эсе да, тауну байлыгъы эспсизди. Тюрлю-тюрлю аруула ёзен жерледе жайыладыла.

– Бу затланы айтып, халкъ эсинде къалырча этген кишиледен бирлери Гиргъокъаланы Баучуну жашы Хаджи-Окъупду. Ол арабстанда эки жыл

билим алып келген, ангылаулу адам эди. Аны китап окьугъанына тынгыларгъа жыйылып олтуруучу эдиле. Окьуй кетип, ёрге турур эди да, сабийлени башларын сылап, кеси битдирген алмаладан юлешип ашатыр эди. Арт жыллада, Совет властан кьоркьуп, дууалагъа баргъанын да кьоюп, Кьуранны таша жерледе окьуучу эди. Кьартая баргъан Хаджи-Окьупну хуна кьалагъанына кьарап, файгъамбарланы хапарларына тынгылаучу эдиле адамла.

Уяналаны Дауут да озгъанны хапарын уста айтыучу эди. Уллу санлы, ариу акьсакьал, киши кьой кьыркьгъан заманда кьыптысыны тауушуна тынгылай: «Урходук ташдан суу чыгъаралла, Кьала кьызыны жашлары. Кьарылгъач уя салыр кибик, бир кьалындыла кьашлары», – деп, жырлап башласа, аны кьыркьгъан жюнюнден эсе аууз тауушуна кьууангъучу эдиле.

Андан сора да, Герузланы Аслан-Бек. Аны хапарларына, жомакьларына кечеле бла тынгылаучу эдиле адамла. Аныча келишдирип, сейирсиндирип сёз айтхан кёп болмаз эди.

* * *

Гиргьокьаланы Ибрагимни жашы Хамит бек кьарыулу адам эди. Онсегизжыллыкь заманында анасы бла бирге Сукандан хуппеге келтирип келе, жипиге тюбеп кьалгъандыла. Алайда уа не артха бурулуп, башха жолгъа чыгъаргъа неда жипиден кьутулуп кетерге амал жокь. «Жашым, тёзаллыкь эсенг, сен жипиге жат, эшек сени юсюнг бла ётер», – деп, Хамитни бауур тёбен жатдырып, эки гыбыт хуппегиси да сыртында болгъан эшекни жашырын аркьасы бла ётдюргенди анасы.

Ол хапарны билген адамла кёп тюрлю ангылагъандыла. «Жаш батып кьалса эди уа», – дегендиле бирле. «Угъай, жашыны батмазлыкьына анасыны эси жетгенди», – дегендиле башхалары уа. «Не десенг да, Хамит кьарыулу, тёзюмлю эди», – дегендиле ючюнчюлери да.

Жыйырмажыллыкь Хамит экижашар тананы чорбатха миндирип, ингирде уа андан тюшюргенин кёргенде, атасы, кьууанып: «Энди жаш тенглері арасында юлюшюн алаллыкьды. Биз артыкь терк жайылгъан тукьум туюнолбюз, жангыз жашны юйлендирирге керекбиз», – деп, Таумырза кьызы бла оноу этип, Жангоразланы Кичини кьызы, онсегизжыллыкь ариу Иймахатны алып, жашамагъа кьоядыла. Ариу Иймахатны юсюнден жыр да болгъанды:

*Иймахат ариуну кёпле тилейле,
Кьалай сёлеширге уа билмейле.*

Махет, Герузланы Ойдо улу айтханнга кёре, «колхоз жашауну онжыллыкь кьууанчына» аталгъан байрамда тепсеп, жыгъышып да Хамитни аллына чыкьгъан табылмагъанды. Анда кётюрюлген кюч ташны табып, биз халкьгъа баям этгенбиз. Аны ауурлугъу сегиз фыт болады.

Ол жыллада: «Бир литр сют, бир кьашыкь жау, бир аякь айран», – дегенлей, хар адамны ашаялгъанына кёре азыгъы берилип, ишлеялгъанына кьарап, хакьы табылса, ахшы боллугъун Хамит кибик кишиле айталгъандыла.

* * *

1940 жылда Акъ-Къая аллында нартюх иги битип, адамлагъа, маллагъа да уллу ырахатлыкъ келгенде: «Оллахий, быллай тирликли жыл бир уллу палах келир деп къоркъама. Бизни уллу атабызны алай айтыучусун унутмагъанбыз», – деген эди Хамит.

– Хо бир да! Аллай заглагъа энди ийнаннгандан магъана болмаз, – деп, жангы жашаугъа кеслерин жарашдыргъанлагъа Хамит бюсюремеучю эди.

Къыш келип, жаз башында уллу жауунла болуп, тау эллени бир къауумларын ырхыла басдыла (1941 ж.). Хорбадындан келген ырхы Кюннюм башында колхозну базын басды да, он ёгюзюн харам этди. Суула къутуруп, ёзендеги эллеге, къабакълагъа да уллу хата тюшдю. «Ыхы, ма бу затла кёре эдим ол Хамит айтхан ырымла», – деп, халкъ алай төрелеп турганлай: «Тохтагъыз алыкъын, андан да аманланы кёрюрге болурбуз», – дегенни уа Гиргъокъаланы Хажи-Окъуф айтды.

Энди уа болуру болду. Аллах да къуру бизни къууупму туруп деп тургъаныбызлай, июнь айны 22-чи кюнюнде: «Бизни къыралгъа Германия уруш ачды. Уллу палах ма энди башланды!» – деген хапар, топ атылгъанлай, жайылды. Хамит айтханны Чегет эллиле эслерине тюшюрдюле.

– Ол жыл август айны ахыры бола келгенде, Хамитни, Герузланы Аслан-Бекни жашы Далхатны, Жангоразланы Борисни жашы Асадуллахны, Герузланы Заммону жашы Рамазанны, Къабартукъланы Бучокну жашы Хамитни аскерге чакъырдыла. Гиргъокъаланы уллу юйлеринде олтургъанда, Хажи-Окъуф эфенди былай айтхан эди: «Бу уруш адам улун экиге бёлюп, ачыкълыкъны туудуруп. Хорлагъан къырал хорланнганны аякъ тюпге атып, малын, ырысхысын такка-галау этер. Къатынын, къызын, къартын, жашын да халек этер. Ол затланы эсигизде тутуп, къазауатда кеси къыралыбызны эркинлиги ючюн кюрешигиз. Биреуде болгъан сауут, этимлик, къарыу да сизде бар эсе, жерибизни душманнга малтатмагъыз. Борчугъузну толтурмай, кюрешде бошунакъгъа жоюлмазыгъызны тилейме.

Бусурман динни къоруулар ючюн урушха баргъанлагъа Расулуллах аллеихи салам айтханды: «Аллах берген тёзюмлюк, тюзлюкге ийнаныулукъ, адам затны багъалау сизде бар эсе, налатуллахны хорлап къайтыгъыз.

Юйлеригизде ариу къатынларыгъыз, ёсюп келген сабийлеригиз, жер тюбюнде жатхан аталарыгъыз сизни сакълап турлукъдула. Ахшы жолгъа барыгъыз!»

Ашап-ичип, алгъыш, насийхат сёзле да айтылып бошагъандан сора: «Хамит, къарачайлыланы сейирсиндирген жырынгы айтчы. Анасы бергенни тёкген, энди урушдан къайтырыбыз-къайтмазыбыз да Аллахны къолундады. Бюгюн жыр эшитилсин», – деп Жангоразланы Гитчени жашы Къубадий тиледи.

Къая тепгенлей, Хамит, Геруз улу Рамазанны къатына къысылып, аны эжиу этиучюсюн биле эди да, башлады: жырны угъай, Къоспартыдагъы гитче суучукъ бла юч да тукъумну (Гиргъокъаланы, Герузланы, Уянланы) уллу атлары Ала-Узунну атлары бир болгъанларын билдирди. Жырны уа Герузланы Аслан-Бек адам эсинден кетермезча айтыучусун сагъынды.

«Мен Аслан-Бекча айталмам. Алай, аныча келишдирирге кюреширме. Жырда сизге белгили болмагъан сёзле айтылсала, сорурсуз артда.

Жырчыла кьайда, биз кьайда, жашла, «Хорасан Байдамда жаталла», – деп узун тартып, мен айтхан халда жырлады.

*Жашла, тохтамай, келип турдула
Суузанны кёрюп кьайтыргъа.
Эркин этигиз, татлы тенглерим,
Суузанны жырын айтыргъа.*

*Кьолунгдагъы уа бретте, жанчыгъым,
Ол бичакъ туююл, миз болсун.
Сен бир атлап ётюучю суучугъ а
Кёзюнг кёре, тенгиз болсун.*

*Тенгиз боюнунда жашай эсегиз,
Уллу чабакъла болурла,
Сау элни жашы, кьарты да келип,
Аны боюнунда солурла.*

*Заландылары болгъан эдиле,
Айдаболлары кьайдалла?
Унутхандыла, сагъынылмайла,
Тюз айтырыкъла айдалла.*

*Ой, сен айтыучу сёзлени, атабыз,
Къарачай ёзенде билирле.
Ала сорурла, мен айталмасам а,
Кёзюме кьарап кюлюрле.*

* * *

Кавказда колхозла кьуралып башлагъынчы, бир бёлек Чегет элли жаш Къарачайгъа бичен ишлерге баргъанларында, Хамит бу жырыны айтса, бек суююп тынгылагъандыла. Анда Хачирланы Экариу деген кызыны суююп да болгъанды. Уллу санлылыгъы ючюн Хамитге алф Хамит, жырчылыгъы ючюн а нарт сёзлю Хамит деучю эдиле.

* * *

Хорлукъда, ачлыкъ сынап, юйюрю бла бирге башы кьамиш бла жабылгъан эшиги-терезеси да болмагъан жер юйде, жаз, кьыш да ёлмей, экинчи жылгъа чыкгъанда, жырларгъа кюрешген аналаны кёрген эсенг, халкьны жокъ болуп кьалмазына ийнан да кьал.

Кёчгюнчюлюк 1944 жыл. Тогъай элде ачдан, суусапдан да ёле тургъан кьатын, кьамиш илистинден башын кётюрюп: «Аллахыгъыз бар эсе, бир суу уртлатыгъыз!» – деп, иничке тартып, эшитдирди. «Анам, арыкъда суу жокъду. Суу ташыучу Эркебайны аты ёлюп кьалгъанды. Суу тамбла боллукъду. Не да этип, тёзерге кюреш!» – деп, тюнене анасы ёлген Махмутчукъ кёл этдирирге кюрешди. Амалсыздан башын илистин тюбюне сугъуп кьойгъан отузжыллыкъ Аминат эрттенликге ёлюп тура эди. Ингирге

уа аны эки кыызчыгы бла жашчыгы, сегиз-тогуз-онжыллыкка, ачдан кёбюп, ёлгенлерин кёргендиле, Марыу, Кавказда заманында он атлыны тойдуруп ашыргъан къатын, жилий-сытыла: «Ой, бизни бери келтирип тёкген Ысталин, жаханым сенден толсун!» – деп къаргъай, юч сабийни да эски быстырлагъа чулгъап, къазахлыны эшек арбасы бла элтип, къалай билсе, алай басдырып къайтхан эди.

Ёлгенге дууа тутхан, аны ызындан жилиу этген къалгъан эди. Хар кюн сайын тогуз-он адам ёлоп, аланы, керегича, жер къазып, асырар къарыу жокъ. «Оллахий, энди уа кырылып къалабыз. Кимле болгъаныбызны, къайда, къалай адамла келип ёчюлгенлерин айтып, къагъытха жазаргъа туудукъ, туугъан да табылмай къалыр» деп къоркъама», – дей эди Алий эфенди.

Биз келип тюшген жерге «Ючюнчю Тогъай» деучюлерин артдаракъ ангылагъан эдим. «Ючюнчю Тогъайгъа» атагъан ариу атлары уа «Жюзюм совхоз» эди. «Жюзюм совхоз» эсе, муну жюзюмю къайдады? Аны биз нек кёрмейбиз?» – деп, бизникиле къазахлылагъа сорсала: «Совхозну жюзюмюн сиз ёсдюрсегиз, жюзюм ол заманда боллукъду», – деп кюлюр эдиле.

Иймахатны айтханы къабыл болуп къаллыкъ сунуучу эдим. Турур эди да: «Айшат, Зайнаф, барыгъыз да, кир болса да, арыкъдан суу алып келигиз. Къайнатып, топурагъын тюрбюне чёкдюрюрюз да, худур этип ичербиз», – деп, сегиз-тогузжыллыкъ кыызчыкъланы гитче челекчикле бла, иги кесек арлакъгъа, суу келтирирге жиберир эди.

Келтирир эдиле кир, балчыкъ сууну, макъала кёлонден алыннган сылыкъ сууну да, къайнатыр эдиле Иймахат бла мени анам. Бирер аякъ худур ичип, Хамитни тёрт кызы бла жашы, Иймахат кеси эм биз да тёртеулен, жатар эдик тар жер юйде кыш кечеде, танг атаргъа уа юсюбюзню да кырау басып.

Эрттенликде уа анам да, Иймахат да жер къазаргъа кетер эдиле, аш-суу деген а – эсде да жокъ.

Ала, ауа-сауа, тюш азыкъ ашаргъа келселе уа, биз къайнатхан худурдан бирер аякъ бла бирер туурам гыржынчыкъ къабып, солургъа таяныр эдиле, бет къанлары да кетип.

Ма алай эди бизни ашыбыз, суубуз да, кечебиз-кюнубюз да.

Жер юйню башын жабып, эшик-терезе да салып, жылыракъ этер суннган эдик да, ол кыш алайлай къалдыкъ. Отунубуз – тегенек, ашыбыз да доюн тюрюл, беш атлам узунлугъу болгъан жер юйде он адам ма ол кышны турдукъ аманны кебинден, ёле-къала.

Кыш не суукъ болса да, адамла кёчгюнчюлюкде, онларына кёре, сабий сакъларгъа, тирирек атларгъа кюрешип, жашау сартындан, туугъан эллерин, эрлери бла жашауларын эсге тюшюре, сагъына, кюлген, жилигъан да этер эдиле, сытыла, бурула.

Бизникилени ол халларын кёрген къазахлыла: «Эа, немеңе? Оленг айтып жатырсызба?» – деп, озуп кетселе: «Да биз не кыр айта эсек да, аллай кырла айтыр кюн сизге келмесин!» – деп, дагъыда кюлюрге кюрешгенле бизникиле эдиле.

Алайлай, агъач жанындан Алип-Бек келе, атындан тюшюп, саламлашхан да этип: «Былтыр жерге урлукъ салмадыгъыз да, ашаргъа азыгъыгъыз

болмай, кыйналып, кёбюгюз ачдан ёлдю. «Кетесиз Капказгъа» дегенге ийнанмагъыз. Шёндю сизни амалыгъыз бирди: хайдалгъан (сюрюлген) жерге урлукъ салып, тирлик алыргъа, жашны-къартны да жанларын сакъларгъа, кесигизге жылыракъ юйле ишлегиз. Турмуш алай болса, адамыгъыз къорамай, халкъ болуп къалырсыз. Айтып къоямын: келир кыш ёте сууукъ, бёрюню жылытхан, жажанимлик болургъа ушайды, итни жылыды бу», – деп, ахтынды.

– Алип-Бек, къарагъым, кызым бюгюн сууукъдан къабышып чыкъгъанды. Тийредегилени комендант жер къазаргъа сюрюп кетди. Ы-ы, маржа, бир болушлукъ эт! – деп, Мырза кызы аллында жыгъылгъанда, аны жаны чыгъаргъа жетип, кьоллары, аяклары да кёкташла кибики, бузлап эдиле.

Мырза кызы да алайда ёлдю, биягъы къатынла да жилип башладыла. Алип-Бек, Мырза кызын, аны юйде бузлап тургъан сабийин да асырап, совхозну директору Галиевге келип: «Сенде адамлыкъ къайда? Ёле тургъан къатынланы, кызыланы жумушха сюресин. Аланы ашларын, сууларын, кышдан къалай чыкъгъанларын сормайсынг. Къарашай-малкъарларгъа кёргюзтген кюнюн кесинге келирин ойлаймысынг? Жокъду сенде адамлыкъ, тукъумунг кзурур сени! Комендант буларды тюеди, сен онгларын алгъансан, Аллахдан жаяу къачхан Галиев! – деп, эшикни къаты уруп кетген эди.

– Эки кызы да исси ауруудан ойсурап жатадыла, кесими да халим аламат тойюлдю. Эрокъа улуну (Гиргъокъа дегенни жашыргъан эте эди) тёрт кызын, жангыз жашын да сакълаялмай, тукъумсуз этип къояма деп кьоркъама. Эригенден жаным чыгъады. Эки гитче кызычыгъа а «Элибизге къачан кетебиз? Нек турабыз мында, аш-суу да табылмагъанлай», – деп, соруп къоймайдыла.

Аскерге кетип, бир ай озгъандан сора къагъыт жазгъан эди. «Уруш кёп жыллагъа созулукъду. Германны кючу уллуду, саууту-сабасы да бизден кёпдю. Алай, билген Аллахды, тюгел ала суйгенча болуб а кълмаз. Ийма, жашны жангызлыгына энди жарсый башлагъанма. Аллах сакъласын аны, атын айтыргъа да кьоркъама, ала эки болсала эди, ёлеме деп да кьоркъмаз эдим.

... Ийма, айтырыкъларым кёп болса да, бу сёзюм бла сизге салам иеме. Аллахдан сизге уллу ахшылыкъла тилегеними билдиреме. Тийребиздегилеги Жангоразланыкылагъа, Тауырзаланыкылагъа, Герузаланыкылагъа, Уяланыкылагъа, Къасай эфендиге, Окъуп эфендиге, бизни ариу Чегет элге саламымы айтырса. Узакъгъа кетсенг, элни, жерни, сууну суйюучю болуп къласа. Сау-эсен кёрейим сизни», – деп, сёзю ол эди.

Къарачайлыла хууан, харбыз да салгъандыла, нартюх, будай да сепгендиле. Малкъарлыла уа, биягъы «къайтасыз» деген ётюрюк хапарлагъа ийнанып, хууан да салмагъандыла, кёбюсю будай да сепмегендиле. Бахча этерге кюрешгенлеге, барып, бир къауумла: «Ёмюрюгюзню мында ётдюрюгеми кюрешесиз? Айхай да, сизни къадалып ишлерге кюрешгенигизни кёргенле, билгенле бизни элибизге къайтарып оноу этерик тойюлдюле. «Тамбла-бирси кюн кетебиз» деп тургъан заманда, сиз а къадалып ишлейсиз», – деп, айып этгенле бар эдиле.

– Артха кьайтарыгъа деселе, жерлеринден кьысталгъанланы оноулары бир боллукъду. «Кетигиз» деселе уа, хуржун бла бир хыяр урлугъум барды да, кьоярма да кетерме», – деген Алий эфенди да ийнандыралмады терс сёзге алданганланы.

* * *

Апрель айда жангы чыгъа келген хууан, харбыз урлукълагъа, тиргизилип башлагъан будай сабанлагъа кьууаналмай, ариу Айшат, ауруудан тюзелалмай, ёлдю. Абдул-Керим, тёрт эгечни жангыз кьарындашы, тиширыуланы кьатында жилиргъа уялып, узакъгъа кетип, ашсыз, суусуз, тозурап, жангыз бир сёз айтмай, тынгылап олтурады.

– Жашы, этме былай, жанынгы сакъларгъа кюреш. Атанг келсе, мен анга не жууап берликме? Мырза кьызы эки кьызын кече юшютюп, эрттенликде уа кеси ёлюп кьалгъан эсе, аны биз кесибизден аманнгамы санайыкъ? Халкъгъа болгъанны кёре барырбыз. Тенглеринг бла отуннга да бар, ойнаргъа, кюлюрге да кюреш. Тёрт эгечингден бирин Аллах кесини кьатына чакъырды, кьалгъан эгечлеринг сау эселе да, шукур эт, – деп, айта кетип, уллу кьычырып жилиады Иймахат.

– Жилиа, Иймахат, жилиа, кёпген жюрегинги чёкдюр. Файгъамбар, алейхи салам, кеси да мардадан оздурмай сарнагъанны жаратхан хапары барды, – деди анам.

* * *

Кьарыусузду Иймахат. Тюнене, ауруу кьызыуун кётюралмай, жилияй кетип, кьалкъып кьалгъаны да аны ючюн эди. Ауругъаннга дарман жокъ, ичерге суу табылмайды, арыкъны булгъанган сууун кьайнатып уртларча уа отун кьытлыгъы. Май айны ахырыды, иссиден сагъат бешге дери адам эшикке чыгълалмайды. Харбыз-хууан жетмегендиле. Кюн сайын сегиз-тогъуз адам ёлгенине халкъ юйренчик болуп да кьалды.

– Аланла, былай, кюн сайын тогъуз-он адам ёлюп барса, туугъан, кьатын алгъан, эрге баргъан да болмай, халкъ, кьырылып, думп болуп кьалмазмы? –деп, былай жайыкъгъан кюнюнде Иймахат сорду.

– Тюз эслегенсе, э кьатын. Тергегенме да, былай ёлюп барсакъ, эки-юч жылыны ичинде тауусулуп кьаллыкъбыз. Ачыкъ айтмагъанлыкъгъа, Совет кьырал бизни кибиклени кьыйнап ёлтюрюргеди мураты, – деди Радимхан. Сора, эриулю хапарла айта кетип, тюнкелери юзюлюп тургъан кьатынланы таралтды. Иймахат а, жилиагъан да эталмай, кесин тыя келип, ачыундан:

– Аланла, аллай бир неге жилиайбыз. Аллах алай буюргъан эсе, биз а анга мадар табаллыкъ болмабыз, жилиуну кьояйыкъ да, жырларгъа да кюрешейик, – деди. Аны сандырагъан сунупму, огъесе жилиуну сериуюнлюк берлик жыргъамы бурургъа суйдюле. Жангораз кьызы алашаракъ ауаз бла жырлап башлады, кьалгъанла уа, билгенлерича, эжиуюн жарашдырдыла.

*Мени кьолумдагъы кьыттыны, кьызла,
Киндиги, бошайып, тюшгенди.
Огъары элден бир жаш келгенди,
Жюрегим аны суйгенди.*

– Иймахат быллай жыр айтхандан сора ахшы азыкь керек эди. Алай бюгюн сют худур этгенме да, андан окьуна кёрюгюз, – деп, анам, атам ишлеген уллу аякьгьа худур кьуюп, беш кьатынны да «сыйлады».

* * *

Май ай тауусулду. Харбызла да бише башладыла. Энди суу орунуна Иймахат харбыз ашайды: «Аллахха шукур болсун, энди ёлюм тыйьлып, адамла тинкирди болуп башларла. Биз былтыр тели болгъан эдик ансы, кьыйынлыкьны акьылсызлыкьгьа кьошмай, сабанлагьа урлукь сепсек, быллай бир адамыбыз кьырылмаз эди. Ма кёрюрсюз, быйыл окьуна, ёлюм азайып, адамла тойгьа-оюннга кьармашып, кьызларыбыз эрге чыгьа, жашларыбыз кьатын ала да башларла».

Анасыны хапарына тынгылап тургъан Абдул-Керим атасыны экинчи кьагьытында жазгъанын айтырын тиледи. Анасыны кьарысуз халин эс-леп, эки жастыкьдан бирин Иймахатны аркьасына тиреди.

«Ийма, жашха энди онеки жыл толгъанды. Малгьа бичен ишлей, эшек бла отуннга бара башлагъан болур?! Кьызла да, юй жумушларынгы эте, кьолунгу сууку суугьа тийдирмей, сени солута башлагъан болурла?»

Мен сорлукьлагьа салам айт. Юйге факьыра келсе, аз-кёп болса да, бере тур, кьурулай кьайтарма. Тюшюмде юйлерибиз бузулуп, эллени башларын тютюн басып, тау тёппеледе шайтанла ойнап кёреме.

Бисмилляхийни аузунгдан кетерме, Кьурандан билгенчиклерими мен да айтыргьа кьорешуочюме.

Ийма, кьыйынды урушну халы. Кёзю бла кёрмеген, айтханлыкьгьа ийнаналлыкь тьойюлдо.

Америка бизге сауут, аш-суу да берирге айтады. Алай ол болушлукьну алыкьа биз кёрмейбиз. Ол, анасын сатарыкь, Америка алдап кьояр деп да кьоркьабыз.

Не болса да, Аллах буюргъандан озмабыз. Алыкьа ол сауутну биз кёрмей, ашыбыз, суубуз да доюн тьойюл. Бешатар ушкоккланы шыкьар-мукьур этдирип, биз бир атхынчы, немецциле жюз окьну юсюбюзге кьуюп кьоядыла.

Ол тукьумлары кьурурукь, бизни кьырал башчыла урушха арталлыда хазырланмагъан кёре эдим.

«Хайда, сау-эсен жолугъушайыкь», – деп, ол кьагьыты да алай бо-шалгъан эди», – дегенни айтды ана.

Жаш а, атасы келирине толу ийнанып: «Биз бери кетгенли, ала Кавказгьа барып, бирер кьатын да алып, жашап окьуна тура болурла», – ачыуундан кьолюрге кьорешеди.

Анасыны айтханын эртте окьуна билип болса да, Абдул-Керим кёлюн салып тынгылады.

Ол заманда Абдул-Керим, уллу кьолан харбыз келтирди да: «Гьржын жокь эсе да, бу татлы затны ашачыгьыз. Энди бише башлагъандыла хууан-ла да», – деп, атасыны жезбоюн бичагьы бла туурады. «Ёмюрюнг узакь болсун, балам! Атангы саулай кёрюп, кьыйынлыкьларыбызны унутмай айтырча, эсли жаш бол! Мындан биз энди элибизге хазна кьайтайыкь».

Бир кюнде уа халкъ тауларыбызгъа къайтмай а къалмаз. Ариу тилибизни, бусурман динибизни сакъларгъа, башха миллетле бла къарындашлыкъ жюрютюрге кюрешигиз», – деди Къзый.

* * *

– Къазийланы Билял келгенди, къобузчу Билял! Уллу кёпюр къатында халкъ жыйылып турады. Алайгъа барыгъыз! – деп камысык жашчыкъ андан ары чабып кетди.

Кёпюр къатына келгенлени кёбюсю Билялны (Мышыны) таный эдиле.

Барысындан да алгъаракъ чыгып, чикилясын да тюзете барып: «Ой, ананг сенден алгъа ёллюк къобузчу, къайдан чыгып къалдынг бу жаханым жерде къырыла тургъан халкъны аллына?» – деп, Къазий Билялны къучакълады.

Алайгъа Умайланы Махамет-Герий, Чаналаны Хусейин, Гасыланы Ахмат, Уяланы Шотта, Таумырзаланы Мазан эм башхала да келип, къобузчуну къучакъладыла.

Совхозну директору Галиев, бизникилени туююучю комендант, башха оноучула да тамашагъа, къобузчу бла таулуланы тюбешгенлерине, ауузлары ачып, къарай эдиле.

Олсагъатдан къобуз да табылып, кёпюр юсюнде «Жаухара» деген жырны макъамы согъулуп башлады. Къобуз таууш сериунлюк бергенча, ачдан ёле тургъанлагъа къарыу киргенча, энди адамла да ёлмезликча алай кёрюнюп, халкъ Билялны тегерегин алып, тынгылайды. Согъуу согъууну алышындыра, ёмюрюу къобуз таууш чыкъмагъан жерге нюр жайылды, халкъ да Кавказгъа кёчюп келгенча болуп къалды.

Огъартын, тёбентин келген жолоучула, атлыла, теуедегиле да, тохтап: «Не болгъанды? Аллахдан бир уллу ахшылыкъмы келеди?» – деп сорадыла.

«Къапкъаздан халкъ ийнагъы Билял-къобузчу бизни артха къайтарыргъа келгенди», – деп, бир-бирле оюнсураргъа кюреше эдиле. Ала уа, толу ийнанмасала да: «Болур. Къудайны «бол» дегени болуп къалыр. Ёмюрге сизни мында турмазыгъызны биз биле эдик», – деп, керти да ийнанганча жарыкъ селешип, жолларына алай кете эдиле къазахлыла. Халкъ мураты кюч алса, ётюрюк болмазыны белгиси эди ол.

Сора къобузчу, таулуланы кёбюсю эшитмеген, эрттеледен белгили бир жарсыулу макъам согъуп, барысын да жылытады. «Бу адам тамбла бизден кетсе, жырыбыз, жомагъыбыз да тыйылып къалса, сора биз къалай жашарыкъбыз», – деп келди кёлюме. Бир-эки кюнден комендантла, аланы къаракъчылары да, адамланы тюериклерин, ишге чыкъмагъан кюнлери ючюн азап сынатырыкъларын а биле эдим.

Ол макъам а, кёкге чыгып, сууну бети бла учуп, азыкъсыз, жанлары чыгъаргъа жетишип сюелгенлени жүреклерин тарайды. Шаурдатдан той этип келе тургъанча, сыфаты ёмюрде тюрленмей турлукъча, Билялгъа къарай кетип: «Бу согъууну аты къалайды?» – деп, биягъы Къзый сорду да, кёзюне къарады.

– Уял къызы, «Къаны къаргъа саркъа» деп, алайды. Аны назмусун да айтмайым, арыгъан болурсуз деп жарсыйма ансы. Ма ол а:

*Мен аргъы таугъа баргъанма, Ёзюр,
Кийик ызланы изледим.
Бзыма къайтып келе тургъанлай,
Жолда сюлесин эследим.*

*Мен, сюлесинни къатына барып,
Аны жилигъанын кёргенме.
Жаралы жанны ёлтюрмегенлей,
Азыгъымы анга бергенме.*

*Акъ кърда ызын къойгъан сюлесин –
Аны юйюбюзге элтгенем.
Бир айны багъып, жарасын байлап,
Аягъы ююне этгенем.*

Геляланы Кичи, Билялны къатына жууукъ келип: «Была уа бизни ёле тургъаныбызны, тюртюп, уругъа атып, анда жан алмагъа къоядыла. Тюнене Атиманы туйгендиле да, этин-зенин къара кесеу этгендиле. Бу нажаслагъа пласт жокъ эсе, Аллахдамы кёрмейди?! Не этейик, Билял, ол сюлесинден да аманды халибиз. Къырылып, жокъ болуп да къалмагъан эдик», – деди.

– Энди сиз манга, Расуллаллахча, базынып, ышанып сёлешгенигизни ангылай турама. Сизни тарыгъыуугъузну эсиме салып къойгъандан башха, мен эталлыкъ зат жокъду. Сау болсун, Къулийланы Къайсын, назмучу: «Бар, Билял, Къазахстаннга, андан ары да ёт да, халкъыбызны жашау халин кёре», – деп, къагъыт-шагъыт да мажарып, ол ашырганды мени. Аллах кечмесин бизни къыйнагъанлагъа. Сиз билмеген мен туйюл, мен таныгъан кишилени аталарысыз. Жаханым отну ичинде жашагъаныгъызны кёреме. Сизни Аллах сакъласын. Мен эслеген бир зат барды хар къайда да: «Кетebиз тамбла, бир айдан ары созмай», – деген алдау сёзлеге ышанып, ийнанып, сакълау къайгъыда, кесибиз ачлыкъны келтирип къойгъанбыз. Сабан да сюрюгюз, мал тутаргъа, хууан, харбыз ёсдюрюрге да кюрешигиз. Турмаз заман былай, бизни бери кыстагъанла да ёлюрле. Бир акъылы болгъан адам пласны башына ётсе, бизни адам ашаучула болмагъаныбызны кёрюр. Бир он-онбеш жыл тёзалсакъ эди, «элибизге къайтып къалыр эдик» деп келеди кёлюме, – деди Билял.

Сора, Иймахатны къатына ётюр: «Хамит бла сени тоюгъузда сокъгъан эдим, сюлесинни жырын айтып, къобузну. Берими тюшгенсиз, жанчыгъым? Ауругъанча кёрюнесе, да Аллах болушсун жанынга, тюзелирсе хо. Хамит а аскерде болур? Сабийчикле уа бармыдыла? Сизни тоюгъуздан бери бир онбеш жылдан а атлагъанды», – деп, къатлап-къатлап сорду. Газайланы Кызый а: «Бир бири ызындан эки ариу кызы ёлдюле. Энтта да бир жашы бла эки кызыгъы бардыла, ким биледи, Аллахха аманатдыла», – деди, алгъаракъ чыгъып.

– Тюнене он адам ёлгенди, барысы да сабийчикле эдиле. Къартла уа къалмагъанча болгъандыла. Ауруудан эсе да, ачдан кёбюр ёледиле», – деди Алий эфенди. – Барысына да бирге дууа тутуп къоябыз, Аллах тийишли этсин ансы».

Абдул-Керим, Хамитни жашы, кьолтугъундан тутуп, арлакъгъа элтип, анасын былтырдан кьалгъан мулхарлагъа олтурду да: «Анам, сен былай тур, мен а барып, машок бла хууан да кетюрюп келейим да, кьобузчугъа, башхалагъа да ашатайыкъ», – деп, чабып кетди.

– Билял, атынгы да бюгюн эшитгенме, сыфатынгы да биринчи кереме. Бу кызыу кюнню салкыныракъ этип, барыбызгъа да мархабатлыкъ бердинг. Сени бери жиберген Аллахха шукур болсун!

Бизде алыкъа назмучула, жырчыла да боллукъдула. Ким биледи, бери къарап, жилярыкълары келип тургъан жашчыкъланы бири-экиси, сен айтханланы кьагып алып, эслерине салып кьояр эселе уа?

Дуния кезиудю. Терекде битгенни биреу ашап да турмайды. Къарачай-малкъар халкъгъа Аллах бир уллу азатлыкъ берип кьоярын да алыкъа биз билмейбиз. Аллахны суйген къулу, «Жаухараны жырын» сагъынганса, аны макъамын энтта да бир согъуп, бизни ыразы этсенг эди, – деп, Хачирланы Амин тиледи. Къазий улу, кьобузун, кесин да аямай, халкъгъа тин кийирген макъамларын согъуп турду.

Кьобузчу Билялны намысына эки кьурманлыкъ кьой берип, узакъдан келген тюекеш былай айтды: «Къарашай-Малкъарны бла къазахлыланы тиллерин бир тамындан жаратхан Уллу Аллах сизни бу кюнюгюзню да билип болур эди. Сиз кьрген кьыйынлыкъла бошалып, сизге огъурлулукъ келирин сюеме!

Сизни «урамын» дегенни Тейри урсун! Сизни къазаныгъызны Къапкъазда асып, тюбюнден жаксын!»

Ол кюн Аслан-Мырзаны жашы Билял, жел аз юфгюрсе, аууп, кырылып кьалыр чекге жетип тургъан, инжилген, унукъгъан халкъны аллында айтхан сёзлеге тынгылагъанладан бирлери мен эдим. Анга мен арлакъда олтуруп, жиляй тургъан Иймахат ариуну кёзлери бла къарадым. Аны тоюнда Билял «Уча-Бурча» тепсеудю бу», – деп, юч ташны юсюнде Ажоланы тукъум тепсеулерин да кьргюзте эди. «Ярабий, шо кьобузну жыртыпмы кьоярыкъ болур», – деп кьоркъгъанла да аз туююл эдиле. Ол заманда: «Ай аман Хамит, быллай оюн адамны ёмюрюнде бир кере болады да, атчы кесинг да, Алауган Боташ Таш башында, тепсеп, нартланы сейирсиндиргенча!» – деп да кычыргъан эди Билял. Хамит, чыгып, алгъа уяла-уяла, артда уа, жерни тепдирип, урчукъча бурулгъанда: «Адамны чырайлыгъы быллай кюн билине кереме», – дегенни айтдыргъан эди. . .

Ол кюн а жюреклени кьозгъагъан жыргъа, «Жаухараны жырына», тынгылай эди халкъ:

*Ариу Жаухара, кьайры бараса? – деп,
Жолукъгъан алай сорады.
Сёз айталмагъанлай, ышарып, ол а,
Черек боюнуна барады.*

*Ариу а Жаухара суу боюнунда уа
Таш юсюнде арсар турады.
Къатында гитче къарындашчыгъына:
«Таракъны бер», – деп сурады.*

Къарындашчыгъы уа, кёзюне къарап,
Уллу къычырып жилияды.
Къатында олтуруп, бал бетли чачын
Къолчуклары бла сылады.

Жаухарагъа къарап турама мен а,
Аны мудахлыгъын кёрмейме.
«Энди уа не этерик болур?» – дегенча,
Терен сагъышларын бёлмейме.

Ол а, кюле-кюле, суугъа кирди да,
Кесин толкъунлагъа атады,
«Жашчыкъ, мен кетдим, сен жилияма», – деп,
Къарындашчыгъына айтады.

Жаухара энди бери къайтмайды,
Ол аман талау тиерик.
Къарындашчыгъы уа къалгъанды алай
Ёмюрлюк къара киерик.

Жаухараны сууда излемегиз энди, –
Ол суюгенине кетгенди.
Суу чабакъларын эритир халда
Суюгени жырчыкъ этгенди.

Энди Жаухара бери къайтмайды,
Ол къобанлагъа кёчгенди.
Къарындашчыгъы уа, къычырып-жиляп,
Таракъчыгъын алып кетгенди.

Жаухараны кёзю къарай кетгенди,
Артында къалгъан жашчыкъгъа.
Энтта тура болур къолан гюлмендис
Жабышып состар ташчыкъгъа.

Биял ачыкълагъан хапаргъа кёре, Жаухараны суюген жашы Улан, анга гюлле алып, Гюлчо Таудан къайтып, келе тургъанлай, къаядан кетип ёлгенди. Кызый: «Аурууунг гас, айтылгъан сёзю да жаны барды деучю-дюле. Биз ёлсек да, сабийле окъуна эслеринде сакъларла бу затланы», – деген эди.

Ол кюн батып кетмезлик, бизни да энди бир киши да туюмезлик, ач къарынла да тоюп турлукъ, биз да Кавказгъа къайтып кетерик суннган эдим мен. Алай, кетди Биял, жилияй-жиляй, алтын сёзлю къобузуну туюеклерине да экинчи къолун салыргъа базынмай, ачлыкъ къысып, ауа тургъан сабий-чиклеге къарай да, сытыла. Ким биледи, артдаракъ, халкъгъа учузлукъ угъай, махтау келлигин а сезе болур эди ол.

Ингирикде, такыр жер юйде, Иймахат кесини кьобузун алып, «Жаухараны жырын» айтып, кёлю бла сокьду. «Жашы, атанга бир бек ушайса да, экигизден биригизге бир зат болуп кьалыр деп кьоркьама. Алай мен ёлюп кьалсам, бу эки гитче кьызчыкьны кьаты сакьла. Атангы суратын таулагьа кьачханыбызда алып баргьан эдим. Бери кёчер кюн а аны кьайда кьойгьанымы да билмедим. Юйюбюз куйгенде, биргеме жангыз аны алыргьа баргьан эдим. Ой, ол кьызылла да кьызыл ала болсунла», – деди да, барыбызгьа да худур юлюшчюклерибизни аякьлагьа кьуюп берди.

* * *

1955 жыл Кьзахстанны Онгтюстюк областыны Киров атлы жюзюм совхозу байлыкьгьа ие болду. Минг гектардан жыл сайын он минг тонна жюзюм, алма жыйып башлады. Беш жюз гектар жерде уа, себилген кырдык ёсдюрюп, иели малланы да санап, совхозда эки минг ийнекни сютюн саууп, башларына жаратып, ачлыкь, такырлыкь унутулуп, халкь аягьы юсюне бола башлады. Хар юйде чыккырлада бишлакьла, ариу адырла бла жаула, кьакь этле бар эдиле.

Ол жыл кюз артында: «Оллахий, бу байлыкьдан мен кьоркьгьан этеме. Адам асыры бай болса, Аллахын, жууугьун, факьырын да унутуп кьояды. Кимни юйюне барсанг да, айранны ары тюртюп, столгьа чагьыр салып башлагьандыла. Ичмегенге уа тырман окьуна эте», – деди кёпню кёрген, ёмюрюн кьойчулукь бла ётдюрген, кёчгюнчю колхозну малын мингге жетдирген Хусейин.

– Кьоркьма сен, Хусейин, байлыкьдан ёлгенни кёрмедик, ачдан ёлген жети жюз адамыбызны уа асырагьанбыз. Бай болсагь а, бишген кирпичден юйле ишлеп жашарбыз, узакь шахарлагьа барып окьурбуз, – деди пелиуан кибик жер кьазыучу Кьойбай улу Мазир.

– Тейри арада болсун, Хусейин айтханны мен тюзге санайма. Бизни жашла, чагьыр ичип, туйюшгендиле да, Кьурман-Бийни бичакь бла уруп, ауур жаралы этгендиле. Кеси адамыбыз кесибизникин ёлтюрюрге базынган налатлыкь туйюлмюдю? – деди кьарачай жаш Бий-Аслан.

Кьызыл-Кьум базарында чагьыр сатыучула бизни кьызла, бизни жашла болуп кьалгьандыла. Жюн ишлеу, чепкен согьуу, чарыкь, кьалпакь этиу кьалып барады, – деп жарсыды Манаф да.

– Ким биледи, кьобузчу Билял айтханлай, элибизге кьайтарып кьойсала, акьыллыла болурбуз да, жангыдан мал жюрютюп, сабан сюрюп, жашны, кьызны да ахшылыкьгьа юйретип башларбыз, – деди Ахмат.

– Аллай ахшылыкь кьайда бизге. Кавказгьа кьайтармазларын а бир иги билеме да! «Бу совхозда институт ачылса, ол заманда окьурсуз. Ары дери уа – тепмегиз», – деп, былтыр окьуугьа барыргьа тебирегенимде, керохну сабы бла уруп, башымы тешген эди комендант Павлов. Аны бир да унуталмайма, – деген Абдуллахны кьаны кьартыкьгьа сыйынмай эди.

Тогъузунчу майны кюнюн ашыгып сакълай эдик да, Уллу Хорламны къууанчына клубха совхозну ишчилери, къуллукъчулары, школну устазлары да келдиле. Райондан келген къуллукъчуну сёзюне тынгыларгъа хазырбыз.

Совхозну директору Молчанов сёзю Айтболаевге берди да, ол а, партияны, правительствону махтай келип: «Жашасын деменгили коммунист партия, аны алаамат акъыллы къуллукъчулары! Шёл талада жюзюм совхоз къуралды. Аны чагырын энди Алма-Ата, Москва, Фрунзе, Ташкент, Коканд шахарлада ичип, сизни махтайдыла!» – деп, узун сёзюм бошады.

– Энди уа сёз совхозну партия организациясыны секретары Хачирланы Аминнге бериледи, – деп, директор арсарыракъ болуп айтды. Аны ынтырылгъанын артдаракъ ангыладыла.

Амин ёрге, айтыучу жерге, танг кесек заманны ауузундан сёз чыгъармай, айтып башларгъа базыналмай турду. Сора:

– Жолдашла! Айтболай улуну сёзюне тырман этип угъай, бюгюнню жашау халны барыууна къууанаракъ болуп, мени тюз ангыларыгъызгъа ышанып турама да, тюрлюле айтырыгъым да аны ючюндю. Хоу, партия оную этгенди, ишлеген а малкъарлыла бла къарачайлыла этгендиле. Бюгюн, он жылдан сора, уллу хайыр берип башлагъан жюзюм совхозну эм аны чагыр заводун да Темиржанланы Узейир, Табакъсойланы Мухаммет, Насталаны Магомет, Тегууланы Буллах, Мамайланы Хажи-Мурат, Газайланы Мухадин, Герийланы Далхат, Жангоразланы Къырал-Бий, Бичиланы Осман, Чаналаны Мухаммет, Хурталаны Рамазан, Уяланы Ахмат, Чомайланы Элияс, Габойланы Абдул-Халим, Тикаланы Мазир, Црайланы Муталиф, Занибекланы Осман кибик жигит уланла, алгъан хакълары да болмай, алайлай ишлеп, совхозну жюзюмлю, чагырлы, махтаулу да этгендиле. Бу совхоз бизни жети жюз ёлюп кетген адамыбызны сюеклеринде орналгъанды. Аны унутмазгъа, уялмагъанлай, сагъыныргъа керек эдим.

Кертиди, алгъынча, хар он кюнден къол салмагъанлыкъгъа, башыбызгъа азат болуп, толу эркинликли халкъ болмагъанбыз. «Переселенец», «фашистлени болушлукъчулары» деген аман атладан тазаланмагъанбыз. Сиз, Айтболай улу, экинчи сёлешегиз, бу мен айтхан затланы санап чыкыгъанлыкъгъа, адамлыгъыгъызгъа жартылыкъ тюшмез. Бир да къуруса окъуна, тамырыбыз бир болгъанын эсгер! Ауданны партия эм совет органлары мени сёзюмю тюз ангыларла деп ышанама, – деди ол.

– Аперим! Тюз айтханса! Жигитлени да жигити Уммайланы Мухажир, Къзакъланы Мыстафа, Мамайланы Бараз кибик кишиле, урушдан къайтып, тенгсизликни кёзлери бла кёрюп, ачыудан кюйюп ёлгендиле, ичлери кюйюп, хыликкялыкъ сынап. Энди ачыкъ айтыргъа заман болгъанды, – деп сюелди Егор Алексеев да.

Амин алай сёлешгенден сора мен къобузчу айтхан кюн келирине ийнана башладым.

Москвада бизни эркинлик къагъытыбыз къурала тургъанча, Гиргъо-къаланы Хамит да, мени атам да сау-саламат келип къаллыкъча. Дуния

ахшы жанына тюрленип кьаллыкча, коммунист партиядан адам улу аманлыкь кёрмегенча, манга, комендантны жумдуругьуну ауурлугьун сынагьан жашха, алай кёрюндю.

* * *

...1969 жыл. Абдул-Керим Огьары Жемталада, анасыны жанындан аппасыны кьатына кёчюп, жашагьанын эшитип, кьонакьга бардым. Уллу арбазны теренинде бёлек сабий ойнай тургьанын кёрюп, кьууандым. Ауазыма, юйню иеси бла сабийлени аналары да чыкьдыла.

– Таныдым! – деди Гиргьокьа улу, – мен сени кёрмегенли онсегиз жыл озгьан эсе да, ауазынг кьулагьымдан кетмейди. Кьалай ахшы этдинг келгенинги! Мен а, кьуралып баралмай, барамам да кьурумай тура эдим. Аллахха шукур, сау-саламатсыз да?!

– Хагабыз жокьду, сау-эсенбиз, – деп, юй-турмуш жанындан, мал, ырысхы болумдан да айтып бошадым. Сора, тыкьырт деп, Хачир улу жети жыл мындан алда жюзюм совхозну айтхылыкь адамларын санагьанда, Абдул-Керимни аты сагьынылмагьаны эсиме тюшюп, Абдул, – дедим, атыны экинчи жарымым жутуп, кьысхартып, – сени мен арт заманлада кёрмей кьалгьан эдим, кьалай таба кетген эдинг?

– Ой, ол узун хапарды. Айтдырмай кьой андан эсе...

– Айтмай боллукь туюлосе. Мен аны ючюн келгенме, – деп, тынгыларгьа хазырландым.

– Сизни бла бирге жер юйде жылдан артыкь тургьаныбызны унутхан болмазса. Айшат, Зайнаф, аланы ызындан Сакинат бла Нафисат ёлдюле. Сизни совхозну биринчи бёлюмюне кёчгенден сора уа анам ёлдю. Андан сора, не юйде, не иште кесиме жер тапмай, тынчлыгьым кьуруп, анабызны атасы Гитчени излеп тебиредим.

Аланы Кьыргьызстанда болгьанларын эшитип, кесими ары кьурап башладым. Кьураб а нем бар эди. Бир кьазахлыдан тилеп, чабырлыкь алып, эки тап чабыр этип кийдим да, эки аякь кьурмачны да, атамы башлыгьына кьуюп, сен таныгьан Сыр-Дарья станциягьа дери таша жолла бла жюз жыйырма кьычырым барып, мамукь бахчаллада кече кьалдым. Чабырларым да жылтыргьандыла.

Хуржунумда уа сомум окьуна жокь. Оюмлай кетип, экинчи кюнню ингириде Алма-Атагьа баргьан поездни башына минип барып акьыл этдим. Онеки кюнню кёзюне кьурмач ашап, арыкьдан суу ичгеним манга азыкь эди. Сууукьдан, ачдан кьыйналгьаным да, милиционерлени кьолларына тюшмесе кьалай боллугьуму унуттура эди. Аллах сакьлагьан болур эди, танг атаргьа Алма-Ата станциягьа келип тохтады поезд. Кьарангыракьды, эсленмей тюшюп, кьутулдум бир алашабаш кьолайсыз юйлени артларына. Алайда салам кирик да мажарып, чабырларымы да табыракь кирик этип, бир юйден азыкь тилеп ашадым. Сау кьаллыкь, ким болгьанымы билген да болур эди, кьайгьы-кьаугьа да этмей: «Ахшы жолгьа бар, балам», – деп, бир огьурлу адам, айран да ичирип, жолума жарты гьыржын да берип ашырды.

Юч кюннге кьурмачымы, гьыржынымы да жетдирип, жукьум, солууум да кюндюз бола, Алма-Атадан Фрунзеге келдим. Билдирип кьоярма деп,

къроркъуп, чабырларымы башлыгыма салып, чарыкларымы ырысхын бла тутдургъан кибик этип кийдим да, сора-сурай базаргъа бардым. Андан арысы да адам къууанырча туююл. Хар къалайда да бизникилеге аман кюн келип эди. Алай, Къыргъыз бла тенглеширгенде, Тогъай – жаханым эди, андан къайтмазлыкъ. Кесибизни таулагъа ушагъан кър теппеле, кек кырдыклы аркъала, кърла, къолла, мал тутаргъа, бичен ишлерге тап жерле. Мал жюрютюрге юйреннген кърарачайлыла, малкърарлыла, мажармакъ ишге тюзелип, терк тиргизилинген эдиле...

Тынгылай кетдим да: «Бирге тургъан заманыбыздан эсингде не къалгъанды?» – деп сордум, ариу кюйюзню ортасында анасыны суратына кърарай.

– Къобузчу Билялы жырлап сокъгъаны, бюгюн кибик, кез аллымдады. Ол жырны аты да «Жаухара». Кеп адам кепюр юсюне басынып, алайдан башха сюелир жер да болмай. Жангыз эки сырыуу къалгъанды эсимде: «Ариу а, Жаухара, кърары бараса? – деп, Жолукъгъан а алай сорады». Андан къалгъанын унутханма. Аны бир адам эсинде сакълагъан болмазмы? – деп, кезюме тюрслеп кърарайды.

– Жырны эсимде сакъланнганын къагъытха тюршюргенме. Алай ол айтханланы барысын да жыйышдыргъан болурма деб а ышанмайма, – дедим.

– Жазгъан эсенг, аны былайда жырлап кърисанг, андан уллу ахшылыкъ сен манга эталлыкъ туююлсе, – деп тиледи Абдул-Керим. Ол заманда юй бийчеси: «Аллах ючюн, биле эсенг, бир жырла. Анасыны согъуулары бла бирге Билялы сагына туруучуду», – деди.

«Жырла, Маржа (эрттегили тейриледен бириди), жилягъан да келге асыуду», – деди ол да.

Жырладым «Жаухараны», алгъа буюгъуракъ, бираздан а узун тартып. «Жаухараны эли Хорбадын эди, Къаяла тюрю чучхурла», – деп, айта келип, келюм толуп, тохтап къалдым.

– Анагъыз, харип, артда, юйде, жырлап, макъамын къобуз бла айтдыргъанын а унутмай турамыса?

– Угъай, аны да унутмагъанма. Сора, «Махетчи келген болурму, къызла?! Келигиз, анга барайыкъ», – деп, дагъыда бир жырны айтыучу эди. Кеп зат айтыучу эди, ачдан, жаланнгачдан унутуп кърюдукъ. Ачлыкъ аман кишиди, – деп, тепсидеги къызыл бишген гържынны къолуна алып, кърарай кетди да: – Ма ол кърыргъызлы берген нанны ийсин бурунума урдурду, – дегенни кърюшду.

– Азиядан кърарып, былтыр елгенди Билял. Кесин да Бабугентде асырагъандыла, – дедим.

– Да, жаннетли болсун. Айтхылыкъ киши эди, кими къалды? – деп, ере туруп, къобузчуну сыйлады.

– Аны адамы – халкъды. Бу сен, мен айтханча, кепчюлюкню аузунда айланса, андан уллу беклик кърарайда болур дейсе? Хар ким да халкъ аузуна ахшылыкъ бла тюршерча умутчудула, – дедим да, Хамитни юсюнден сагъындым.

– Угъай, – деди, – атабызны, аны анасыны суратлары да сакъланмагъандыла. Бизни юйюбюз кърыркъ экинчи жылда кюйгенин унутхан бол-

мазса? Атамы анасы Салийхатны аты ма бу гитче кызычыкыгъа аталгъанды. Ол Таумырзаланы кызы эди. Аны уа сен билсенг да, хата болмаз. Таумырзаланы Солтанны къатыны Балдан Жангоразланы Акъ-Башны эгечи эди. Акъ-Башны атасы бла Гитчени атасы уа къарындашла эдиле. Тукъумну, жууукъну тергей билгенни сууаплылыгы барды. Адамгъа кёлек-кёчк бергенден эсе да, жууукъну унутмай жашагъан магъаналыды.

– Мен сизни тукъумугузу башындан санга дери, Герузланы Хусейин айтханлай, жазгъанма да, анга тынгыла. Къошарыгъын-къоратырыгъын бар эсе да, манга айт, – деп, Абдул-Керимни кыуандырдым. Ол а Геруз улану атын сагъынганымлай, ёрге турду да:

– Герузлары, Гиргъокъалары эм Уянлары бир тамырдан жаратылгъанларын а айтханмы эди? – деди.

– Айтхан эди. Жазып алгъаным а ма буду:

1. Ала-Узун, тюрк аскеринде къллукъ этип къайтхандан сора анга ахча тёлеп тургъандыла.

2. Ала-Узунну юч жашы болгъанды: Китез, Сеул, Айдо.

3. Эртуу, Бузан эм Акъкёл – Китезни жашларыдыла.

4. Гюрен, Азеген, Узал – Эртууну уланларыдыла.

5. Гюренни жашлары Гиргъокъ, Уян, Геруз деп болгъандыла. Сукан-Башы Гюренни жери эди.

Гиргъокъ, Уян эм Геруз, къатынла алып, байыгъып жашап башлагъандан сора аладан туугъанла кеси аталарын тукъум атха буруп къойгъандыла.

6. Чепеллеу Гиргъокъну жашыды.

7. Гуё – Чепеллеуно уланы, Тау-Артындан къадырла бла татлы затла келтирип, алыш-бериш, сатыу-алыу тёрени чыгаргъанды. «Азыгы азны нёгерлиги учу», – деп, Гюржюге жетгинчи азыгы тауусулмагъаны ючюн анга Акъыллы Гуё дегендиле.

8. Эмелей Гуёну жашыды. Ол атла ёсдюргенди. Аланы оруслулагъа, черкеслилеге да сатып, байыкыгъанды. «Эмелейни атлары, кызылды сыфатлары» дегендиле.

9. Баучу – Эмелейни жашы, чалман чыбыкъланы отда кызыдырып эшсе, сынмагъанларын сезгенди, седиремез ючюн кыйырларын урдух (бурдух) этип болгъанды.

10. Капил – Баучуну жашы, бурунгу жырчылача, адамланы юслеринден назмула тагып, жырны кыурап тургъанды. Бир затны таууш этдирип, макъам чыгъартып жырлау эди.

11. Жашау бла Баучу Капилни жашларыдыла.

12. Жашауну уланы – Ибрагим, Баучуну жашлары – Хажы-Окъуп бла Хажы-Батырдыла.

13. Ибрагимни жашы Хамит, Хажы-Окъупну жашлары уа Юсюп бла Буллахдыла.

14. Хамитни жашы Абдул-Керимни жашлары – Жемал, Магомед, Борис эм Элдар; кызылары – Софият, Салихат, Фаризат.

Хамитни анасы Салихат Таумырзаланы кызылары эди. Абдул-Керимни анасы уа Жангоразланы Гитчени кызы Иймахатды.

Юсюпню жашы Керимни юйюрю Хасанияда, Буллахны юйюрю уа Огъары Жемталадады.

Бу тукъумдан кечгюнчюлюкде жыйырма беш адам ёлгенди. Жаннетли болсунла...»

– Ахшы этдинг бу затланы жазып кьойгъанынгы. Къагъытха бир тюшдю эсе, ёсе келгенли ауузларында айлана турсала, келечекдегиле да тукъум тамырларын билирле. Энди уа кесим такъгъан бу жырны жазып кьой. Кеси аллыма, агъачда бара, жырласам, жюрегиме хошлукъ келиучюдю. «Жаухараны» макъамына келишеди кеси да, – деп, Абдул-Керим жырын айтды:

*Атам кьайтмаса, кёрмей кьалай турлукъма, –
Комендантлагъа тюйдюре?
Анам харипни ёлюп кетгени
Жаиш жюрегими кюйдюре.*

*А, кьайтырма деген эди дейле:
Акъ Къая аллында олтуруп.
Ол юйге кьайтып келлик болурму,
Душман аскерни кьурутуп?*

*Ары кьарайма да, атамы кёрмейме,
Жюрегим такъыр болады.
Бери кьарайма да, анамы тапмасам,
Дуния кьысылып кьалады.*

*Атам Хамитни жезбоюн бичагъы
Шу кьамадан да жютюдю.
Дунияда мени жанымы сакълагъан
Жангоразланы Кичиди.*

*Кичини эки жашы бар элле,
Ала – Аскер бла Къубадий.
Кичи да кьарт болуп айырылсам а –
Къайда жашарма, ярабий.*

*Эй, бу дуняда уа татлы болады,
Сау ата-анасын кёргеннге.
«Къайдансыз?» – деп да кеп соруучума,
Жолда арып-талып келгеннге.*

*«Агъачы, тауу да кимникидиле?» –
Деп, мен Кичиге соргъанма.
«Тёгереси да кьалын болгъанны»,
Деп, аллай жууап алгъанма...*

– Эсингдемиди, – деп, Абдул-Керим кечгюнчюлюкню сагъынды, – унутханмыса, билмейме. Мени уа эсимден а бир кетмейди. Бизге, ёле тургъанлагъа, мал жаяргъа деп, кьойла бермегенми эдиле? Биз а, аладан бирин союп, ичин, бауурун да чоюннга салып, бишире тургъанлай, экеулен,

комендантны шапалары, жер юйге кирип келип, бирле кьозутхан болур эдиле, ансы кьайдан сезерик эдиле: «Быланы сизге ашаргъа бермегендиле, итден туугъанла, аны айтмагъанмы эдик? Багъып, мал башын кеп этигиз деп бергендиле!» – дегенни айтып, кьой учаны сыйырып кетген эдиле. Аналарыбызны тутмакъ юйде юч кюн тутуп: «Энди кьойлагъа тиймегиз. Сойсагъыз, тутмакъгъа саллыкъбыз», – деп, кьоркьутхан эдиле.

Ол ингирде келгенлени бири таулу эди, атын айтырыкъ тьююлме. Тогъайдан кетгинчи, анга мен жолугъа тургъан эдим. Мени кёрсе, бети тюрленип кьалыучу эди...

* * *

Жемталачыланы бичен ишлеген заманлары эди да, кетерге ашыгъып, ёрге тургъанымда, Абдул-Керим кетерими унамады:

– Энди кюн батаргъа да кеп кьалмагъанды. Биченни да ишлеп, бошай кетгенбиз, бираз солуюкъ. Айтырыкъларым кепдюле. Ма кьоншуларым да жетдиле. Сен келе, биз да санга тарыгъа турмайбыз. Жашау сартындан селешейик, – деп, Абдул-Керим этегимден тартып тохтады.

– Алайды, тейри! Дуния малы мында кьаллыкъды, кёллюбюздегин айтып кьояйыкъ, – деп, Межгит, Осман да кьысып тохтатдыла.

Иги кесек олтуруп, хапар да айтып, ашагъан-ичген да этгенибизден сора Абдул-Керимге айланып тиледим:

– Жашау-турмушну да сенден артыкъ киши биллик тьююлдю. Мен эсимде сакъларча, жашларынг да уллу болуп: «Бу сёзле атабызны ауузундан чыкыгъандыла» деп жүреклерин тьюйрерча, бир алгыш айтсанг эди.

Ахмат, Межгит, Осман да тынгыларгъа хазырландыла, Абдул-Керим бир кесек тынгылап турду да:

*Къазан ичи къара тьююл – агъарсын,
Ичиндегин ариу чолпу чыгъарсын,
Жыр макъамны алдау адам бузмасын,
Хар таулу да кийик этле тузласын,*

*Малгъа бакъгъан, жьырны айтхан атабыз,
Таш ууатхан, хуна ишлеген аппабыз,
Жигер болсун хар кьызыбыз,
Тебиренмесин тауда мурдор ташыбыз.*

*Берген – Аллах, алгъан да кеси болсун,
Ырысхыбыз башыбызгъа буюрсун.
Боза сюзе, ыннала кьууансынла,
Андан иче, аппала жубансынла!..*

Аны ызындан Ахмат, Межгит, Осман да, кьурманлыкъгъа алгыш этип, ашай-иче, кечге дери олтурдукъ.

* * *

Мен уянанганда, кёзюм ёргеден къарап, уллу, гитче да кеси жумушлары бла кюреше, Абдул-Керим да дырыннга кетип тура эдиле.

– Эй, жаш, къарындашынг биченнге кетгенди. Алай бюгюн мында къалсын деп, бек къаты айтханды. Угъай десенг, санга жашау болмаз, – деди келин, Чочай кызы, Абдул-Керимни къатыны, ышара-ышара.

Бир тап ишленнген сенекни да алып, мен да дырыннга кетдим. Мени кёрюп, ол да къууанды. Жемтала биченни алай бек да махтамаучудула. Алай, Абдул-Керимни бичени манга тюз да макъа кёзю кибик кём-кёк да, татымлы да кёрюндю. Биченден алып, ийисгей тургъанымлай:

– Не ийисгесенг да, былайны бичени уа дарманлыгъы болгъан кырдыкданды. Ариу ишленсе, монглу биченди, малны семиртген да терк этеди, жемни да кёп излетмейди, – деди Гиргъокъа улу. Сора жашларын, кызларын да чакъырды да, ёре кьошчукъну аллында ашаргъа олтуртду.

– Сен бизни тукъумну эрттеден келтирип санагъанса. Уяланы, Герузланы уа? – деп, узакъ кьолан туманлагъа къарады. Ашыкъдырмай, жууабымы сакълагъанлыгъы эди ол аны.

– Жазаргъа уа юрешгенме: Атыл – Уяны жашыды. Ол, кёбюсюнде, Дюгерде бла Гюржюде кечинип, саудюгерчиликге эртте юйреннген адам болгъанды, айтыугъа кёре.

Атылны жашы Ойдургъа алтмышжыллыгъында къатын алгъандыла да, андан Буко деп, сау суюкли жашчыкъ туууп, онжыллыгъында атасы ёлгенде: «Ойдур эсе да, дуняда мени кьойду, аты, жери эсде болур», – деген сёзю ол жашчыкъ айтханды. Халкъда хапар алайды.

Букогъа эрттерек къатын алгъандыла да, юч жашы, юч кызы да болгъандыла. Къаспот, Дуго, Къанамат – Букону жашларыдыла. Къаспотну жашы Мандай, Мандайны жашлары уа Шотта, Томай, Шаухал эдиле.

Шоттаны жашлары: Мухаммет, Ахмат, Далхат. Бу юч жашдан жайылгъанла саудула, кеслери ёлгендиле.

Дугону Ортай бла Юсюп деп эки жашы болгъанды. Юсюпден туугъан юч жаш: Абдул-Керим, Хусейин, Мыстафа, бирер юй болуп, жашайдыла.

Къанаматны Дадау деген жашыны Мухажир бла Катау атлы жашларыны тамырлары бардыла.

Герузланы Хусейинни атасы Алий болгъанды. Алийни атасы Айсо эди. Аны атасы, сегиз къатын алып, аладан он жаш бла сегиз кызы туугъандыла. Ол кишини аты Тенгли эди. Ала барысы да, Айсодан кьалгъанла, ёлетден кырылып, жокъ болгъандыла. Герузну жашы Тенги уа...

– Бу юч тукъумну алай уллу жайылгъан хапарлары да жокъду. Бирге жыйылып, «Тукъум-Чёк» этип, акъылларын айтып, жашланы, кызланы ла танышдырып, белгили адамларыны атларын эсге тюшюрюп бир кёрселе, аман болмаз эди, – дегенимде, Абдул-Керим бек къууаннган эди.

* * *

Эки минг экинчи жылда мен, Жемталагъа барып, Абдул-Керимни уллу юйюнде болуп, жашларын, кызларын да кёрюп келгенме. Тюз бетден къарагъанда: «Аны не айтырыгъы барды. Тукъумла барысы да алайдыла. Къырыла да, жайыла келгендиле», – дерикле да болурла. Алай Ибрагимни жангыз жашы Хамит кьоркьгъанлай болмады, тукъум бутакъ чирчиксиз, каполсуз кьалмады.

Аллахны ахшылыгъындан, Абдул-Керимни төрт жашы: Жемал – эл мюлк илмуланы кандидаты, аны юй бийчеси, Геляланы Ибрагимни кызы Ариука – филология илмуланы доктору, Магомет – билимли адам, шахарда атасына сатып алгъан юйюнде жашайды. Борис – ата юйюнде, он ийнек саууп, бир гектар жерде нартох, картоф, быхы, хобуста ёсдюрюп (кулак де да кьой!), кьолайлы жашайды. Элдар – мажарыулу адам, жангы жашаугъа кесин жарашдырып, байлыкъгъа, ырысхыгъа ие болуп. Сафият, Салийхат, Фаризат да юч тукъумда: Кючюклада, Созайлада, Гызылада юйюрлю, юйдегили болуп, жашайдыла. Аланы отузгъа жете сабийлери да Хамитни урлугъундандыла.

Ким биледи, Абдул-Керим айтханлай, Мухамет эфендини нюрю энди-гилени сакълар эсе уа? Хар заг да Аллахны кьолундады! «Биз жүрютген тил да Аллахдан берилгенди, динни да кеси сүйюп жаратханды, сёзню да ауузубузгъа ол салгъанды. Сыйлы Къуран да чапыракъладан къуралгъанды».

Мокъаланы Мажитни жашы Хасан 1957 жыл Къазах СССР-ни Джамбул областыны Красногор районунда туугъанды. 1974 жыл Лаишкутаны битеулю билим берген орта школун бошагъанды. Назмулары кёбюсю туугъан жерине аталгъандыла. Аланы арасына, шуёхларына, тенглерине аталгъан назмулары аслам жерни аладыла.

Бусагъатда кыралда, жашауда да бола тургъан тюрлениуленни суратлагъан назмулары да бардыла. Назмулары «Заман» газетде, «Минги-Тау» журналда басмалана тургъандыла. 2001 жыл «Мен тангга чыгъама» деген назму китабы басмаланганды. Бусагъатда Нальчик шахарны травматология арасында массаж бла мануальный терапиядан специалист болуп иштейди.

Мокъаланы Хасан

ТУУГЪАН ЭЛИМ - СЮЙГЕН ЖЫРЫМ

Тик къаяла кършалагъан
Жанхотия элим,
Къыйын кюнде, къууанчда да
Сендеди жюрегим.

Къорунг болайым, къууатлы,
Асылу да элим.
Чомартлыкъ, монглукъ да сенде,
Жулдуз жырлы жерим.

Айны, жашна, туугъан элим –
Къууанчла уясы.
Сенде сакъланыр халкъымы
Адети, намысы.

Атам таудан къраторун
Ашыкъдырыучу эл.
Бузмасын ариу бетинги
Къыш бораны, не жел.

Эки къучагъым жетмейди
Къоюнума кысаргъа,
Къол аязым тауларынгы
Башларын сыларгъа.

Туугъан жерим, ёсген элим,
Жанымы жулдузу,
Сен бийик умутларымы
Согъулгъан къобузу.

Сабанларынга тегюлюп
Жай нюрюча, монглукъ.
Санга ашыгъама излеп
Жан ырахматлыкъ, хошлукъ.

ЖАННГАН ЖУЛДУЗ

Тёбен Чегемде Черкесланы Мёлекге

1.

Тауда акъ къарла, чыранла тазалыгъы,
Бары сени халал жүрегингде.
Жай кюнню ариу къууаты, чомартлыгъы,
Нюр жарыкълы ала кезлерингде!

2.

Дунияда таш да кёрмесин деп къыйынлыкъ
Чыкъгъанынг ючюн хар жангы тангнга,
«Тилегинг къабыл болсун», – деп мен да, Мёлек,
Бу назмуну жоралайма санга!

3.

Чууакъ кюн акъ бийиклени учуп баргъан
Зурнукланы жарыкъ тауушлары
Эжиу эте, жырынгы бирден айтсынла,
Чегем сууну бийик шорхалары!

4.

Бюгюн атынг жаннган жулдузча бийикде
Жюрегими бек сыйлы тёрюнде!
Бар дуния антым, кёлюмдегин айтама,
Жокъ ётюрюк, не кёзбау сёзюмде!

5.

Аллах берсе эди аллай фахму манга
Ташдан ишлер эдим суратынгы,
Ушатып, эки тау арасындан чыгъып,
Тепсей тургъан кюннге – сыфатынгы!

6.
Жетсем узалып, саугъа этерем санга
Кёкде жюзюп баргъан булутланы,
Къаты гюл кысымча къучагъыма кысып,
Сайлай, жарыкъ жаннган жулдузланы!
7.
Аллах, заман да бир уллу насып этип,
Къадар сени да танытды манга.
Къайгъым сел болады, жанынг олтуруп
Жарсыуларымы санасам санга!
8.
Къуугъун къара къузгъунча кирип юйюнге
Санга бир кюйсюз дерсле окъутду.
Бир кёп умутланы къара жерге кёмпюп,
Къан къатыш жилимукъла жутдурду.
9.
Къыйынлыкъ харх этип сени бла
Жол жёнгерча жанынгда баргъанда.
Керти сёзюнг, тюзлюгюнг хорлады барын,
Палах тауча юсюне аугъанда.
10.
Бюгюн игилик ийнакъласын кёлюнгю,
Жазыкъ баланг аллынга келгенча!
Жангы жулдузлагъа къошулуп бийикден,
Терезенге жарыгъын ийгенча!
11.
Таукеллик, жашау дуниянг болуп хар кюнде,
Жюрегинге бир сабырлыкъ салсын,
Ол кюе, бише тургъан ачыу жарангы,
Жынгыдан кийик сау этип алсын.
12.
Эсгер, умут да бар аман къайгъыланы
Узун ийип къара чачларынгы.
Сюйгенинги аллына барычунгу,
Сылап, къарылгъашча къашларынгы!
13.
Туудукъларынг хар бири жаннган жулдузлай,
Нюр жарыкъларын ийип жолунга,
Дунияны байлыгъы, насыбы да сени
Аланы кысхан сайын къоюнунга!

14.
Жашауунгу таркъаймаз къууанчы, ийнагъы,
Жюрек жырынг, элия мёлегинг.
Темирланынг къуш балача къанат кере,
Жарытып тийген кюнюнг, тилегинг!

15.
Сууукъ къабыр сыйырса мени бир кюнледе,
Эсгерип бу назму тизгинлени,
Жазыкъ сен дерсе, келир манга ауазынг
Окъугъанча сууап зикирлени.

БАТХАН ЖУЛДУЗ

1.
Ёхтем илячин, Ростовха учхан эдинг
Окъуп, дохтур болуп къайтыргъа!
Сёз тапмайма, ауур кюйдюрюп,
Чекген азабынгы айтыргъа!

2.
Адам жиялумукъ кёлюме жетмейди,
Санга ташла да жиясынла!
Терен агъачда жаныуарла сынсып,
Къан къатыш жиялумукъла ойнатсынла!

3.
Аман кёзлю къаргъа, къузгъунму къонду,
Ол къууанып чыкъгъан жолунга?
Къара тыйюмчек болуп тагъылырча,
Азрет! Кюйсюз ажал боюнунга!

4.
Атанга къалай айтдыла жашынгы
Дохтур халатчыгъы атылып,
Ол аман жолдан къайтып келеди деп,
Гулла машинагъа салынып!

5.
Сабий Зульфиягъа дертинг не эди?
Кёзчюклеринги жумдурургъа.
Жазыкъ ананга да Ростов тубюнде
Къан къатыш жиялумукъла жутдурургъа.

6.
Кимге да игилик суйген атангы
Жюрегине къан байлау салып,

Жангыз жыл чыдатмай, жашын алып
Нек кетдинг ашыкъдырып ызындан?

7.

Ананг жилию, бурула жан саллыкъча
Сууукъ санларынгы сылайды.
Атанг адыргыдан билеклерингде
Ийне тамгъаланы санайды.

8.

Экигизге да къабыр азап салып
Кёз жашла сыгъып не аллыкъма?
Зикирле макъамында сууаплыкъгъа
Жырыгъызны айта турлукъма.

СЫН ТАШЫНГЫ СЫЛАЙМА

1.

Сен кюнча батдынг, мени бар жууукъгъа,
Жюз аманат этип, табынып,
Манга тынгысызлыгъын санларынга
Темир сынжыр болдунг, тагъылып.

2.

Намазлыкъда кёп тилек этдинг манга
Жанынг жарсыудан арып-талып,
Анам! Жылыуунгу излейме кюнде,
Кёлюмю къайгъы сагъыш алып.

3.

Сен кёп ырысхы жойдунг мени ючюн
Жахил усталагъа ийнанып,
Жангы ай чыгъаргъан дарман дууалда да,
Къабыл болур десе ышанып!

4.

Бир төре бар эсе, къарай болурса,
Къабыр къангангы кюзгю этип.
Аз да къыйналгъанымы кёрген сайын,
Тынгысыздан, бар ахынг кетип!

5.

Къарангы, сууукъ къысханда да
Менми болдум бар къайгъынг дерге
Айланмайды тилим, жаннетдесе сен,
Минчакъ тарта бек сыйлы жерде!

6.
Анам, кёзюнгден кёрюп жез тазынгы,
Кюмюш накъышлы къумгъанынгы
Абидез алама, ол тынчайтырыкъча
Мында кыйналгъан санларынгы.
7.
Анда да кыйнай тура болур, анам,
Жабылмай къалгъан жүрек жаранг.
Бу шургулу назмуну санга тизген
Кетмез къайгъыла салгъан жашынг.
8.
Адыргыдан сын ташынгы сылайма,
Жетдиралмай санга сёзюмю,
Не къаты турсам да такъырлыкъ бийлей,
Ачыуунг кюйдюрген кёлкюмю.
9.
Уллу тейрини дарманы кючю кёп.
Ачар дуня жарыгъын манга!
«Анам, анда тынч жат!» – деп кычырама,
Сёзюмю жетдиралсам санга!
10.
Сени дуняда бар тюзлюгюнг ючюн
Жашайма, бар ишим къурала!
Аллах да онг бере, къабыл болгъанча
Сен этген тилекле, дууала!
11.
Жарсыма, анам, сен аз да жарсыма,
Кёпдюле дуняда игиле.
Ариу сёзлери жүрегиме жылыу,
Учар къанат, кюч да бергенле!
12.
«Аллахдан озмабыз», – деген сёзюнгю
Жашайма сыйлы дууа этип.
Иги умут бла чыгъарыр жангы тангнга
Къайгъы, жарсыу жолларын кесип.

САРЫАЯКЪ ПАРИЙИМ

Сарыаякъ парийим, кёзюме къарайса
Жүрегими кюйген жарасын кёргенча.
Бирде уа алай эриулю къарайса
Къарамынг жүрегиме солуу бергенча!

Халкъны жарсыуун эшитмейди киши да,
Жюрегими кюйген жарасы ма олду.
Жан тынчлыгъымы къайгъыла агъартхан
Азау къарларыча акъ чачларым да окъу.

Тилинг жокъ эсе да ол таш жүрекледен,
Сёзюмю сен бек ангыларыкъ сунама.
Сен жарлы арбазымы сакъ къалаууру,
Халкъны жарсыуун санга андан санайма.

Бу терслик, хыйла да толу дуняда
Тюзлюкню суймеген уукъол залимле,
Башларына тап кёрмеселе бир кюнде,
Сени да арбазымдан терк гунч этерле.

Ахчалыла ат оюнла этедиле,
Керти сёз айтханны къоз къабына жыя.
Агъачла, таула, суула да бизниди деп,
Иш ахлусу адамны ырбыннга тыя.

Сёзюбюз, кюнубюз да бошуна кете,
Терсни, тюзню сюзевиз, ууалий болуп.
Жарсыуларыбызны бир бирге санасакъ,
Мутхуз кюнубюз тиерик сунуп.

Кишиликни жыры туююлдю тарыгъыу,
Бирликди бар туманла чарсын чачарыкъ.
Игиликге ийнаныубузду бизни,
Жашауну тар барамтасындан чыгъарлыкъ.

Жол излеген, жол табар, къалмабыз былай
Жаныбыз къайгъы, жарсыу неси болуп.
Энтта саулай алгъыш аякъ кётюрюрле.
Тауда бар умутла, тилекле толуп!

Бирле къалсала да дуняда тюнгулюп,
Бар халкъны умут жолун кесмез кёлсюзлюк.
Таш тёзюмлю халкъны эси хорлар барын.
Не кюйсюз зулмучу да туююл ёмюрлюк.

АКЪ ХАЛАТЛЫ МЁЛЕК

Къуршаланы Лейлягъа

Къурандан окъуп жюз аятны
Аллахны бу сыйлы кюнюнде
Тилек назму тиземе санга,
Хар бир сёзю жана кёлюмде.

Субай нартланы бергенча
Аллах айбатлыкъгъа таулагъа,
Лейля, сени да берди бизге,
Таркъаймаз къууанчха саугъагъа.

Булутну жарып чыкъгъан айча
Сен, алай жарытдынг кёлюмю.
Ариу сёзюнг, берген намысынг
Бар дунягъа ачды кёзюмю.

Акъ халатлы жулдуз дейдиле,
Ийнакълай саусузла атынга.
Дайым игиликге къуллукъ эт,
Кёп махтау келтире халкъынга.

Къара къашларынгы, чачынгы,
Нек къалдым кёрюрге термилип.
Къутулмай къайгъыдан, сагъышдан,
Жаным ёртен отха кёмюлюп.

Тилегим толу бек суйгенинг,
Лейля, киеую болсун анангы.
Мен да тау жыр айтырма анда,
Учар къанат бере тоюнга.

Санга ыразылыгъымы таудан,
Акъ булутчукъ элтсин ананга,
Жаз жауунунг болуп жауарча,
Хушто-Сырт элинде сабаннга.

АГЪАРА ТУРГЪАН ТАУ

Хаджиланы Магометге

Бу жауун кюн халкъ суу боюнунда
Тиземе санга бу назмучукъну.
Бютюн бир мудах чыгъады макъамы
Ол сен суйюучю тау суучукъну.

Сабийлигим эсгерген сайын сен,
Манга бир тау болуп агъараса.
Жомакъла жылларымы жолунда уа,
Жарыкъ жулдуз болуп жанаса.

Эртте элибиз башы акъ къаяда,
Ташха жазгъан эдим атынгы.
Бютюн эсгерип кёлюн тола
Жокълайма халал жанынгы.

Сени эсгерсем, къайгъым жутулады,
Толлукъча дунияда бар тилек.
Бирде уа сен нарт Рачыкъауча келип
Манга боллукъ сунама билек.

Къадар аман ууун бурду бизге:
Сени сууукъ къабыр сыйырды.
Мени да акъ бийиклени кёрмезча,
Дуния жарыгъындан айырды.

Бюгюн къатымда болсанг жола чарсы,
Къайгъыла да эрип, эленип.
Чаришге барыр эдик сабийликни
Насып тангларына бёленип.

Къартха, жашха да болуучу эдинг сакъ
Хар бирине сёзюнг жараша.
Огъурлу жанынг къошулупму къалды,
Жулдуз кериуаннга жан ата?

Тойгъа, оюннга да къууат салыучу
Ийнагъы эдинг сен элинги.
Кёпле къартха жашап да кёрмедиле
Ахыр кюн сен тапхан хурметни.

СЮЙГЕН ТЕНГИМ

Жашау къадар жоллары чакъырып,
Сюйген тенгим узакъ кетдинг.
Къар тауларыбызгъача кесинге,
Сен термилтдинг, тансыкъ этдинг.

Жай эрттенликде черек боюнунда,
Сени тансыкълап кёп турдум.
Сен алгъынча мында оюн эте,
Жыл алгъыш айтырыкъ сундум.

Бар тилеклеринг къабыл болгъанча
Жай кюн жайылып таулагъа.
Бир сейир ариу нюр тегюлгенди
Гелеу сыртлагъа, ыранлагъа.

Минги тауну эки теппеси да,
Азагды бюгюн булутдан.
Жокъча бир къайгъы тегерек толу
Жайны къанатлы жырындан.

Ол сен айланган узакъ жерледе,
Жылы жауунла жаусала,
Ала мени санга къар тауладан,
Къызыу саламым болсунла.

Ол бийик терезенги башында
Жырлай эселе булбулла,
Сюйген тенгим ала мени санга
Жюрек жырларым болсунла.

Арада кюнле санай, тансыкълай,
Къарайма келлик жолунга.
Биз энтта тауда салам берирбиз,
Къызарып атхан танлагъа.

Къолдан келсе, чыгъарма жолунга,
Толгъан айны чыракъ этип.
Жулдузланы бек жарыкъларындан
Сайлап, гюл къысымла эшип.

СОКЪ, КЪОБУЗУМ, СОКЪ!

Мокъаланы тукъум жыйылыуларына

1
Не къууатлыды бюгюн дуня,
Жай нюрю тегюлюп таулагъа.
Той барады чирик келледе,
Къанат къакъдыра тау къушлагъа.

2
Бир бирни тансыкълай, ийнаялай,
Той этеди сыйлы тукъумум.
Сен сокъ да, къууанчха бир жол ач,
Кююш тюекле, акъ къобузум!

3

Сокъ, къобузум, сокъ, къайтханча
Мукушха алгъыннгы берекет.
Эл ёкюлю Хажимырза бла
Акъылман оноучу Хазрет.

4

Къобузум, салчы акъсакъалны,
Жашлыкъдача голлу тепсеуге.
Сен къанат къакъдыра бар дунягъа,
Таула да баргъанча абизехге!

5

Жаным къор-къурман барыгъызгъа,
Халал жүрекли эгечлерим!
Отубузну жарыкъ жандыргъан,
Тау намысха сакъ келинлерим!

6

Жюрегими бийик төрюнден,
Мен да согъама сизге къобуз!
Кёлюгюзню ийнакъласын дей,
Нюр жарыкълы Кериуан Жулдуз!

ИНЖИ БЪРТЮКЛЕ

* * *

Жашай, эшите, кёре кетдим,
Мен кёп оюм, сагъыш этдим!
Умутума бара эдим,
Жетген а... кьартлыкьны жетдим.

* * *

Билим алдым нёгерге,
Халкьгъа насып тёгерге.
Мен насып табалмадым,
Ырахат болалмадым.

* * *

Излемей башха амал,
Ашын урлап ашагъан –
Аман! Алай минг аман
Халкьын сатып жашагъан.

* * *

– Да заман алайды. Не
Этгин? – дейбиз, кючсюне.
Заман а не? Заман – заман,
Биз этдик аны аман –
Тюйюш, уруш, кьан-кьыран...
Жокьмуду бизге дарман?

* * *

Ажал сормай келеди,
Этмей кишини башха.
Патчахынг да кетеди
Кьурт-кьумурсхагъа ашха!

Туусанг – кьайгьыгъа.
Ёлсенг – кьабыргъа.
Этер амал жокь
Жазыу-кьадаргъа!

* * *

Азгъамы тёздюк?
Кьайдады тюзлюк?
Умутму юздюк,
Хорлап кёлсюзлюк?

* * *

Къырау кьакьды башыма.
Жюрегиме, ташыма
Кьартлыкь сууугьу урду,
Умутланы кьойдурду...

* * *

Жашау-алдау.
Алданайыкь!
Огъур жолгъа
Атланайыкь!

* * *

Озгъан кюнюнг жарытмаз,
Ол кишини жылытмаз.
Бюгюнню жаратайыкь, –
Халкьыбызгъа жарайыкь!

* * *

Жылланы ашайды
Тоймагъан заман.
Да, жашау алайды,
Жокь анга дарман.

* * *

Жашау кетип барады,
Алай а жокь файда.
Насып кьайда турады,
Бир айтчыгьыз, кьайда?!

* * *

Насыпны тутханма деп,
Къууанып чапдым.
Халыуа къабама деп,
Татыран къапдым!

* * *

Насып излей, жайылдым,
Къыдырдым кёп жолланы.
Жангылдым мен, жангылдым,
Узакъда излеп аны.

* * *

«Кёп билимде кёп ауруу!» –
Дейдиле бирде.
«Ауругъан» алим асыу
«Саулукълу» серден!

* * *

Алимни махтасанг,
Тынгылап къояр.
Телини махтасанг,
Бетинги жоар!

* * *

Сакъламасанг азатлыкълны,
Азаплыкъ талар.
«Азатлыкъл»! – деп кюрешген а
Эркинлик табар.

* * *

Буйрукълсуз киши келмез,
Буйрукълсуз киши ёлмез.
Бу дуняда не залим да
Ол дунягъа жукъл элтмез!

* * *

Гыржындан эсе,
Бозадан ёкюр.
Къусхандан эсе,
Тоюмну кётюр.

* * *

Бёрю болса – кёк болады,
Киши болса – бек болады,
Миллетине жарамангъан
Адам чабырбет болады!

* * *

Башынги ташха салып,
Ичинги бушуу алып,
Энтта тоноулукъл болгъанса,
Таулу, арада къалып.

* * *

Кёп жерлени къыдырдым,
Жюрегими сыдырдым,
Малкъарымы кёргенимде:
«Жанымса!» – деп къычырдым!

* * *

Аманыбыз иги болуп,
Къоркъагълыбыз жигит болуп
Кёрюрбюзмю къыйын чакълда –
Тенглик, тюзлюк да узакълда?

* * *

Иймансызгъл миллет жокъл.
Къайгълрмайды, къарыны токъ
Болсун ансы, бир жукългъл.
Аллайны сана жокългъл!

* * *

Халкъынга къуллукъл этсенг,
Отдан, суудан да ётсенг,
Даражанг бийик болур,
Тынчлыгълынг кийик болур.

* * *

Миллетинге иги бол,
Не къыйын эсе да жол.
Андан тайсанг- ажашдынг,
Сатхычлагъл жарашдынг!

* * *

Миллетине жарамангъан,
Кишиге да жарамаз,
Ол туугъланнга саналса да,
Адамгъл уа саналмаз.

* * *

Дуня деген алайды:
Кёп заг бла алдайды.
Бир кюн бир а жанынги,
Калак итлей, талайды.

* * *

– Марда барды, бил, неде да,
Ашагъанда, ичгенде да.
– Угъай. Марда жокъду анда -
Миллетинге жарагъанда.

* * *

«Ариу сезде ауруу жокъ», –
Бурунданды сёз!
Ауур сёзню ачылыгъы
Чыгъарады кёз!

* * *

Ата-ананы атхан,
Тилге, кёзбаугъа батхан,
Мюлкге миллетин сатхан:
Ит сыйы бла къатхан!

* * *

Юйюр чачыллыкъ болса,
Оноучусу кёп болур.
Тышы даурдан толса,
Ичи бушуудан толур!

* * *

Айтама кыызгъа, жашха!
Жарагъыз Тыпыр ташха!
Ол этеди адамланы
Хайыуанладан башха!

* * *

Жаша, кьюуан, ойна, кюл!
Ишле, аша, солуй бил!
Оюм этмей сёлешме сен, -
Бетинги жояды тил.

* * *

Кимге кече, кимге кюн,
Кимге кылкы, кимге жюн,
Биреу жарлы, биреу бай,
Барады жашау алай!

* * *

Жиляма да жарлылыкъгъа,
Жангызлыкъгъа жия.
Жарлы бирде насып табар
Туугъан халкы бла!

* * *

Жашау бирде ушайды
Эмилиг атха.
Ол чочуйду, урады,
Сызады артха.

* * *

Аны, муну да урсанг,
Бек кючлюме деп турсанг,
Санга да биреу чыгъар,
Къобалмаз кибик жыгъар.

* * *

Жулдузума базама
Хар кече сайын,
Жюрегими жазама
Хар кече сайын.

* * *

Жазгъанымы жыртама
Хар кече сайын.
Жулдузума жортама,
Чап, генжа тайым!

* * *

Мен къастлы сохтама,
Жашау а – устаз.
Окъуйма тохтамай,
Билгеним а аз.

ОМАР ХАЙЯМНЫ ОКЪУЙ

* * *

Мени оноуум болса,
Бу дунягъа келмезем
Алай оноуум толса.
Мындан бир жары кетмезем!

* * *

Жарлы болсанг да, ачлыкъ
сынасанг да
Бу фана дуняда бек
къыйналсанг да
Кесинги сакъла айып
талагъандан:
Биреуню къанга туюн
жалагъандан.

* * *

Мен жашауда сохтама,
Окъуйма бир тохтамай.
Алай билгеним а аз, –
Оймакъ бла бир болмаз.

* * *

Жаны баргъа ахыр бир!
Ажал жетди – жерге кир!
Бай, жарлы, деп къарамаз
Пагчах, къул деп айырмаз!

* * *

Махтанаса: «Менме!» – деп!
Базынаса: «Менме!» – деп!
Сен махтанып бошагъынчы
Ажал жетеди: «Менме!» – деп!

* * *

Ашауубуз терк кетер,
Жашауубуз терк ётер.
Бу ариу жашил кырдыг а
Къабырыбызда ёсер!

* * *

– Къалай болур ол дуняда? –
Деп сордум къартха.
– Билмейме, – деп ахсынды, –
Къайтхан жокъ артха.

* * *

Гугурукку къычырады,
Жукъубузну къачырады,
Гузабасы: «Жукъламагъыз,
Заман къысхарып барады!»

* * *

Жюрегингде зарлыкъ тутма,
Аргыкълыкъны чыртда жутма.
Дуния мюлкюне баш урма –
Жутлукъгъа хорлата турма.

* * *

Жашар кюнюнг – аздан аз.
Сен умутларынга баз!
Байма деп да махтанма сен –
Байлыкъ болур бир кюн тас!

* * *

Сен залимме дегенликге,
Дуния башха болмады.
Къучагъынгы кергенликге,
Умутчугъунг толмады.

* * *

Турмагъанлай кенг болуп,
Бай, жарлы да тенг болуп,
Терсни тюзлюк хорласа
Турур эди жашау онгуп!

* * *

Кесинг ючюн деп жашайса.
Хантны жашыртын ашайса.
Эслемейди сени киши,
Ма алайды къырсны иши.

* * *

Ёлюм келеди къартха, жашха.
Анга хан да туююл башха.
Бюгюн саума деп махтанма:
Кетерсе къуртлагъа ашха.

* * *

Хар залим этди алай:
Жашады халкъын талай.
Не залим болгъан эсе да,
Ары уа кетди къурулай.

* * *

Бек залимле бар эдиле,
Ташны ташда къоймагъанла.
Биргелерине не элтдиле,
Дуния малдан тоймагъанла?

* * *

Мыллыгынгы ашха атма,
Байны табагъына батма,
Байны ханты татлыды деп,
Намысынгы жойма, сатма.

* * *

Тенгим, мангылай теринг бай этмез,
Тюзлюк багъасына байлыкъ жетмез,
Алай бетинг бетлей къалыр,
Байлыкъ да къайда къабылыр?!

* * *

Бай билгенни жарлы да биледи,
алай

Жокъду ётюрюк айтхан адети.

Жашар эди ол да, байча алдай,
талай,

Уялгъан этеди ансы бети.

* * *

Байны кызы сокъур болса да,
Акъсакъ болса, бокъур болса да,
Юйде кьалмаз, алыныр,
Жарлы анга жалыныр.

* * *

Ёксюз мудах кёрюнюр,
Кёлю эки бёлюнюр.

Бири кетгенни кьууар,
Биринде умут тууар!

* * *

Биз нек кюрешебиз
Бир бирни союп?

Къачан тохтарыкъбыз,
Кёзюбюз тоюп?

* * *

Хар не да озар, дуня уа кьалыр.
Жашауну билген хайырын алыр.
Къысдыркъыч болма, ол бугъоу
салыр.

Кесингден кьызгъаннган кимге
къалыр?

* * *

Къутургъан суу баргъанча,
Барады заман.
Ташны ташха ургъанча,
Урады аман.

* * *

Ийнама: байрам болур!
Ийнама: умут толур!
Ийнама: насып жетер!
Ийнама: бушуу кетер!

Багъалы редакция!

Сизни барыгъызны да Жангы жыл бла ачыкъ эм таза жүрегим бла алгъышлайма! Хар кюнюгюз да жарыкъ болсун, кёлюгюз кьууанчдан толсун! Саулукьлу болугъуз! Кетмез эм таркъаймаз насыпха бёленигиз. Чыгъармачылыкъ ишлеригиз кёп эм сейирлик болсун! Миллетибизни тарыхында букьдурулгъан сейирлик материалланы табып, жамауатыбызны ала бла шагъырей эте турурча. Аллах сизге не жаны бла да онг берсин!

Энди аллай материалладан бири ма бу, мен сизге таучагъа кёчюрюп жиберген немисли альпинист эм этнограф Карл Эггерни жаз айда 1914-чю жылда бизге келип, Орусбийланы элде жашап, Kaukas in Kaukasus (– На Кавказе – Кавказа) деген китабын жазып, Германияны Базель шахарында 1915-чи жылда А.Г.Фробенус деген кишини басмасында чыгъаргъанды. Бу китапланы 59-чу бетинден 65-чи бетине дери «Орусбийланы эл» деген бёлюмюнде ол элни эм анда жашагъан адамланы эмда табийгъатыбызны ариулугъун уллу суюмеклик бла жазгъанды.

Китапны манга саулау угъай, тюз «Орусбийланы эл» деген бёлюмю мени 25 жылдан бери таныгъан татлы шуёхларым, немисли криптологла къарындашла Мартин бла Кристофер Беерле Бохум шахар университетни библиотекасында табып, ксерокопия этип жибергендиле. Ала манга жыл сайын да келип, бир айдан юч-тёрт айгъа дери да туруп, битеу тау элlege айланып, алмостуну хапарын билгенлеге тюбеп, материалла жьядыла. Мен аланы экисин да таучагъа да юйретгенме.

Ала орусча да иги сёлешедиле. Алай кёбюсюнде уа биз ингилизча сёлешебиз.

Мени биринчи тыш къырал тилим ингилиз тилди, экинчи тилим а немис тил эди. Алай кёп (50 жыл) замандан бери ол тилни хайырланмагъаным ючюн мен ол жиберген материалны кёчюрюрге кьолумдан келмегенди да, Мартинге тырман этип, кесинг орусчагъа кёчюр да, мен а аны таучагъа кёчюрюме. Сени халатларынгы да тюзете–тюзете деп. Ол а манга Германияда окъуп, сора саулугъу осал болуп, бери Нальчикде юйюне къайтып келген бир жаш адамны адресин бергенди да, ол жашха да сёлешип, мени телефон номерими да, юй адресими да берип, Борис Улаковха болушсанг эди дегенди.

Жаш менден алгъа кеси сёлешгенди эм кесин танытдыргъанды.

– Мен Марат Магомедович Текаевме,– дегенни айтып.

– Да сора сен таулу туюлюмюсе да? – деп соргъанма тауча.

– Кечгинлик беригиз, мен тауча хазна билмейме. Мен дюгерлиме, – дегенни айтханды. Ызындан а материалны къаллай бир болгъанын билирге суюгенди. Мен а аны жети китап бет болгъанын билдиргенме. Сора ол аны орусчагъа 5000–6000 минг сомгъа кёчюрюрге айтханды. Мен а анга ол суннганча бир акъгъан тели болмагъанымы ангылатханма. Сора, алай эсе, этме да кьой, 5–6 минг ол мени айлыкъ пенсиямы жарымыды деп чамланганымдан сора: «Ох, кесигиз кёлюгюзде къаллай бир умут этесиз?» – деп, жумушаргъанды. – Мен кёп берсем, 5–6 жюз берирме, деп хыйсаплап эдим, – дедим. – Алай адамлыгъымы энишге тюшюрмез ючюн

минг сом берирме, – дедим. Сора анга минг сом жибердим. Аны ючюн да почта хакъына да жүз сом. Жаш а манга орусчагъа кёчюрген вариантын 15-чи декабрьде жиберди. Кёнделеннге уа 27-чи декабрьде жетгенди.

Мен а аны эки кюннге тауачагъа кёчюрдюм. Къолумдан келгени къадар бизни тарыхыбызны, тилибизни, маданиятыбызны юсюнден Америкадан, Германиядан манга жиберилген затланы кёчюрюп, сизге ие туурума.

УЛАКЪЛАНЫ Борис

КАРЛ ЭГГЕР.

*Кавказда. Таулагъа ёрлеу эмда жолоучулукъда этген жазыуларым
1914-чю жылны жазында.*

Базель сахар Ф. Г. Фробенусну китап басмасы. 1915 жыл.

ОРУСБИЙЛАРЫ

Къатыбыз бла ётнуп баргъан къой сюрюу бизни жукъубуздан уятды. Дагъыда бир кесекден аланы ызларындан бир талай эшекле, алагъа дери уа, бизден узакъда болмай, отлап айланнган эшекле да бизни жокълап кетген эдиле. Уллу гебенекле хансланы гюллеринде къонупдула, кёкде уа кюнню ариу боллугъуна шагъатлыкъ этген ариу булутла жайылыпдыла. Битеу тийрени шошлукъ бийледи. Биз бери келгенли бюгюндю алай ариу кюн. Биз а быллай ариу кюнню хайырланып, солургъа суйгенбиз. Бизге болушуп, жол кёргюзтнуп айланнган адамланы уа юйлерине жибергенбиз. Сау кюннюбюзню кырдыкга жатып, китапла окъуп неда наныкъла (маро-кола) жыйып, аланы ашап, ашыргъанбыз. Бизни тынчлыгъыбызны алгъан жаланда бир зат болгъанды, ол да – чибинле, былайда ала наныкъладан эсе кепдюле. Сора бизни акъылыбызгъа аладан кесибизни къорууларгъа къагъыт къол къапла киерге деген акъыл келди. Алай бла кесибизни чибинледен къорууладыкъ.

Экинчи кюн танг аласында биз атлагъа да минип, артха, Орусбийлагъа, барыргъа атландыкъ. Бизге болушхан жол нёгерлерибиз а, эшеклеге минип, ызыбыздан келе эдиле. Бизни бу жолоучулугъубуз алай сейирлик эди, эрттен салкъында, тёгерекни да терен орманла бла тау чыранла бийлеп! Бу кёрюмдю бизни барыбызны да кёллерибизни кётюрюп эди. Андан иги бизге бир зат да керек туююл эди. Жаланда бираз чырмаучукъ болгъан эди. Биз тик энишге келе, мени байталым учхалап, мени ары–бери силкиндиргенди, врачыбызгъа жолукъгъунчу, ташла юсюне жыгъылама. Къысхасын айтханда, бизни жолоучу нёгерибиз кюбюрчекчигин ачып, манга болушур-гъа сылтау табылды.

Татар (б.а. таулу, – Б.У.) иерни эки къыйырлары бир кесек базыгъы-ракъ болады. Атлы ол затха шагъырей болургъа керекди, не ючюн дегенде, ол бизде болгъан төреден башхача кёрюнеди атлыгъа. Ат жоргъалап баргъанда, атлыны аякълары юзенгиде тап турады, атны быдырына къысылып, тепмей турады, саны иер юсюнде тюздю эм тепмейди, бир кесекчик алгъаракъгъа болгъанча, жаланда ашыкълары бла тобукълары сезедиле атны жоргъалагъанын.

Битеу жол узуну мени байталымы тайчыгызы бизни ызыбыздан келип турганды. Биз элге жетерге кёпюрден ётерге керек эдик да, элге жетгинчи, эрттенлик ашаргъа жумуртхала ала барыргъа акъыл этебиз. Сора мени байталым тынгысыз болуп башлайды. Мудахлыкъ кысып, къалай-алай болса да, бармай башлайды. Мен а аны къабыргъаларына бутларым бла кысама, белгилисича, Кавказ юзенги тарды. Бизни олтанларында чой-чюклери болгъан чурукъларыбыз алагъа чыртда кирмей эдиле. Сора биз неда башха аякъ кийим киерге керек эдик, неда аякъ кийимсиз барыргъа тюшеди. Бир кесекден, мени акъылыма кере, мени байталым кеси киби-клени бизден узакъ болмай отлап айланганларын кёрюп, тынгысыз болгъан сунама. Сора ногъай къамичим бла да урама, алай тургъан жеринден тепдиралмайма. Сора иги кесек заман ётгенден сора бизни оюмузгъа келеди – биз а тайчыгызыбызны тас этгенбиз да! Сора мени шуёхум менден тилейди, кел, артха барайыкъ да, излейик деп. Сора, атларыбызны кызыу чапдырып, келген ызыбыз бла артха барабыз. Сора мен аны кёпюр къулакъда эследим. Баям, ол кёпюрден ётерге къоркъуп, анасыны ызындан келмей, алайда къалгъанды. Сора кёллерибиз къууанчдан толуп, артха, кесибизни шуёхларыбызгъа, къайтдыкъ.

Орусбийланы тийреде эллени жыйылыулары бола эди, анда базарчыкъда сатыу–алыу кызыу барады. Сора бюгюн да жума кюн болгъаны ючюн элли межгитине келе эдиле намаз ётерге. Дагъыда бир талай адам бу элли чойютлюлени юч тюкенчиклерини тегерегине жыйылып, сатыу–алыу эте эдиле. Орусбийланы арбазда да бал батманда чибинле зызылдагъанча бир дауур бар эди. Юй иеси юйде болмагъанына да къарамай, бизни барыбызны да бек сыйлы кёрюп: «Хош келигиз!» – дедиле. Менден аз алгъаракъда беш оруслу жолоучу кетген эдиле бу юйден. Мында биз бир суратчыны бла юч студент жаш бла юч студент кызгъа тюбедик. Ала быланы къонакъ отоуларында эдиле. Бийни адамлары хар заманда да аягъы юслериндедиле, къонакъланы хар керекли затларын ташыйдыла, алагъа къолларындан келген къадар жарыкъ тюберге, намыс ётерге. Бу тийреде къонакъ юйле жокъдула. Тышындан келген къонакъ жаланда бу жерли адамланы къонакъбайлыкълары бла хайырлана аллыкъдыла. Аладан башха амал жокъду, алай туююл эсе да, барына да бир тынгысыз казна юйде канцелярийде неда станцияда къалсын. Кертисин айтханда уа, бизге табыракъ боллукъ эди, бир трактир тутханны неда бир къонакъ юйню иесин табып, бизни кёллюбюзге жетерча къараса эди, биз аны ыразы ётерча хакъ телер эдик. Биз эрте замандан бери да къонакълагъа жарыкъ кёллю къарап, атын игилик бла айтдыргъан адамны юйюндебиз. Орусбийланы биринчи къонакълары аланы юсюнден бир талай ариу затла жазгъандыла. Заман ётгени сайын хар зат да тынчыракъ болуп барады. Ол ишни сейирлиги жокъду, не ючюн дегенде, къаллай бир къонакъла келип кетедиле бу юйге. Ол себепден, къонакълагъа деп павильон эм башха отоуланы барысы да толупдула, бизни уа бир гитчерек юйчюкге кийиргендиле. Биз а эшикде, арбаз ортасында кырдык юсюнде палатка къурап, алайда турургъа окъуна кёлленген эдик, тегерегибизни да къазла, бапушла къуршалап, быллай гитче юйчюкден эсе.

Тышындан къарагъаныбызда, бийни ююю алай уллу эм къолайлы болгъан сунмагъанбыз, алай а ичине киргенибизде уа, отоудан башлап багъалы кюйюзле бла кюбюрле бла жасалып эдиле. Жашаууну кёбюсюн шёндюгю бий кёп адамла жюрюген курортлада къонакъ юйледе ётдюреди. Чаришге жараулу атла тутады, дагъыда кеси юйюрюню иелигинде болгъан жерлени кырал сыйыргъаны ючюн, ол жерлени артха, кеслерине къайтарып ючюн сюд ишле бла да кюрешеди.

Андан сора да, бек уллу умутлары барды – кеси этген Бахсан ёзенни туристле жюрюген маршрутланы карталарына тюшюрюрге. Алай а бу кезиуледе сюдлюк-къоллукъ болуп айланган заманында ол ишни юсюнден къаты болургъа заманы жокъду. Шёндю уа аланы жерлери бла ётген неда алагъа келген къонакълагъа жарыкъ тюбеп, аланы ыразы этерча къарап, жарыкъ кёллюле этип ашыргъандан башха жумушу жокъду.

Бек ач да болуп (20 сагъат чакълы бирден бери жукъ ашамагъанбыз, ораза ай болгъаны ючюн) ол отоуда олтуруп, терезеден тау тёппеледе чыранлагъа къарай эдик. Бу жерни адетине кёре, кесибизни тап тутуп, ичибизден а “бизге къачан жукъ берлик болурла ашаргъа” дей эдик, алай а кесибиз а жукъ айтмай эдик. Тёгерекде баппушла, къазла, тауукъла айланадыла, арлакъда уа, ариу черекни къатында, атла да отлайдыла. Арбазны ич жанын иги кесек тизгинин жыйгъандыла. Бир тюрлю шекилде агъачдан уллу къабакъ эшик да сюегендиле. Окъуп, акъ сакъаллы къарт къул тутууну эркинлигин кетергенден сора да, кесини ыразылыгъы бла ол Орусбийлагъа жумуш этеди. Мени кёзюме ол бу тийреден айырылмазча неда былайдан таймазча кёрюндю. Бизге бир затны ангылатыргъа неда бир затны сорургъа тюшсе, бу юйде къуллукъ этген, орусча сёлеше билгенлери болуша эдиле. Ахырында уа самовар, кофе, локъумла эмда тузланган затла келтирдиле. Сора уа ингирде ушхуургъа къой эм кюшлю шорпа, айран эм сыра, мутхуз, кюшлю, женгил татыуу болгъан арпадан этилген пиво да келтирдиле. Биз а ол сыраны “самогон” ичилиучо стаканла бла иче эдик. Ол ашланы ашап бошагъаныбыздан сора уа бир аламат картоф шорпа бла къууандырдыла.

Жарсыугъа, заманыбызны кёбюсюн биргебизге келтирген жюгюбюзюню чачып, аланы тап жыйышдырыргъа деп ётдюрдюк. Аны бла байламлы мен кесими этнография илму жаны бла тинтиу ишлерими башлаялмадым. Саулай алып айтханда, ол “тау татарлыла” деген миллет тюрк тайпаланы бирлеринден жайылгъан халкъды, бизге бек ариу адамлача кёрюндюле. Тюз сюекли узун санлыладыла. Тиширыулары ариу кёзлюледиле, бетлеринде жарашыулу къыну бла огъурлу къыну белгилери барды. Оруслу тиширыула бла аланы тенглешдиргенде уа, аланы табийгъат иги да ачыкъ эм кючлю жюреклиле этип жаратханды. Оруслулагъа уа басынчылача (как завоевателей) къарайдыла. Алай кёп заман да ётмегенди алыкъа, ала кеси халкъыны жалынчакъсызлыгъы ючюн кюрешип тургъанлы. Алай кюрешилени юсюнден къартладан эшитген жаш адамланы кёзлеринде къызыл от жанады. Кюн батыуда кыраллада жазылгъан статьялада «Кавказ миллетле кеслерини эркинликлерин къайтарып ючюн уруш этерге хазырдыла» эсгертип айтханлыкъгъа, энди аны ючюн хазна болгъу эди аллай иш. Оруслу

айыуну ал аягыны ауурлугу таулары төппелеринден иги да терен басханды. Тюркден келген эски ушкочка энди аланы хазна кьоруулайлсын. Ала энтта да бел бауларында кьамаларын жюрютедиле, чепкенлерини кькюрек хуржунларын акь баш хазырла бла жасайдыла, алай аланы ичлеринде энди отлукь (порох) жокьду.

Шёндюгю цивилизация Орусбийланы элге да жетгенди, алай болгъанлыкьга, бизни бир тюрлю ушагыусуз зат бла жаныбызны кьыйнамадыла: не базман бла тартхан заманда, не ётюрюк айтып, не да бизни сансыз этип. Мында жашагъан адамла барысы да кеслерин бек тап жюрюте биледиле. Жукь керекли болсакь, болушургъа, аны мадарыргъа хазырдыла. Бизге нартюх гыржын жарашмагъаны ючюн, биз кесибибиз туз да, ун да сатып алып, кесибибиз ётмек биширип тургъанбыз.

Эндиге дери биз бисквитле бла кечинип тургъанбыз. Сора былайда чурукьчу да барды. Биз анга да баргъанбыз. Бизге керекли чюйле анда болгъанына бек сейир этгенбиз. Бизни жол башчыларыбызны (жол кьргюз-топ айланнганланы, – *Б.У.*) кеслери тикген аякь кийимлери да бек тозурап эдиле да, аланы да жаматыргъа керек эди. Мени шуёхум да юс кийимлерин жангыртыргъа суйген эди да татарлы сатычудан (таулу, – *Б.У.*), бир иги кьой териден тигилген бёркню сатып алады да, алайда окьуна кьагып-согьуп, башына киеди.

Эркегырыулары баш кийимлери бири биринден айырмайдыла, хар тюрлюдоле. Былайда хар тюрлю эмда тюрсюнлю баш кийимлени кёрюрге боллукьду: жюнден этилген кенг кьыйырлы кьалпакьла, тюрлю-тюрлю териледен тигилген бёркле, тюрбанла, малчыланы кийиз берчекле эм башхала. Жаш тиширыула окьа халы бла тигилген берчикле киедиле не да женгил жаулукьла (вуальла) кьысадыла, уллайгъан тиширыула уа жаулукьла, гаранчала, кюпесле, гюлмендиле кьысадыла. Гитче кьыз сабийле мамукьдан согьулгъан кьумачдан тигилген тарыракь узун жыйрыкьчыкьла киедиле. Аны юсюнден а кьысха камзолчукьла киедиле. Аланы чашчыкьлары, жашчыкьланыча, жюлюнюпдоле. Биз аны алайлыгъын ангылагъанбыз: сабий кьызчыкьны тазалыгъы бла кирсизлиги ючюн алай тап болгъанын. Кьууанчлада кийиучю тиширыу жыйрыкьланы кёбюсю тюрлю-тюрлю дарийледен тигилгендиле. Аланы башхаладан айырмалыкьлары уа – кёбюрек тюймеле бла кюмюш бел баула, узун женгле эмда окьа бла тигилген ариу накьышлы берчикле. Бек ариу кёрюнеди кёзге жыйрыкьланы узун женглери буууннга дери жетген эмда кьыйырлары кьонгуроча кёнчеклери.

Хар кьайдача, кюн чыкьгъан халкьланы барысындача, мында да эр кишиледен эсе тиширыула кёп урунадыла. Алай а, манга ангылатханларына кёре, тиширыулары этген ишлерини кёбюсю – жамычыла этген бла жылы тыш кийимледиле. Эркегырыулары ишсиз бошуна айланнганларын бек кёп кёрюрге боллукьду не да кеслерини юйюрлерини кьатларында, ныгышда бири бири бла хапарлашып олтурурла. Биз артха кьайтыр кезиуде мени кёз аллыма сунмай тургъанымлай, назмуда айтылгъанча, бир сурат кёрюндю:

Олтурады ёз юйюню аллында

Кюч – кьууаты кетген бир кьартчыкь

Мутхуз кёзле уа таула башында.

Бу юч тизгин Орусбийланы элге бек тап келишеди. Шош акъгъан суу жагъалада бир юйню башы, аны бийигинде этилген юйню арбазы, ала тапкалачадыла, сора сарайлада да бир тюрлю мудахлыкъ жокъду. Уллу-Тау-Чыран, Ындырчы, неда анда узакъда кенгине жайылып, жылтырап тургъан Тонгуз-Орун ёзенни моргъулдум, кымыжа сыртлары бла келишип, табийгъатны ариулугъун ачыкълап кёргюзтедиле. Аллай бир адам эригирча (мен бери биринчи келгенимде, алай сунган эдим) жер тюйюлдю былайы, биз не къадар турдукъ эсе да, бир да эрикмедик. Биз тамблагъы кюннге Адыл-Суу талагъа барыргъа оноулашдыкъ. Бу бийик тау район бек ариу жерлени бири болгъанына бек къуандыкъ. Тюнене сапариш (заказ) этгенибизча, эрттенлик сагъат бешде бизге эшекни келтирдиле. Сагъат сегиз бола биз жолгъа атландыкъ. Биз Бахсан сууну юсю бла кёпюрден ётгенден сора бизни жол негерлерибиз былай айтдыла – уруш башланганы себепли тюнене ингирде битеу атланы сыйыргъандыла.

– Ол дегенигиз неди? Къаллай урушду айтханыгъыз? Бизге киши жукъ айтмагъанды, – дедик биз.

– Бизге да киши жукъ айтмагъанды. Уллу Россейде эмда къайда болса да бир жерде Азияда неда бир башха жерде уруш этгенлей турады.

– Ма энди, мындан арысына уа жюйюсхан дипломатланы иш бла жалчытыр ючюн, баям, алагъа окъуу керек боллукъду тыш къыралада! – дедик биз кеси кесибизге, халны ангылап, сора жангы тау бийикликлени эмда жангы умутлагъа жетер ючюн жолубузну андан ары бардырдыкъ.

САРМАТЛАНЫ БИЙЧЕЛЕРИ ТАУЛУЛА
БОЛГЪАНДЫЛА

Энчи оюм

В. И. Левинни 1982 жылда Москвада «Детская литература» китап бас-масында чыккыган «Свидетели из Кановой пещеры» деген ишине келюм бла эс бурганма. Анда айтылган шартла кимни да сагыш да, сейир да этдирликдиле.

Кёп жыл мындан алгъа Украина ССР-ни Шимал-Къырым археология институт къураган экспедиция ол жерледе жашаганлагъа эрттеден бел-гили Ногъайчинский деген уллу тѣбени (Курган) къазып, сейирлик байлыкъ тапхандыла. Тѣбени бийиклиги – сегиз, кенглиги онсегиз метрге жетеди. Экспедиция анда тиширыу ёлюкню суюклерине энчи магъана берип, тынгылы тинтиуле бардырган. Аны къабырында болган байлыкъны айтып тауусмазча эди. Аны ёшюнлюгю бууунларында, инчиклеринде бууунлукълары, дагыда омакълыкыгъа ишленген башха затлары чий алтындан. Аланы ауурлукълары килограммдан иги да артыкъ.

Тиширыуну кьолларыны суюкleri уа кюмюш табакъланы ичинде. Ол тѣбеде табылган затланы барысы да бек багъалы затладан ишленип.

Экспедицияланы таматасы А. А. Щепинскийни айтханына кѣре, ол тѣбеде табылган байлыкъ саулайда бек эрттегили патчах кызыгъа – сарматланы бийчесине (царицагъа) аталган болур, деген оюмгъа тохташхандыла алимле. Кертиди, Ногъайчинский тѣбе кимни атын-къабырын эндиге дери сакълагъанын, эртте-кеч болса да, тамам ачыкъларына ишексиздиле ала. Быллай бир затха уа эс бурайыкъ. В. И. Левинни китабында оюм барды. Ючюнчю ёмюрде патчахны Амага деген къатыны болгъанды. Жаланда кеси жашауун зауукълу ашырыуну ишин этгенди – саякълыкъ этгенди, ичгини ызындан тюшгенлей тургъанды.

Амага уа аны ишин кьолгъа алып, халкыгъа оноу этгенди, уруш этерге тюшгенде да, оюмлу, таукел жюрекли, жукъдан кьоркъа билмеген тиширыу болгъанын ачыкъ кѣргюзтгенди жауларына, керти адамларына да. Амаганы ол ышанлары жалан скиф халкыгъа угъай, Таврический айрыкамда жашаган херсонцеге да белгили эдиле. Ол заманлада Херсонц бла Скиф бир бирлери бла къаты сермешип болгъандыла. Амага уа, ол ишге тѣзмей, эки жанына да къаты суюлгенди, урушну тохтатыгъыз деп. Болса да скифлени патчахы аны айтханына бой салмагъанды. Анга чамланган Амага, 120 аскерчини жыйып, бир кюнню ичинде 190–220-километрлик жолну жюрюп, патчахны кьаласына келгенди. Ол, уллу къайгы, дауур эте да турмай, патчахны кьалауурларын, ахлуларын да ёлтюреди. Бу кьыралны оноуун херсонлагъа береди. Кьыралны оноуун а патчахны жашына береди, сен тюз оноу этеригинге ишексизме, деп.

Бу шарт ёмюрню ал жылларына келишеди.

Бу белгили кыязыулагъа (раскопкалагъа) бек кѣп тинтиучюле къатыш-хандыла. 1990 жылда «Русская энциклопедия» деген басманы Дондагъы Ростовдагъы филиалы «Кавказ и Дон в произведениях античных авторов» деп чыгъаргъанды. Македонияда II ъмюрде жашагъан Полиен «Военные хитрости» деген китабында 900-ге дери аскер жашырынлыкъла жазылыпдыла. Ол анда «Амага-Медосакканы юй бийчеси» – сарматланы ханны къатыныды деп жазылады. Медосакка, Полиен айтханнга кере, эки сѣзден къуралгъанды. 1) Меод», 2) «Меот». Ала кереклисича толу ачыкъланмайдыла, кѣп гурушхалыкъла чыгъадыла. Алай Медосакка эки сѣзден къуралады – «МЕДО», «САККА».

Биринчиден, «МЕДО» ал формасы «МЕОД» – «МЕ ОТ», «МЕОТ» деген сѣз ачыкъланмайды, жашырынды. Аны ачыкълар ючюн «Меот» деген сѣзню арап тилде артындан аллына окъургъа керекди, алай болса, ол «ТОЕМ» деп окъулады. Ол да эки сѣзден къуралады: «ТО», «РОД» – мени тукъумум, «ТОЕМ» деген сѣзню башха тюрлюсю да барды, «ТО» – байракъ, «ТОЕМ» – мени байрагъым.

Экинчи сѣз «САККА» эки бѣлюмден къуралады. «САК+КА». Ол а «КЪАЗАКЪ» деп ачыкъланады. Эки сѣзню да бирге къошсакъ:

«ТОЕМ+КАСАК» – мени тукъумум – къазакъ. Биз быланы тапханыбыз бек уллу ишди. «КЪАСАКЪ» деген сѣзню 162 жылда ачыкъларгъа да кюрешгендиле.

Бу ишлени тындыра, мен быллай оюмгъа келгенме: меотла, сарматла, савроматла – ала бары къазакълыладыла. Аланы ичлеринде уа жаланда иранлыла жокъдула. Къалгъанлары уа бир кибикдиле БЮРЕТЕНГ, «МЕОТ» деген сѣз Геродотну заманында, 485–425 ъмюрледе да болгъанды. Анга келишген бир шарт барды: «Меот суудан Фасиса суугъа 30 кюн барылады жаяу». КАСАК бешинчи ъмюрледе МЕОТ бла бирге болгъандыла. Эки сѣз да бир бирден айырылмайдыла. Анга кѣре уа «МЕДОСАККА» сарматланы патчахлары болгъанды. Алайды да КЪАЗАКЪ сарматды. «Сармат» деген сѣз а къайдан чыкыгъанды? Ол иги ачыкъланмайды. Биринчиден, ТАМРАС неда «ТЕМРЕС», ЭС – теирини уллулугъу, «ТЕМР» – темир, «ТОЕМ ЭС ТЕМР КЪАЗАКЪ» – бу тѣрт сѣз Y ъмюрде болгъанды. Сармат деген сѣзню дагъыда савроматы деп айтадыла. Ол сѣзню кѣкде жулдуз бла (Малая медведица) келишдиргендиле. Анга кѣре уа мен «РО» деген сѣзню тукъумча ангылайма. Къалгъан сѣзлени уа биз АТАСВМ неда АДАСВМ – мен жангылгъанма деп ангыларчады, кече тюз жолну тапмагъанлагъа.

Энди жазмабызны ахырында биз энтга да «Амага» деген атха къайтайыкъ. Ол ат патчах тишируну энчи аты болмагъанды, анга алай ол заманда жюрюгенича «сизни уллулугъуз» дегенча болады. Ол сѣз таууланы бла къарачайлыланы заманларындача АММАКА – дегеннге келишеди. Амага амазонка эди. Гитчелигинден окъуна ол ат эришиуледе, садакъ атыуда, башха сауутла бла эришиуледе да эр кишиледен артха къалмагъанды. Ёсюп уллу кызы болгъанда анны Медосакка кесине къатыннга алады. Амаганы таныгъанла анга уллу хурмет этгендиле, Екатерина II бла тенглешдиргендиле.

Ахырында, «КЪАЗАКЪ» 2500 жыл мындан алгъа белгили болгъанды. Анга кѣре уа къабартылыланы «Меот», «Синд», «Сармат», «Дандари», Каски, Сихи, Касоки деген миллетле бла келишимлери жокъду.

ГУРТУЛАНЫ Салих

КЪОНШУЛА

Роман

Биринчи бѐлюмю

1

Заманны кыйырсыз, чексиз сунады жашлыкъ. Башына келген акъылны, терен сагъыш эте турмагъанлай, «Болсо – ошол, болбосо – пошол» деп кыргызлыла айтычулай, киришин-чыгъышын тергей турмай, терен сагъыш этип кыйналмай, башлап кыйгъан адети болады. Артдасыны кыйгъысын этмегенлей, адамны кѐлюне тиеме-кыалама деп да кыарамай, дуня бюгюн аны иелигинде болгъаннга санап, жаш адамны аякъ тюбюнде чѐп сынмагъан теркиннген заманы.

Бу айтыу Байлуланы Хамбалийге ахыры бла да келишмейди. Аны аллындан окъуна айтып кыояйым. Ол акъылы бишип туугъанладанды. Кѐрген затны, кѐргюзтген затны да терк алып кыйгъан, неге да кыйналмай юйренип кыалгъан.

Бир шарайыпчыгъы: биревден кем нек болама неде да, деген кылыкъ, кеси да билмей тургъанлай, кыалай эсе да, ана сютю бла келмеген зат, ашы бла, сууу бла кыанына сингип кыалды. Жолда жетген жауунну жибитгени этине ътюп кыалгъанча, соргъан-оргъан болмай. Алыкъа адетге ътюп кыалмагъан кылыкъчыгъыды ол аны. Сакъ болмаса, адетге ътюп кетерге да боллукъ.

Ол кыргыз айтыуну да атасы бла тенг кыоншусу Хамангерийден эшитгенди ансы, кыргызны кыйдан билсин Хамбалий.

Эл мюлк академияны-агроном бѐлюмюне кыйналмай кирип (адам аз эди ол жыл, артдан артха да хоча туююлдю – ол бѐлюмге кирликле аздан-аз бола барадыла жыл сайын да), ючюнчю курсну бошاپ, солургъа чыкыгъан жазында окъуна Тытырташда, ата элинде, колхоз бла ортакыгъа ишлеген биченчи жыйыннга кыошулуп, атасына биченчик этерге чыкыгъанда окъуна ангылагъан эди Хамбалий быллай жумуш аны ъмюрю сюрлюк жумуш болмагъанын. Айтхан а ол акъылын, тюзю, кишиге да этмеди. Ичинде ол ниет кыаты орналды.

Жашау сатыу-алыугъа кетип баргъанын, учуз алып, багъа сатып жашаргъа да боллугъун биргесине окъугъан ъзенчи жашла кѐргюзтген эдиле. Хамбалийни да бар эди аллай бир акъылы – сатыу иш бла кюрешип башларгъа. Алай, Тытырташдан келип, шахарда иш тутуп бет жарыкылы болмазлыгъын да биледи. Андан эсе кесини элинде этсин, не эте эсе да.

Хамбалийланы юйлери элни орта орамындады. Бахчалары тѐш тюбюне тиреледи, чум, чертлеуюк тереклеге. Сабийлигинде чертлеуюклени жыгыра болургъа да кыймай, жыртып, аланы тыш кыатдырыр заманларына

терекни бутакъларын женгиллетеди, Хамангерий юйретгенча, чертлеуюк чapyракъланы кетюрюп-кетюрюп, къарап.

Чумланы да был-былланыр заманларына жетдирмейди бир да. Мыстылыкълары да сынмагъан, ашаса да, жаякъларын жабышмакъ этип, тилин да тынгылауугъуна жабышдырырдан бола, эркин айланырға къоймагъан чумланы кексюл-къызылсыман заманларында жыртып бошайды. Бахчаларыны къыйырында эмен, элме терекле, чертлеуюк юлкюле къалын басхан къаялы чынгыл тешню тюбюнден чыкъгъан шауданчыкъ бахчагъа жете келген жерде келчюк болуп, тишлерин сынсытхан, тюбюнде, акъ, кек, къаралдым-мор ташчыкъланы къубулта туруучу чокъуракъ сууун Хамбалийденми аяйды. Жетмеген алмаладан бла чумладан тоюп, андан, ол шаудан суудан, аузун толтуруп бир эки кере тогъуса, къарны гыбыт болуп, солууун да кючден ала айланыр эди.

Атасы Маммат, жаннетли болсун, Орта Азиядан келе-келгенлей окъуна, къабыргълары состар ташдан жассы къаланнган эки отоулу гытыларын тапмады. Алайы теш болуп тура эди, жыл сайын кырдыгы-хансы къауыра бола къалып, артда ол топуракъгъа айланып, бир юч къарышлыкъ жумушакъ жер болуп. Хапаргъа кере, атасы Бекмырза алайда хаух капа ишлеп, арлакъда, бахчаны теренирегинде, артда юй ишлерге деп тургъанлай, уруш башланып, ал кюнлеринде окъуна, июльну биринчи ыйыгъында, ары кетип, андан къайтмай къалгъанды. Маммат, атасы этген муратны ахырына жетдирирге къастланып, кеси да капа орунну къаза кетип, мурдорун табып, алайда алгъа бир гыты сюеген кибик этди да, артда уа, трактор бла къаздырып, юй тюбю тенгли бир тюппе-тюз майданчыкъ этип, алайда арт къабыргъасын да тешлемеге тиреп, жарагъан юч отоулу, бир сайналы юй сюеди. Тюп къатыны къабыргълары, башында салынырыкъ къатха мурдор болурча, тешлемечикден бийигирекге чыгъарылгъандыла. Энди башына, алгъадан умут этгенича, юй къошаргъа кереги къалыпды. Баш юйю да, экинчи къаты, тюбюча боллукъду – юч отоу, бир сайна.

«Жангыз жашха бла кесибибизге быллай бир къыйын да нек сала турама» деп, бир-бирледе Мамматны эсине да бир келеди. Алай элде юйле, кечгюнчо ишленген гытылача болмагъанлай, жарагъан журтла эдиле – тюплю-башлы, къанжал, къошунбаш, къабыргълары да Узун Къалада кирпич заводдан келтирилген бишген кирпичден. Аланы кере, тюгел аллай болмаса да, кезге тап кюрюнюрча юй ишлерге керекди. Таулуну ол эришмеклиги къанындады. Ол себепден, биринчи къатны мурдорун сала туруп да, башын жаба туруп да, экинчи къаты боллугъу эсинде болгъанды Мамматны.

– Кесинги елтюрме бу юйню юсюнде, бизге жетерикди бу да, – деп Шамшият азмы айтханды Мамматха.

– Биреуден кем нек болады мени жашым, анга ишлейме муну, – дегенни айтып, ол айтханындан таймай, кечеси-кюню юйню къайгъысы бла кетди. Биринчи къатны ишлеп бошагъынчы окъуна экинчи къатыны кереклерин жыйышдырып да башлады.

Кертиси, Мамматны былайда бир жүрек къыйынчыгъы да бар эди, жумушакъ агъачны кемирген къуртчукъ тенгли бир: Къыргъызстанны жөнүб этеклеринде, Юзбекистан бла чекде орналгъан, къыргъызындан эсе

юзбеге кѐп болгъан Ленин районну ара эли «Ленин-Джол» элчикден ата ташына – Тытырташха- къайтыр жылында, 1957 жыл жазда болады ол а, юйюню багъасын чыгъаралмай, киши анча-мынча деп да айтмай, аны сатар ючюн бир кесекчик мычып къалды да, ол келирге былайы – тюз жерчик, атасы Нальжикге базаргъа бара-келе, былайланы озгъаны сайын кѐз къарата кетип, арда, ХХ? жюзжыллыкъны ахырларында былайгъа кѐчюп, орналгъан, юй-журт къурагъан жерни суу боюну таба тюзчюгю башхалагъа юй тюзге берилип тура эди. Хамангерийлагъа. Мамматланы кеслерине уа азырагъы къалып ол жерчикни. Ол кезиуледе, Хрущёвну заманында, шахаргъа жууукъ элдеде бир юйюрге 15 сотухдан кѐп жер бермезге, аллай бирден артыкъ жерлери болгъанладан а артыгъын кесип, башха иеге берирге, аллай къырал хукму бар эди. Ол себепден, алайыны табыракъ да, аны къарыш бла ким ёнчелеп айланнганды – асламыракъ да кесекчиги Хамангерийладады. Ол жарсыуун Маммат жашы Хамбалийге да айтхан эди баш сугъар жерчик мажара туруп, жашы ууакъ жумушлагъа табыла башлагъанда. Аны унутмагъанды Хамбалий. Алай, уллу къыралны власты этген оноугъа не сѐз. Ёзенчикни къалгъан жерчигине орналдыла да къалдыла.

Энди уа, былайчыкъгъа, сагыу терезесин орамгъа къаратып, бир тюкенчик салыргъа эсине тюшгенде, Хамбалийни, бир заманда атасыныча, Хамангерийланы жерлерини эркинирек болгъанына эси кетипди. «Тилесе, жангы иеси Хамангерий берлик туююлдо, мухтаргъа (эл таматагъа) айтса да, къалай болсун». Ол сагъышла Хамбалийни жашауун къурутхандыла. Айхай, былайы бир тап жерчикди: эл ортасы, клуб, поликлиника, арлакъ-да – орта школ. Сабийле, устазла да ушколгъа былайтын ётедиле.

Не да болсун, сагыу бек иги барлыкъ жерди. Хамангерийланы юй бахчаны теренирегиндеди. Хамбалийланы юйден эсе къайда теренде. Къабакъ эшиклеринден юйлерине дери ортада уа тереклери, бир сохан тахтасы, сора бир гитче мароко тахта.

Дагъыда къызлары кеси сайлап, тюз да къабакъ эшикден кирген жерчикде гюл тахта къурагъанды. Лейля анда сары, къызыл, акъ раушан, гюлханий, ой-ой, къайсын айтып да къайсын къойгъун, – ёсдюреди. Жаны гюлле бла бирди. Къайры барса да, къайда къаллай гюлле ёсгенлерин соруп, адамланы эрикдиргинчи кюрешир. Кесинде болмагъан гюлню урлугъун, не зыгытын тапмай къоймаз не амал бла да. Хамбалий кесин арбазындан башлап ары, Хамангерийлагъа, бир эки метрчик кирип ишлесе эди мекам, анда дарманхана да, быстыр жууаргъа керек затла да, ашарыкъла да сатарча тюкен этерге боллукъ эди.

Мухтаргъа айтып, жумушун этерге боллукъ эди эсе да (ала татлы тенгледиле, бирге ёсгендиле, бир классда окъугъандыла), былайда да бир тыйгъышчыкъ чыгып турады: Хамангерийни къызы Лейлягъа Хамбалийни кѐзю къарапды. «Жанынг тартхан – бир башха, суюген а этемисе?» деп, ол кеси кесине сорса, толу бир зат айталмайды. Тап, кесине да. Хамбалий школгъа барыр жыл Лейля бешикде эди. «Бешигин тебирете тур, аудурмай», деп Шамарыу аз кетмегенди жумушуна, Лейляны Хамбалийге буюруп.

Энди къайнап жетген къызгъа бешикде заманындан эсе башха тюрлю къарап башлагъанды. Сѐзю уа алыкъа умуту бла бирге ичиндеди. Лейля

кеси да абери сезгенча кёрюнмейди, тюзюнлей къоншу жашха къарагъандан башха бир ниети бар эсе да, абери билдирмейди.

Лейля да – жангыз, Хамбалий да – жангыз. Къыз медучилищени таууса турады. Элде практикада да болгъанды. Башха жашла да къарата болурла кез анга. Алай, Хамбалийни акъылы бла, Лейлягъа Хамбалий тийишлиди – юйлери эсе, бир жерде, бахчалары – бир ёзенчик, тенг болмаса да, экиге бёлюнюп. Бир бирни танып ёсгенле.

Аны да заманыды башын бегитир къайгъыны этерге, Хамбалий да – алай. Ол сагъышлары Хамбалийни Лейлягъа сёзюн ачыкъ этерге ашыкъдырмайдыла. «Къайры кетерикди, мен былайда тура» дегенча. Алай алгъа жашауда аягъынги бегимли орнатырча жер къуаргъа керек болады, юйюр къайгъы этгинчи. Аны – атасы, анасы. Мен а – жангыз анам бла. Окъуу кибикни да бошаргъа керекди.

Хамбалий, жангы жашауну «къуйругъуна» илинип къалмасам, озуп кетерге боллукъду, деп, къан дыгалас ниетдеди. Лейляда уа аллай акъыл жокъду. Болургъа да нек керекди? Жангыз кеси. Юй, юйде болгъан харекет-хапчук да аны.

Аны Хамбалий бек дурус биледи.

Анасы Шамшиятха да билдирмейди тутхан ниетин жаш – не тюкен ишлер умутун, не Лейлягъа кез къаратханын. Жашны бир иги халы – эси не келген умутну бир да къуруса да, тамам боллукъу белгили болгунчу, не бек жууукъ адамына да айтмайды. Атасы бек къаты эди ол жаны бла. «Айтылмагъан сёз – алтын сёз» деучю эди Маммат сау заманында. Аз эшитмегенди Мамматны ауузундан аны Хамбалий кеси да.

Алай болгъанлыкъгъа, бир жанындан, – кесини ниетин билдирирге алыкъа эрттеди деп тургъанлыкъгъа, Хамбалий Нальжикде медучилищени юсюнден хапарлагъа (ётюрюкмюдю, кертимиди, Аллах билсин) къулакъ тигиучюдю. Жюрегинде ишеклик да орналыучуду бир ауукъгъа. Алай, этерик ишлерине, уллу муратларына жаны бир къаныкъса, хар затны да унутуп къояды да, бир заманчыкъны бир тюрлю ишексиз кечине да барады.

Жангы жашауну, айтханыбызча, «къуйругъуна» бир илинип къалыргъа сюеди ансы, Хамбалий кеси ичинден кесине айтханнга къарасакъ, аны заманы алыкъа барды, юйюр къурап, элге байланып къалыргъа алыкъа эрттеди. Аллахны кюню кёпдю, тегерекге-башха да бир къарайым, жашауну жашлыкъ татыуун да бир сынаим деп, – ма алай.

Жаны уа къоншусуну жер юлюшюндеди. Лейля эсине тюшген кезиучюкеледе былай да келеди эсине: эки жерни да, ортасында темир чыбыкъ ауну да кетерип, бирге къошуп къоябыз, тюкен да – алай; терекле да – алай. Сёзюм ачыкъ болгъандан сора, Хамангерийлары да къарамай амаллары жокъду ол жанына: къызлары къатларында, жерчиклери да – аны, тереклери да – алай. Мен, дейди Хамбалий, бош къоркъама ансы, мени тапсала, Хамангерийлары бир башха жары къарарыкъ туюлдуле, башларында танкылары бар эсе. Къыз да бир да кётюрмесин табан: анга да алай тапды, ангыласа.

Алай дегенлигиме уа, академияда ингилиз тилден устаз айтханлай, «Тиширыу киштик кибикди, ким ариу атып сыласа, ол аныкъы». Алайчыгъы да барды.

2

Тыгырташны кьуралгъанын бир кере бир жазгъанбыз. Энтта да эсигизге салсакъ, хата боллукъ тьуйюлдю. Тау эллени кеп кьалмай барысыча, Тыгырташны элни ортасын жырып, башындан аягъына чыгъып кетген бир орамы барды. Бери Холамдан, Бызынгыдан эне келгенле хар ким кеси жаратхан жерге орналып, кими хаух капа, кими да, юй ишлегенден эрикгенме, ишлей эсем, боллугъун ишлеп кьояйым деген магъанада, жарагъан кьошунбаш юйле сюедиле. Жууукъ – тенгни тарта дегенча, тукъумдан тышында да, киеулены, келинлени, аланы жууукълары да чакъыра-тарта, тукъум тийреле кьуралып окъуна кьалгъандыла бу элде. Алгъаракъ келип, суулары, бирде сюзюле, бирде уа, зынтхы боза бетли болуп, кьутурса, тютюн-залы ийис этдирип келиучю Холам суугъа жууукъда, бахча кьоншулукъда тохтап, юйлерин а кенгирекде салгъанла Огъары Къабакъны кьурадыла. Анга кере, огъарыладан биринчилени ызларындан саркьгъанла тебенирекде, неда биринчи келгенлени туураларында кюнлюм теъш этеклеринде, юйлерин чум, чертлеуок, эмен, элме агъачха кьысып, мал бауларын да, теъшден кьазмала этип, сехле салып кьоярча, алай орнатхандыла. Бир кьауумла аладан да тебенирекде суу боюнуна тартаракъ саладыла юйлерин. Ма алай эте кетип, Тыгырташ эли юч элден, юч къабакъдан, кьуралды.

Холам сууну чегет жанына ётюп, теъш баш тюзге чыгъып орналагъанла да болдула. Ала да Мистирдоз суугъа тарта орналгъандыла. Алай бла Суу-Ара элчик да бир тийре болуп жыйылды.

Хончалары (Хамангерийланы тукъум) беш кьарындаш болуп, Тебен Къабакъгъа кечдоле. Бир жерде, кюнлюм теъш башына, Таукъулланы Тазия чалыучу дуппур этегине жыйылдыла. Тазия анга угъай демеди – Хончаланы жангыз эгечлери Тазияны (ала да беш кьарындаш боладыла, Холамдан кечюб а ол кезиуге, 1880-чи жыллагъа, эки кьарындаш – Тазия бла Къарай келгендиле) келини эди. Къарайны юйдегиси.

Хончалары орналгъан теъш башындан энишге кьарасанг, Суу-Ара кьол аяздача керюнеди: Мистирдоз суу акъ гыйылы кьаяланы жырып, энишге, Холам суугъа ол Нальжикге жете кетген жерде кьошулуп, андан ары, тауда кюч алгъан теркликлерин да суутмай, Терк суу таба кьуууладыла. Жазда болгъан жашил теъшекге айланган заманда алайладан, кюнлюм теъш башындан Суу-Ара таба кьарагъан керлюк эди: жерлиги мал тутаргъа алапат эркин, элни эки жаны бийик чынар, элме, жеге тереклени кьалынланып кегергенлери бир толкьунлу жамау жууургъан кьурагъанларын. Бери, Тебен Къабакъгъа айланган жанында уа, Холам сууну чегет жаны жар башлары кьушхамиш, чум, агъач алма, кертме терекледен ётюп болмай – ма алай. Ол тууралыкда сууну бери жанына ётюб а – бир ариу тюз жерчик, тирмен салыргъа, битеу беш кьарындашха юйле ишлерча, бахча жерлери да болурча, эркин жер. Келип орналгъандан сора эседиле алайланы Хончалары. Ала анга сейир эте, алайны алгъадан кьалай эслемедик деп, оу-шау эте тургъунчу, ол тюзчокге Къагъарманлары келдиле.

Жер такъырлыгъы таулу не заманладан бери да баш ауруууду. Жерни юсюнде кьыралланы ёрелешгенлери бошду. Ол ёрелешле ма быллай такъырлыкда юйюр-юйюр, тукъум-тукъум, эл-эл болуп тьуйюшгенлеринден чыкьгъанча керюнеди – жаратылгъанлы таулула алай келгендиле. Жер талаш ёзенчиледе да бола болурла, сёзсюз.

Алай, кеси орталарында къалай-алай болгъан эселе да, бахча, чаллыкъ жерле ючюн къязыкъ оюнла эте келгенле, артда жарашып, жан бла тёммек болуп тургъандыла, бу такъырлыкъа тыйылып турмагъанлай, барып, ол тѣбен тюз жерледен бир затла сермейик хор бла, зор бла болса да деген а чыкъмагъанды.

Элге чапхан болса уа, къязыкъ оюнчула да, хар нелерин да унутуп, биригип болгъандыла.

Къыйынлыкъ адамны, аны юсю бла уа битеу элни бирикдирген этеди, илхамны уятады, фахмуну хунер жолуна салады.

Болсада биригир ючюн бир къыйынлыкъ сынамай амал жокъмуду? Бу соруу Хамбалийни да эсиндеди дайым. Алай, кеси кесине айтып айланган болмаса, бирлик юйрер ючюн, чѣпню бир жерден алып, бир жерге салгъан тенгли бир иш этмейди.

Жангы заманла келгенли уа, алгъын къалай-алай болуучу эсе да, заманга кесин жарашдырыр жолну сайлады...

Ташларын, аркъасы бла ташып, жер хурттакчыкъларыны тѣгереклерине буруула этип, эшек арбачыкъла бла малларыны мешхутларын ташып, жер этерге кюрешген болмаса, биреуге жер тилей бармагъанды таулу.

Алай бла хар кимни чаллыкъ жери, бахча жери белгили болгъанды. Жыйырманчы жюзжыллыкъны аллындан айтыла келеди таулулада: «Бу муну жериди, былайын а ол адам къурашдыргъан эди ташдан, юлкюден тазалап...» деп.

Заманла тюрлендиле. Таулуланы ол сезимлери уа алыкъа жашайды ичлеринде. Ол а бирде болмаса да, бирде уа кесин билдирмей къоймайды. Хамбалий тутхан иште да.

Бюгюн да, болгъан алыш-бѣлюшге къалгъанда, ол болгъан жерчи-клерине къысылыргъа кюрешген болмаса, энишгелеге тартханла аздыла. Алай, уллу къырал оюлгъанлы, иш-кюч болмагъанлай, Россей тюбюне, иш излеп, жайылгъанла миллетни чайпалтыргъа жетдирип тургъанларын айтмасакъ, сора башда айтылгъаныча, Хрущёвну заманында бахча жерлени кесгенлери болмаса эди, адамла орналгъан жерлеринде кечине турлукъ эдиле уллу къаугъасыз, дауурсуз.

Жер бла байламлы тюшген жүрек къыйын сынтылланмаз жарады. Жер бла артыкъ уллу жарымагъан таулу аны уста биледи.

Бюгюн да Хамангерийни атасы орналгъан жер Хамбалийге уллу кѣрюннгени да бошдан туююлдю. Былайлары алгъын да Хамбалийланы жер туююл эди, тюзю. Алай, бусагъатда хар зат да ахчагъа табыла эсе, кесинги къолайынгы терен тамырландырыр ючюн, нек жарамайды кѣзонг къарагъан жерни сатып алыргъа! Хамбалий алай ангылайды келип къалгъан жашау халны.

Ахча...

Ахча...

Аны табар ючюн а, урлагъан, тырнагъан угъай, ишлерге керек болады. Хамбалий урлагъанланы, алай бла чирик байла болгъанланы да кѣредди. Ичинден бек кюеди анга. Болсада къырал башчыладан чыкъгъан адет къайда эсе да бир тау элдеми тунчугъурукъду. Хамбалийни ишимиди ол. Мен урламай ишлесем ахчачыкъ, анга кѣре мен да суюген жериме илине

барсам, алай тап туююлмюдю? Урламай ахча эте эсем, биреуге урлагъаны окъуна жарагъан, кечилген манга мангылай къыйыным нек кечилмейди? Биреуно жерине кирсем окъуна. Жерчигини ахчасын бере эсем. Ол мен берген ахчагъа башха жерде орналсын. Алайлай сыйырмайма да мен. Мен этген муратха жетиширге былайыды тап. Ол мен тутхан иш бла кюреш-мезликге не башхалыгъы барды къайда жашаса да.

3

Хамбалийни атасы Маммат эртте кетди дуниядан. Олду, буду демей тургъанлай, ауругъан да этмей, кюнлени бир кюнюнде, жюреги тутуп, сауузла юйюне кючден жетдирди. Ары дери да, былай ишег хыныракъ узалсам, нек болгъанын билмейме, кёкюрек къангам жылынганча болады да, къысып тебирейди; сора бир кесек эс алсам, ишни къююп, бошлайды, деп да турду. Сауузла юйюне барайыкъ, элдегилени усталыкъларына, биллимерине ишекли эсенг, деп да кюрешди Шамшият да, Хамбалий да. Хамангерий да айтхан алай бирде.

– Хау энди ол къалгъанды. Ёмюрде башым жастыкъгъа тиймегенди, – алай айтып, кишиге бой бермей, юйню мурккусундан айырылмай, ийнек тутуп, ийнек тутмай а таулу адамы элде да жашап, дегенни айтып, биченни кеси этип турду. Ахырында, болмаздан къалгъанда, хор бла, зор бла бир элтген да этдиле жюрек дохтургъа. Бириги дохтур кеси уа: Зульфия, къарачайлы къыз. «Ий, аурунг, бу келинчигим болуп къалса эди», деп алыкъа ана сюто белинден кетмегенди дерча, акъбет, алаша бойлу, уллу ёшюн, иничкебел кызчыкъгъа кёзю къарап да бир сагъынды кеси кесине ичинден Шамшият, алайда ол кезиучюкге Мамматны да унутуп. Ол кюн айтхан эди Зульфия, дарман да жазып, былай: «Тюз жерде, жюрегинге артыкъ кюч бермей жаяулай жюрю бир жарым сагъатны эрттен, ингир сайын, къыйын ишни къой, бир юч килодан артыкъны жерден ёрге алсанг, эшитмедим деме». Хоу бир да. Къоймады юй жумушну. «Жаратхан да – Аллах, аллыкъ да – Аллах. Къадардан озарыкъ туююлбюз бирибиз да»- деп, алыкъа иги да жаш адам кишини къатына къоймады.

Маммат жанашыулу адам эди. Биреу озса не юй жашауда, не иште, анга артыкъ ыразы болмаз эди, алай «Биреу этгенни мен къалай эталмам» деген къастлыкъ ниет терк орналыучу эди жанында. Ол себепден биреуден кёрген затны тап, керек туююл эсе да, этмей, не тапмай амалы жокъ эди. Ма ол ышанчыгъы жашына да кёчгенди.

– Келчи былай, жангыз да бир сирнек бла от къабындырыргъа юйретейим, – деди бирде Маммат Хамбалийге. – Мен аны кимден кёргенме десенг, ма ол эл башында къанжалбаш юй ишлеген Жетикъазакъ улудан. Жетикъазакъ деп аны аппасына айтхандыла. Кесини аты уа Алий эди. Алий 1919 жылда къазакъла элге кирип, болгъанны шылдым этип, уруп-туююп, кюйдюрюп баргъан заманда кеси жангыз жети къазакълыгъа тюбеп къалып, жетисини сыртларында чалман къазыкъ ойнатып, сойландырып къутулуп кетген хапарын айтыучудула. Андан бери алагъа Жетикъазакълары деп къойгъандыла.

Бахчаны жар тюбю таба къыйырына барып, Маммат жыйчы бир къургъакъ чертлеуюк чыбыкъчыкъла, деп Хамбалийге къургъакъ чыбыкъчыкъ

келтирди. Аны бир къарыш тенгли этип, сындырды да, ёре къошчукъ ишледи. Тюбюне чымпысы толмагъан бир къургъакъ туууз салам салды. Бир сирнек тартып, ол саламны къабындырды. От, тил-тил болуп, аяздан жан-жанына юрюлюп, къургъакъ чыбыкъ юзгелеге илинип къалды. Салам кеси кюйюп бошагъынчы окъуна, ол чыбыкъ отунчукъла, чарс-чарс этип, чартлап, къабынып башладыла.

– Кёрдюнгмю, – деди Маммат жашына. – Топну къалгъан сирнекле-рин аятды бир сирнекчик. Тап жюрютсенг, хар зат да ма алай болады. Сен къыйырда ёсмегенсе, таякъчы заманынг эл тюбюнде ётгенди. Жаууннга жибемегенсе, кече кешда къалып, узакъда жаллыланы улугъанларына жюрегинг чыгып кетерге жетип тынгыламагъанса. Бир да къуруса да, жашауда алай тюшоуп къалса, отсуз къалмазгъа юйрен. Бирге бирни къошсанг, эки боллугъун унутмасанг, жашауунгу къураяллыкъса. Аягъан этеме деб а тенглеринг бла, ахлуларынг бла жыйылгъан жерледе уа артха тура турма. Айыплы болма мюлк амалтын. Мардасын бил дегенлигимди.

Маммат уллу адам эди. Ёсюмлю. Къарыулу. Омакъ кийинеме деп да къарамаз эди, юсю-башы таза, тизгинли болсун ансы. Адамны кийимине сукъланмагъанды бир заманда да, этимине уа сукъланнганды, не букъдурлугъу. Тау аязла кюйдюрген къызыл бетинде, ол уллу кишидеча да болмай, тап ишленген тюз буруну, ачыкъ кёк кёзлери, аланы жангы айлай гюренлеген чал ура башлагъан къашлары суюдюмлю эте эдиле келбетли Мамматны. Ол себепден не тюрлю кийим да жарашып къала эди бетине. Кир кётюрген затны сайлар эди кийимде да, артыкъ да бег а джынсы кёнчек ёрге жаны бла. Жылтырмазгъа да ала тап кёрюне эдиле Мамматха. Хамбалий да кийим сайлауда анга ушап къалгъанды. Алай, ол джинсилени алышдырыгъа бек суюе эди – агъын, кёгюн, морун. Ёрге жаны да кёнчегине келишген. Чурукъларына кёре уа бел баула. Ол да, атасына тартып, ёсюмлю, атасындан бир кесек жукъаракъ, къатангыракъ. Кёккёз, къалын къаракъаш. Сыйдам акъбет. Чачын, онг жанын бир кесекчигин айырып, сол жанына тарап, амал болса, башына абери киймей жюрюрге суйген. Къызлары болгъан анала аны киеу этерге излерча, жастыкъ нёгер излерча болгъан къызланы да къарамларын эритирча жаш. Аны бош тургъан заманын кёрюрге къыйын эди – юйде болса, юй тегерегинде, окъууда эсе, китапханада.

Заманны баргъанын эслемей эди Хамбалий атасы сауда. Атасы дунясын алышхандан сора уа жашау кесини боюнуна тюшгенин сезип, бир кесекчикге агуман да болду, алай, атасы юйретгенча, биреуден артха къалмазгъа деген ниет баш болду анга. Жангы жашаугъа белни жарамдырыгъа керек. Жангыз анасын къоюп, эл тюбюне жайылыргъа жарамдылыгъын ангылап, не амал бла да элде орналыргъа, иш къуаргъа къастланды. Кёншусуну жерине да – эси, аны къызына да – кёзю къарагъаны да анданмы башланды дерча эди. Тюзюн кеси да айталлыкъ туююлдо.

Этген муратын анасына да айтмагъанды. Окъуунда китапханадан чыкъмагъанлай окъугъанлыкъгъа, окъуугъа суууй баргъанын кеси да эследи. Элчи нёгерлеринден бири сахар паркда сыра сатхан жапмачыкъда ишлеп, къарап-къарагъынчы, арбазына бир къара «Волганы» келтирип къойгъаны Хамбалийни бютюнда тентиретди.

«Диплом кибигим болсун ансы, мени окъууум бла къарын тойдуралыкъ туююлсе бу дуняда» деп, окъууунда заочногъа кѣчноуну къайгъысына кирди. Элде бир тюкенчик ачып, бу халкъ да – жашы, къарты да – дин таба юрюлгенде, элде кесим союп, тууармы, къойму эт сатсам, сора башха хабур-чубурла да, аз зат керек болмайды адамгъа, келтирип турсам, ол хайырлыракъды башыма. Окъууну бошасам да, иш табамамы, тапмаймамы, ким биледи».

Хамбалийни башында олду энди. Бир эрттенликде уянган этип, къобаргъа уа эринипди. Терк башы табаладан ёрге кѣтюрюле келген кюнню кѣзге кѣрюнмеген таякълары терезе жабыуланы орталарында жепиден ётюп, жумушакъ къол аяз тийгенча, башын, мангылайын сылап, Хамбалийни эрттен жангъдан жукъугъа бѣлерденди. Кѣзлерин къыса да, сан бирде, кѣзлерин жепи ачып, тышында Холам суудан салкъын аязны да келтирген жарыкъ толу бийлик этгенин кѣреди. Алай, жашау сагъышлары, этерик ишлери, эрттен жарыгъы отоуну ичин кѣпден-кѣп бийлеп баргъанча, аны да жюрегин бийлей барады. Туурада къабыргъада атасыны бла анасыны жаш заманларында бирге тюшген суратлары, рамкагъа салынып, тагъылыпды. Тышындан кирген жарыкъ бек алгъа аланы бетлерине тиеди да, андан сора отоуну къалгъан жерлерине, мюйюш-мюйюшлерине жайылады. Шамшият ариу адамды. Къаламкъаш. Жукъабет. Киши зат сормаса, бир сѣзге да къошулмагъан. Ёсюмо орта бойлу. Ингиликлеринден не тюрюлю кюнде да нюр жарыгъы кетмеген. Жангыз сабийге таянып къалгъаны болмаса, баш иели болгъанлы да бир тюрюлю жюрек къыйын сынамагъан. Аны себепли уа, келгенге – ачыкъбет, ашха-суугъа – къолачыкъ, берсе, берип къойгъан болмаса, алгъанынгы къачан къайтараса, деп кишиден сормагъан.

Кеси туруп келмесе, жашын уятхан не къобаргъан этмейди. Атасы сау заманда аны ишин атасына къоюп, кеси уа экисин да апчытмауну къолгъа алып, алай жашагъан.

Ма шѣндю да, «Жат, балам, жат, тынчай, Аллах манга къызгъанмасын сени» (Шамшият кеси кесине керти да алай айта айланыр арбазда эрттен сайын) дегенча, эринлери аз ышармыш ачылып, тюзюнлей Хамбалийге къарап турады.

Хамбалий да анасына игиди. Аны мудах этерик туююлдо. Амал болуп. Къоншу къызгъа кѣзю къарагъаны, бир жанындан, аны ючюн да болурму, Шамшиятны кѣз юсюнде ёсген, адети-къылыгъы да туура, бир арбаздан бир арбазгъа кирди да къалды. Узакъ бара айланырыкъ туююлдо. Ол да бу жаныны бир чийин да кѣрмеген.

Лейля, айтдыкъ да – къоншу къызчыкъны аты алайды, алаша бойлучукъду. Назик, къамишчик кибик. Алай – къатычыкъ. Ишге узалса – от. Анасыны къолун суугъа жетдирмейди. Бал бетли чашчыгъын эки айырып тараучу эди да, бу арт заманлада, медучилищени бошай туруп, къысхартханды да, тап юрююталмайма деген сылтау бла алайчыгъы бир кесек мудах этгенди кѣлюн Хамбалийни ансы, ол кирген юйге ырахатлыкъ кирмей къалмаз деп, кеси кесин алай булжутуп жашайды. Атасы, анасы, Аллах ёмюр берсин, сау-саламат. Узакъ кетеме деп жарсырыгъы жокъ.

Хамбалийни ангылауу алайды.

Сѣлешиб а кѣрмегенди. Къайры кетерикди? Ашыкъгъанча да кѣрюнмейди. Бир иш кибикчик да къурайым, шѣндю ахча болуп къалгъанды

ишни башы. Ахчачыкъ да мажарайым да, Лейля да, хар суйгенин табып, эркин юйреннген кыыз, аны тергеуюн этмей болмаз, деп ол сагъышдады жаш.

Алай аны «ишчиги да» Лейля бла байламлыды, айхай.

Былайда Хамбалийни кыйнагъан, темир чалдишден чыгъаргъа кыймай тургъан эки зат барды: биринчиден – кыызгъа селешип кыюды да, ол унап иш кыйса да, артда жерчикни юсюнден сёз чыкъса, кыызгъа селешгеним да аны ючюн болгъан сунуп, ишни бузуп кыймазмы? Экинчиден – кыызгъа селешгинчи жерини юсюнден айтсам, аны да Хамангерий унамай, артда кыызгъа селеширге да онг болмай кълса уа? Унамагъандан сора уа, селешген этсем окъуна да, жерчикни алыр ючюн селешеди, ансы жюрегинде керти ниети жокъду муну деб а кыймазламы?

Тюкенден алыннган угъай, эл устагъа ишлетилген кенг, эркин, экеулен да эркин сыйынырча, ишленнген, бир жанынгдан бирси жанынга бурулсанг да, бир тюрлю кыж-мыжы болмагъан, бёкем, алай жумушакъ ундурукъ-да кьобаргъа эринип, кьабыргъада эртген жарыкъ хар заманда алгъаракъ тийиучю суратха да къарай, ол сагъышларына да кете, Хамбалий кезиулю тангына алай тюбейди.

«Аллахны кюню кёпдю» деучю эди Маммат, Хамбалийни атасы. Кёпдю деп, сыртындан тюшюп турургъа да жарамазлыгъын бу дуня тюрленнгенли Хамбалий ангылагъанча да кёрюнеди, бир иш кыйырына тохтаргъа (кырал ишге угъай, анда ишлегенле башхаладыла – ахчалыла, кьолайлыла, коммунист заманлада кьуллукъда болгъанла, заман бла бирге терк окъуна торленип, кырал тоноудан юлюшлю болгъанланы, кеси ёмюрлеринде дууаладан къачып, тюрлю-тюрлю сылтаула бла тюбер жерлерине да тюбемей туруп, артда, дин эркинлик да берилгенден сора, бары адамла бла бирге дууагъа сюелгенлери да ушамагъанланы сабийлери, учхунлары) умут этип, ол сагъышха, къуш тёшегине тёммеги батханча, батып жатады. Кюнлени, кёчгюнчю кьанатлылача, кёзге кёрюнмезден учханларын а алыкъа эслемейди, тохтамай баргъанларын билген этгенликге.

Былай сагъыш этип къараса, хар затны тергей кетсе, Хамангерийланы да жокъду табан кётюрюр жерлери. Жашлары да жокъ. Хар кереклерине да бек алгъа Хамбалий табыллыкъды. Мындан бир эки ай алгъа табылгъанча...

Ол кюн болгъан ачылып, кюн, жауун жауарны аллында кыыздыры-учусуча, кыыздырып, хауа тынчыгъып, терек чукуйланы кымылдатыр тенгли бир да аяз айланмагъанлай, болгъан мууал болуп турду. Сагъат бир экилге дери тура кетди да, кюн къара кьудас булутлагъа кирди. Кюн багар замандача болду, тегерек ылызмыланды. Огъары Малкьар жанларында кёк, терен-терен, топну терен чатда атылыууча, жарылгъан таууш этип, эшикде кьалгъанланы кьоркъута, кюкюредиди. Кёк тау башлагъа илиннген жерледе элия, лагъым атылгъанлай, чартлап атылды да, кимит бетден къаралдымгъа ёте баргъан кёкню, кьалтырауукъ кьол бла кьалам тартханлай, кампилсыман ызыкъ этип, тау артына аууп кетгенча болду. Эл башы алыкъа, тал чапыракъны чюйресинлей, кьоргъашин бетлиди.

Кёзкёргенде кёксюл-къара жабыу тау тийрелени жамлагъанды. Алайлада жауун башланганды. Алайлай Тытырташны ара орамыны букъусун

шайтан желчик, ёре силпи этип, биргесие алып, ёрге кетди. Тереклени чапыракълары чюйре болдула. Алыкъа бутакълагъа иги да къайнап бошамагъан чапыракъла юзюлюпмю кетедиле дерча болду. Ол кезиучюкде арбаз чайыргъа «дап» деп бир ауур тамычы тюшдю. Ызындан дагъыда бири. Андан сора теркден терк бола, бир бирлерин озаргъа кюрешгенча, уллу-уллу тамычыла, жатма башыны толкъунлу шиферлерин, байтал талашхан ажирлеча, тыпырдатып башладыла, кёк, къарап-къарагъынчы, къап-къара болду да къалды.

Холам сууу, болгъанны зылды ийис этдирип, тунукъ таш таууш этип, болгъанны тютюн ийисге алдырып, къайнагъан арпа боза бетли болуп, энишге – Нальжик таба, урушха кирип баргъан танклача, таууш-дауур этип, сыгъыннганды.

Тазия Дуппурну баш жанында къырдан келиучю шаудан суучукъ да, къулакъ суула къошула кетип, ызына да сыйынмай, алай тар чатдан бир жары къутулургъа онгу болмай келе-келип, уллу жолну кёпюрюне жете келген жерде тыгъылып, жолгъа къутулду. Аллына, ташланы да, топуракъны да къатышдырып, къалынлап келтирген худурун жолгъа бурду да къойду. Тёшледен ара жолгъа акъгъан жауун суулагъа къошулуп, ол да жол бла баргъан бир черек болду да къалды. Жолгъа жууукъ къабакъ эшиклени тюплери бла арбазлагъа къутула башлады.

Хамбалийланы арбаз жолдан бийигирекди да, анга къоркъуу жокъ эди.

Хамангерийланы арбаз а жолдан алашаракъ окъунады да, суу аланы арбазгъа къутуллукъду – жолгъа биринчи кере чайыр сала туруп, зыгъыр кёп къуюп, жолну кётюрюп къойдула ансы, къабакъ эшик бек тап орнатылгъан эди. Экинчи да былай этселе, бютюн энишге тюшерикди деген акъыл бла Хамангерий къабакъ эшигин жангыдан бийигирекге кётюртгенди. Тюбю бир къарышдан артыкыгъа бийик эди жолдан.

Аны къайгысын этип, Шамарыу, санлы, алай субай къатын, башына да бир машок атып, къолуна жугар алып, къабакъ эшик таба чапды. Хамбалий жатма тюбюнден аны кёрюп, ары атылды. Терк окъуна Шамарыуну къолундан жугарны сермеп алып, къабакъ эшик аллында суу бери бурулмазча суу кеси келтирген зыгъырдан индекчик этип башлады. Юсюнде уа жангыз кёлеги. Анасы аны кёрюп, атасыны эски плащын къолуна алып, аны таба чапды. Хамбалийни заманы жокъ эди аны кие туругъа – ол зыгъырны бери тартса, суу жетип, алып кетип, ахыры бла да амалсыз этди.

– Бир къанга къыйыр келтир былайгъа, бар эсе, – деп къычырды Шамарыугъа Хамбалий, сёзлери да бетинден саркъгъан суу къатыш шорхулдап чыгъа. Алай Шамарыу ангылады аны айтханын. Къанга келтирирге чабып кетди. Хамбалий ырхы келтирген тытыр таш къатыш сары худурну кеси таба тартып, индек ишлерге жетишалмайды. Ахыры болмаздан къалгъанда, къабакъ эшикни аллына башын суу келген жанына ёрге айландырып, жатып къалды. Жол бла келген зыгъыр худур аны къоюнун терк окъуна толтуруп, тыкъ этип къойду. Энди суу, анга тюбеп, жолгъа бурулуп кетеди.

Ол къызыуу бла сууукъ болгъанын да билмегенлей, суу ары, уллу жол таба бурулгъанына ичинден ыразы бола, тишлерин къаты къысханлай,

асыры сыгъыннгандан, бети да, къан чабып, сууну талагъаны да жарамай, къызыл шишлик болгъанды.

Шамарыу къанга келтиргенде, суу, жаны сау индекден бери ёталмай, жолну толтуруп бара тура эди. Анымы кёреди Шамарыу, эси ауаргъа жетип, Шамшият кёрюб иш къояды деп къоркъгъандан, абызырап къалды. Къолунда къанганы унутхан окъуна этгенди.

Жауун, элиясы бла бирге терк жетгенича, тохтагъан да, юзюлюп къалгъанча, терк этди. Кёкню жарылгъан тауушлары Суу- Ара башлары бла аууп, Терк башлары табада эшитиледиле. Ырхы талагъан къош жоллада къуру сют чыккыр бла келген арба тыхырдагъанлай, дангыр-дунгур таууш этип, узая барады.

Жолну келген суу къайгъылы болуп, Холам суугъа уа киши къарамайды.

Хамбалий ёрге кючден турду – кёлегине кирип, буштукъ болгъан зыгъырны кётюралмай. Кёлегин тешгенде, этинде бир сау жери барды демез эдинг – болгъаны сыдыргъы, къан ызла болуп, къабыргъалары аркъа сюегинден айырылып да къалай къалмагъандыла, дер эдинг. Алайгъа Шамшият жетгенде, аны бетин кёрген, ол кюн аны жашауу алайда юзюлдю кёре эдим, дер эди.

Шамарыуланы къабакъ эшиклеринден кирген жерде онг жанында, Хамбалийланы жанында, Лейляны гюл тахтасы барды. Арлакъда, юйлери-ни жаны бла бахчагъа кире баргъан жерде уа – Шамарыуну ууакъ урлукъ тахтасы – сохан, гедигин, хобуста, не билейим кюн сайын да ашха-суугъа салыргъа керекли затла болуп, дуния бла бир зат. Ырхы арбазгъа къутулса, Лейляны тахтасын таларыкъ эди бек алгъа, гумуларына да кирирге боллукъ эди. Арбазларына, башха тахталарына уллу хата этерми эди, угъаймы – аны къайгъылы туююл эди Хамбалий. Суу арбазгъа кирмезге керек эди. Хамбалий билген ол эди. Кесин индек этген Хамбалий.

Ол кюн алайгъа Лейля жауун тохташхандан сора чыккъан эди. Хамбалий а бек сюерик эди Лейля аны жаны сау индеклигин кёрсе. Аны гюл тахтасы ючюн табийгъат огъурсузлугъуну аллын тыяргъа окъуна къоркъмагъанын.

Тахтасына, ары дери бир эки кере жауун ырхыла алып кетген тахтасына, хата болмагъанына къууанып, хатаны аллын а ким тыйгъанын сормай къойгъаны ачыу окъуна тийлди Хамбалийге. «Хо да, анасы айтыр аны» деп, кеси кесини юсюн-башын къагъа, жыртылгъан кёлегин да къолуна алып, анасыны да къолтугъундан тутуп, юйюне кирип кетди...

Бусагъатда тёшегинден къобаргъа эринип жатхан жаш Лейляны юсюнден сагъышларында, иш кёзюне жетгенде, мени ол конюмю да эсге алырла бир да къурурса да, деп кеси кесин ышандырады.

4

«Кесим тюзюнлей айтмайым да, мухтаргъа барайым. Элге керек болады аллай бир зат, деген сылтау бла оноу чыгъарсын да, Хамангерийге кеси айтсын».

Бир кюн ингир ала элни мухтары Хайрулланы Саламбийни, кесини класслашын, тенгин, нёгерин юйюне чакъырды Хамбалий.

– Окъууум да башланады энди, бир кирген да этмединг, ненг бар, ненг жокъ деп соргъанынг да болмады, – деп, тырман этгенча, хуржун телефону бла Саламбийге алай сёлешди Хамбалий.

Арбаздан юй башы табагъа къаратып ёсдюрген жюзюмю да жете турады. Тюбю салкъын. Къалын чапыракъладан кюн таякъла, анда-мында чапыракъ орталарында бир тешикчик табып къутулгъаны болмаса, кюн ётмейди. Олтурургъа, не айтдыраса, бир да аламат. Телевизорну тюкенден келген тёртаякъ чалдиш столчугъуну орунуна тюп юйлери да болгъан гитче столчукъ алып салып, аны башына къанга салып, чархчыкълары да бар, эшикде терекле тюбюнде олтура турургъа деп ишлеген эди кеси къолу бла Хамбалий. Къолу аллай къара ишге да бек жарайды аны. Юйюнде эл жашауда керек хар кереги да барды. Кёп затны кеси къолу бла этеди кишиге ууакъ жумушла ючюн жалына турмай. Кишиге ахча къоранч да этмей. Аллай кюнлеринде: «Бирге бирни къошсанг, эки болады», – дегенлерин да унутмай.

– Шишликчик-мишликчик да этейик да бир олтурайыкъ, хапар айттайыкъ. Ансы сен эл тамата, тюрклюле айтыучулай – мухтар болгъанма деп, тенглеринге тюберге заман тапмай башласанг, анда боллукъду иш. Мен да, сенича, заочногъа ётейим деп турама. Аны юсюнден да бир ушакъ этейик. – Бу сёзлени да къошду артда Хамбалий, асыры ачыкъ тырманмы этдим деп, кеси кесине да ыразы болмай.

– Тамата болуп таматалыгъым да жокъду, эл айырды да, эл салды. Мен да угъай демедим. Алыкъа сен кёлкъалды этерча да болмагъанма. Мындан уллуракъ къуллукъгъа тюшсем, ма анда болургъа да болурма... – Андан арысын оюннга бургъанча этип, Саламбий жутуп къойду. – Келирме, не сёз. Тюзюнлей алтылагъа табылмасам да, бир жетилеге уа бошарма.

Алайда ангылады Хамбалий керексиз тырмансыннганын. Болсада тенгле туююлбюзюмю деген магъанады, аны эсинде чыдатмады.

Сора Шамшиятха да айтды Саламбийни къонакъгъа чакъыргъанын. Ол да келирге айтханын.

– Иги жаш болгъанды Саламбий. Кеси элимден туююлмюдю да! Жаш болгъанлыкъгъа, баш да болаллыкъгъа ушайды. Эл, нек эсе да, бек жаратады, – деди Шамшият, аны не бла сыйларыгъыны къайгъысын эте. – Чакъыргъан этдинг, аллына саллыгъынг а бармыды? Бир этчик алайыкъ, шишликге жараулу.

– Юйде болгъанындан бир затла эт да къой. Тенгле ушайбыз да, – деди Хамбалий, керги да аны сагъышын алгъадан этмегени ючюн кеси кесине бюсюремей, болсада ол жангылычын анасына билдирмезге кюреше.

Анса уа танымай эди жашын Шамшият.

– Ахшы. Сюйгенинглеи, – деп, Шамшият бираздан эл тюкеннге барып, тууар эт алып келди. Шаугют. – Керек иш болуп къалса, – деди Хамбалийге. Кесибизни картофубуз да жетгенди, бир эки тебе чучхургъа болуш да, жангы картофдан хычин этейим. Жангы картофдан артыкъ аламат болмаучуду, алай бишлагъын татытсанг, тутады ич да.

Ол кюн ингир ала Саламбий келди. Хамбалий жарыкъ тюбеди. Къабакъ эшикден башын бери къаратханлай, аллына атлады. Къучакълашдыла. Юсюнде акъсыл костюму, акъ кёлеги, галстугу да кёк тюрсюнлю, къаллай

кёлек кийсе да жарашып къалырча. Къалын чачы тюзюнлей артха таралып. Гымыш ишленген мыйыкълары. Аланы ол сакъал жюлюп башлагъанлы бери жюрютеди. Чюйбурун узун къызыл жаз чурукълары. Алагъа кёре уа, мор белбауу. Хамбалийни кесича, орта ёсюмден узунуракъ.

– Таза да къуллукъчу, – деди, эки къолун да кенгнге жайып, аны къучакъларгъа аллына бара, Хамбалий.

– Таза да алай, – деп къошду Шамшият да.

Саламбий, къолларын кенгнге жайып келген Хамбалийге, уялтмайым деп, ойнагъан халда:

– Сен былай тура-тур, алгъа Шами эгечим бла бла саламлашайым – деп, юйден чыгып, босагъадан бери атлагъан Шамшият таба бурулду.

Саламбий бла Шамшият бир эллиле эдиле – Чёжек Къабакъдан. Шамшият бу элге – келин, Саламбий а эл кеси айыргъан эл тамата. Азиядан къайтханда, юйюрлери бу элде тохтап къалгъан.

Аллай бирни Хамбалий да биле эди, аны эс этмеди ансы. Болсада къолларын жайгъанлай, Саламбийни ызындан къарап къалгъанына бир кесек уяларакъ да болуп, ол Саламбийни этгенин оюннга бурду:

– Да эл тамата болгъанынг а белгилиди. Адетни тутаса. Сакълайса.

– Да не сейири. Сен этерик да алайды. Адетни биз да сенден кёрген-биз. – Саламбий алай айта, Хамбалийни жунчугъанын жумушатыргъа кю-решди. Шамшият бла къучакълап саламлашып, бери бурулуп, къолларын биягыча жайып тургъан Хамбалийни къаты къучакълады. – Тейри студент гыржын бла кечиннгеннге сен да ушамайса, къарычугъунг барды, Аллах къызгъанмасын, – деп къошду къучакълашып, бир бири бетлерине къарап да бир кесек тургъандан сора.

Былай тышындан къарагъаннга кёрюнюрге боллукъ эди ол кезиуде: была школну юч жыл мындан алгъа бошагъанлагъа, келе-кете тургъан заманларында да тюбеше тургъанлагъа ушамайдыла. Бир бирни жылла бла кёрмей тургъанлачадыла.

Экиси да къалын аумалы кёк жюзюм терекни тюбюнде бир гитче столчукъда бир кесек олтурдула да, бахча къыйырына кетдиле. Агъач къыйырында, шаудан къатында шишликчик этерге. Эркин олтурургъа. Кеслери айтханча. Эрттеден да тюбемей тургъан тенглеча.

Жаз кюн. Къыркъар айы. Чертлеуюкле, суюк къатдырып, кеслери тюше башлагъан заман. Чумла уа тауусула окуна кетгендиле. Анда-мында бири кёрюнеди ансы, Шамшият кеслерини бахчаларыны къыйырында эки терекни жыйып бошагъанды; бал туз къошуп, уллу акъкъалай табакъда къайнатып, мияла орунлагъа къуйгъанды. Къышха. Белине дери жерге къазылып, андан ёргеси, орта ёсюмлю адам ёретинлей кирирча бийикликге сенгюч эритмеден къююлуп, тышы уа таудан келтирилген мор гыйы ташла бла тышланган гумугъа жыйгъанды. Хамбалий сууларындан эсе, кеслерин сайлап, айырып ашаучуду аланы. Сууларын а чайгъа къошуп. Неда шаудан суугъа къошуп ичсе, кюнню узунуна сап болмай туругъа алапат тапды.

Кюн, жаз кюнледеча, къыздырмайды, алай кёп турсанг а, чыдатмайды. Ол себепден чертлеуюк терекден арлакъда ёсген уллу жайма элме терекни тюбюрагъына къысылып, алайда от этдиле. Чынар турукъладан.

Биргелерине бир аракъы, бир чагъыр шешалары да бар. Тышы акъгъа боялгъан кастрюльда этни, шишликге жараулу туурап, соханын асламыракъ этип, Шамшият тынчыкъма къойгъанды.

– Къой эт жокъ эди ансы, шишликге уа ол иги эди, – Шамшият, къулакълы кастрюльну къолларыны бере туруп, кечгинлик тилегенча, алай айтды.

– Бу да озуп турады бизге. Бек тапды. Алай эте да бош къыйналгъанса, бир уллу адам келген киби, – деди Саламбий да.

От мыдых болургъа кылды тюкгючле келтирип олтурур жер да жарашдырдыла. Хамбалийни барып шинтикле келтирейим дегенин да унамай, Саламбий былай тапды, деп къойду.

Эт тынчыкъгъан кастрюльгъа Шамшият салып ийген къылкъыяр бичакъланы алып, Саламбий чертлеуюк чыбыкъла кесип алды да, кёз бла сынчыкълап, от жагъланы ёнчеледи да, анга узунлукъларын тохташдырырп, къабукъларын тазалады, бир-бир жерлерин жоннган да этди, сора жана тургъан отха тутуп, хар бирин да юйютдю. Шишлени къыйырлары къаралгъан окъуна этдиле.

Экибизге эки шиш болса жетмеймиди деп, Саламбий жаланда эки чертлеуюк шиш этди да, кастрюльдэн этлени алып, алагъа ариу тизип чанчды. Аланы башы ачылып тургъан кастрюльну юсюне салып, от къызыуу кюйдюрмезча, къол аязы бла бетин жаба, бичакъланы къыйыры бла жана тургъан отунланы бир жанына тартып, мыдыхын да бирси жанына тартып, жинклени ариу жайды да, от жагъланы эки жанына айыры чюйкелеге кёнделен салыннган таякълагъа шишлени салды.

Кёп да турмагъланлай, шишлик ийис алайны тереклерин окъуна сагъайтханча кёрюндю.

– Къуру экибизге бу кёпдю. Жашладан дагъыда чакъырсакъ боллукъ эди, – деди Саламбий.

– Аллах бла ыразыма. Алай элде ким барды шёндю. Бири – Москва, бири да – Санкт-Петербург. Жаным, бизнича, мында, тюшген таш жеринде къалгъланлай, къалгъланла аздыла. Билесе кесинг, – деди Хамбалий, – болгъан этселе да, чакъырмазлыгълын букъдуруп.

Саламбийни жумушу барды. Заман кеси этдирген жумуш. Хамбалий а заманнга кесин жарашдырыргъа итинген жашды. Ол Москвагъа, Санкт-Петербургда ышырылгъан жашла уа кеслерин заманнга жарашдырыргъа сюймегенден кетгенча.

Хамбалий жангыз анасын, ол шахарлагъа чакъырсада да, къоюп кеталлыкъ тюйюлдю. Заман бой салдырады кесине. Ол хакъды. Алай, заманнга бой салмай болмайма деп, амалсыз ишден Аллах сакъласын ансы, анасын апчытырыкъ тюйюлдю Хамбалий. Алай, элде да къалай орналгълын – иш жокъ, кюч жокъ. Бир иш зат къурайма дегеннге да жер эркинлиги жокъ.

Амалсыз – амал излейди. Хамбалийни иши да алайды. Тюзюн айтыргъа керекди: жерчиги Хамбалийланы жерлеринден уллуракъ кёрюннгенликге, къоншусу бла сёз болургъа сюймей эди Хамбалий. Кесини жерчиги боллукъ эди анга, атасы Маммат айтычулай, аркъангамы кётюрюп кетериксе дунияны, болгъланчыгълын, тапханчыгълын бла жаша да тур, баш кечиндир. Хамбалий анга ыразыды. Алай, тюкен ишлерге Хамбалийланы

жер тапсызды – юйлери жолгъа къысылыпды, ортада жер жокъду. Арбазыны Хамангерийлары таба мюйюшюнде, аладан да бир кесекчик къошуп ишлесе тюкен, алапат тап болуп къаллыкъ эди. Артлада ишлегенден не магъана! Къоншулагъа да тап, Хамбалийлагъа да тап.

Хамбалийни ангылау алайды, тюзю. Алай, улуу эл болмагъанлыкъгъа, суу боюнуна къысылып, орта жолну узунуна къуралгъан эл ууакъ кереклерин этерча онгла жокъдула – дарман, быстыр жууаргъа керекли затла, сирнек, сапын дегенча, аллай затланы алып ючюн окъуна шахаргъа барыргъа тюшеди. Мен болмасам да, биреу ишлерге керекди бу элде аллай бир зат. Болсада, аллай онглары болуп, ишлерге уа акъылларына келмей тургъанла да болурла, мени эсеме ол алгъаракъ келди эсе уа, сора мен аллай акъылымы жашауда бардырсам иги туююлмюдо бу аман дуняда, деп кеси кеси бла кеп кере ушакъ этгенди Хамбалий. Мени уа жер онгум жокъду. Хамангерийлагъа да не боллукъду бир эки метр берселе.

Саламбийден чыкъсын ол сёз. Эл таматадан.

Былайда Хамбалий сёзюню ётеригине не аз да ишекли туююлдо. Саламбийни да барды бир боршчугъу Хамбалийге.

Онунчу классны окъуучулары ботаникадан окъутхан устаз Нафисатны бек сие эдиле: ол сабийлени классда тыйып турууну терге санап, ыйыкъдан бир неда эки кере къошлагъа элтип, кырдыкланы, хансланы жыйып, аланы атларын тохташдырып айланыр эди. Сабийле уа, классда тутма ансы, къайры да барлыкъдыла. Кеси да, школда жюрюген адет бла айтсакъ – Нафисат Махмудовна, окъуучулагъа, атасыны атын айтдырмай, тау тилде жюрюгенича, Нафисат деп къююгъуз деп, сабийлени алай юйретгенди. Алай бла Нафисат сабийлеге бир тамата эгечлерича кёрюнюп къалгъанды. Аны ючюн окъуучула аны айтханындан чыкъмагъандыла, бютюнда бек суюгендиле, аны дерслерине ыразы болуп келип тургъандыла. Билген да иги эте эдиле ботаниканы сабийле. Классда Саламбий артыкъда жигитирек, тирирек кёрюнюучю эди Нафисатха. Биреу соргъанын билмесе, ол тыкъ-мыкъ эте тургъунчу, Саламбий къолун кётюрюр эди бек алгъа. Къалгъанладан алгъаракъ. Нафисат, классха къарап, эслеп туруучу эди аны хар заманда бирсиледен алгъаракъ къутулургъа итиннгенин классчылары артыкъ огурамаучуларын. Да, не этгин – къолун биринчиге кётюрдю эсе, сёз анга берирге тюшеди. Аллай кезиуледе, тюзю, Хамбалийни бетинде эсленмей эди не аз да тюрлениу, анга башха болмагъанча кимни алгъа болгъаны бла кимни артха къалгъаны.

Ол кюн байрым кюн эди. Орта кюнден окъуна таугъа барлыкъларын билип, жашла дерге келиучю заманларына, асырау кийимлерин къююп, юйде кийиучю кийимлерин кийип, къолларына да бирер жылы ёрге жан алып, жыйылдыла. Къошлагъа жууугъуракъгъа элтирге ушколну мешинасы да бар – жыйырма адам сыйынган автобус. «Кубанец» деп кеси да.

Сабийлени келе-кете туруучуларына къошчула да юйренгендиле. Ол себепден, къайсы къошха барсала да (аланы колхозларыны уа тёрт къойчу къошлары бар эди), аланы жерлери хазыр эди. Ашлары, суулары да

Къашыкъны сюесенг аумаучу къош айраннга къош къалачланы бушто этип, бирер чёмючню тындырсала, сау кюннге сабийле айран кекирип айланыр эдиле.

Ала Риуачелиде тургъан къойчу къошха келгенде, анда, къошда шападан сора киши жокъ эди. Эки къойчу да, къойланы бетлеге жайып, экиси къошну туурасында къалын кырдыклы сыртны агъачы башланган жерлерине бир бирден узакъ болмай, энишге, къош таба, айланып сюеледиле. Кёргендиле сабийле аланы.

Сабийле биргелерине келтирген къысымчыкъларын бир мюйюшге жыйып, агъач къыйырагъа жайылырдан болдула.

Окъуучула кырдыкланы, хансланы атларын къошчуладан соруп, жашил жукъа дефтерлерине жазгъан этедиле. Артыкъда бек абаданыракълары иги биле этдиле аланы атларын. Бир-бирлерини дарманлыкъларын да айтып, кеслери сынап кёргенлерин да айтып. Тереклени да соруучу этдиле. Аланы къатылыкъларын, жумушакълыкъларын да, къайсы агъач бегирек неге жарагъанын да сорадыла.

Аны бла бирге сабийле халкъда жүрюген, алай арт заманлада унутула баргъан сёзлени жыядыла, жазадыла.

Къошдан къарасанг, сыртлыкълары элме, эмен, чынар тереклери кёкге жетип, чукуйлары булутлагъа кирип тургъанча кёрюнедиле. Алайлада сюелип тургъан къойчула да – агъач ичинден угъай, кёкден тюшюп келгенлеца.

Салкъын аяз бетинги хычыуун сылайды. Къысхаженг кёлеклерини юсюне ёрге жанла киерге да тюшеди алгъа. Артда, тёшлеге чыгъа-тюше, бир кесек къызгъандан сора, тешип, къолларына аладыла.

Таулада болуучусуча, алгъа кюн, жилтиреп туруп, кёк Бутору жанларындан къаралып башлады. Агъач башларына илинип, кёкню къоюнуна къысылып тургъан булутла, аз-аздан кегере кетип, къаралдым бола барадыла. Суху жел тереклени чапыракъларын чюйре этгендиле. Энишгеледе, къол ичлеринде агъачла, къутуруп келген черекча, шууулдайдыла.

Кюн бузулду. Адам итин да эшикге къыстамазча, деп халкъда айтханларыча болду: мылдыжгъы, ууакъ жаун, юсюнге жетгенлей, кийиминге жутулуучу. Кирши. Нафисат сабийлени къошха чакъырады. Къойчула да, лохпайла да болушуп, сюрюунно ыстауатха къайтарадыла. Кенгден кюйген къурмач чачылгъанча кёрюнген къойла, кеслери да керегин алгъадан билгенча, жылакъ агъымлача, бирге жыйыла келип, эркечни ызындан къош таба бурулдула.

Сабийле бары да, экисинден – Саламбийден бла Хамбалийден – къалгъанла, ох-тух эте, къошха табылдыла. Шапа къайын отунланы от жагъада учус сюеди да, тюплеринден от тиреди. Ала, алгъа тютюн эте кетип, аз-аздан, тиллери от жагъаны башына жете болур дерча, гур жандыла. Къошха жылыгу кирди.

Жаяу туман къошну аллына келип орналгъанча болгъанды. Къойчула бир бирге къычырып, къайсы къалайда болгъанын тохташдыра, къойланы уллу эски буруугъа урдула.

Саламбий бла Хамбалий а жокъдула. Нафисатны ахы кетгенди. Алай а болмаучу эди, деп кеси кесине: «Кесими тыймай, нек келтирдим сабийлени да бери», – деп тырман этеди. Ненча келген эсе да, былай кюннге уа тюбемегенди бир да. Алай онунчу классда окъугъанла жолну-къолну айыра уа билирле да деп, кеси кесин бир кесек хош этеди. Шапа да айтады, сабийлеми болгъандыла была, тас болуп къалырча. Тёгерек къошладыла. Тюберле бирине болмаса да бирине.

Ала да алай тургъанлай, ит юрген таууш келди. Алыкъа сюрюуню ыстауатха жыйгъанла да кирмегендиле къошха.

– Ала бир зат сезип этедиле, – деди шапа.

Бзы бла эй-хей-хе-ей, деген ауаз келди. Ол Хамбалийни ауазыды. Сабийле бирден ёре болдула. Нафисатны бетине къан къайтды. Бары да эшик таба юрюлдюле. Ол кезиуде алгъа къойчула, ызларындан да Хамбалий, Саламбийни да сыртына кётюрюп, кирип келди. Болгъанлары суу. Саламбий назигирек эди Хамбалийден. Артда юйреп кетгенди ана тукъумуна тартып ансы, санлы сабий тюйюл эди ал заманларында. Ол Хамбалийни боюнундан эки къолу бла къучакълап, бир аягында чуругъу да жокъ, бурдух юзюк кибик, энишге салынып, бирси аягы уа сау, алай – къара балчыкъ.

– Нафисат излеген да, бек суйген да ма буду деп, таш башындан залыкъылдыгъа узалгъанлай, тёнгереп кетгенди да, инчигин ачитханды, къаядан сынып тюшген жютю гыйыгъа уруп, – деди Хамбалий.

Терлегенден эсе да, жауун шулпу жибитгенден эсе да, кеси да суу-салам.

– Узакъданмы келтиресе? – деп да бир сорду, жаны ичине къайтхан Нафисат. – Сау бол, къоюп кетмегенинг ючюн.

Къоюб а кетерик тюйюл эдим. Аны айтхан да къалай этдинг. Алай, кесим кётюралмай, бу да бир аягы бла болушургъа кюрешип, аркъама кючден салдым. Келтиралырма деп да ийнанмай эдим, биригизни чакъырыргъа да бир болдум, алай киши эшитмеди къычыргъанымы. Жолну биле эдим, туманда ажашмазча болгъанма энди былайлада, алай келип адам элтирге къоркъгъан этдим. Азданды хата малла болгъан къошда. «Жаллы – къошну кез туурасындан кетермейди» деучю эди Маммат. Атам.

Хамбалий ол хапарны талакъ солуу эте, жибиген кийимлерин да тешмей, айта эди. Кишини эсине да келмейди аны хапарына тынгылап турмай, алгъа тешин да, кийимлеринги къурутайыкъ, дерге.

Ма алай да бир болгъандыла Саламбий бла.

Хамбалий ол жигитлигин борч этген эди Саламбийге ичинден. Бюгюн ол аны унутхан болмаз деген акъылдады. Алай кёп заман озмагъанды – юч-тёрт жылчыкъ.

– Шешаланы ачмайбыз,-деди Саламбий. – Бюгюн тап кёрюнюр, тамбла уа къыйналырбыз. Тамбла районнга чакъырып турадыла.

Ушатмады аны айтханын Хамбалий. Ол кесини жумушуна Саламбийни жумушатыр ючюн да келтирмеген эди шешаланы, тюзю, алай бирер чатчыкъ этгенликге, не хатасы боллукъду, хар кюнден да тюбеп турмайбыз, деген магъанада келтиргенди.

– Азчыкъладан къатылайыкъ да къояйыкъ, – деди Хамбалий.

– Иш азчыкъдан башланады, уллу от жилтинден, урходукдан башланганча, – деди Саламбий, ол айтханы бла андан ары ичги сартындан сёз болмасын дегенча. – Элде бусагъатда, кесинг да кёрюп тура болурса, ичги бек аз жюрюйдю. Жаш адамла диннге тюзелип, межгитге барып, ораза тутуп, намаз этип, элге ушамагъан ишледен узакъ турургъа кюрешедиле. Ансы элибиз бузулуп бара эди, ичгиге кетип иш. Аллахны ахшылыгъындан, жашайыракъла къалай-алай болдула эсе да, энтта иш да къатыла-къатыла турадыла ичките, алай уллу къырал бузулгъандан сора ал эки-юч жылда хал осалгъа кетген эди.

– Кёреме, – деди Хамбалий да. – Сатыу-алыу ишни юсюнден сёзню башларгъа тап тюшгенине къууанып, башланган хапарны юзmezден болду. – Да ичги сатхан тюкенле да алай кёб а туюлдуле элде.

– Башха тюкенле да жокъдула жокъ. Кёп ууакъ затла ючюн энишге барыргъа тюшеди. Аны сагъышын да этмей турмайбыз. Бек алгъа поликлиникабызны ишин сюерге керек эди да, бир ышыкъла эте кетгенбиз: сени къоншунг медсестра болуп келди. Шахарны саусузла юйюнде да къоярыкъ эдиле, кеси айтханнга кёре. Кеси элде ишлерге суюди. Сау болсун, элинде да аллай адамла керек болгъанларын ангылагъаны ючюн. Кеси да бир тапчыкъ болгъанды, ич сууундан тыкъланган акъ жыюзюмлей.

Хамбалий айтыр сёзюн да унутду алайда: жаратмады Саламбийни къызны юсюнден айтхан ариу сёзлерин. Лейля Хамбалийни да эсиндеди. Аны къуру кеси эсеген сунуп тургъан Хамбалий тую эринин къабаргъа тюшюп къалмагъы эди.

– Айтханынгда да барды, – деди, къолунда шишни баш шишлигине узала, Хамбалий. – Кёрчю не тукъум болгъан эсе да бу этгенибиз, – деп, сёзню башхагъа бурургъа да бир умут этди, кесини сёзюн айтыр ючюн.

– Да – не, – деди Саламбий да шишликни юзе, – темир шишде бишген этден эсе, агъач шишде бишгени тагыулу болады. Аны къартла айтып да эшитгенме. Мен алай тенглешидирирге суюме: мен темир шишде бишген шишликден эсе, чыбыкъ шишде бишгени сайлайма, сахарда ёсген къыздан эсе, элде ёсген къызны сайларыгъымча.

Хамбалийни жүреги дыркъ этди: не тукъум тенглешидириудю бу, деп ичинден кеси кесине айтды да, Саламбийге уа:

– Шахарчыланы да жокъду бир хаталары. Келчи бизни курсха бир – кёзюнгю къарангы этдирикле бардыла. Узунбутла, уллуёшюнле, акъбоюнла, бийиктабанла. Ой-ой, несин айтдыраса. Аладан кемлиг а жокъ эди жокъ.

– Къайнайса, жаным, – деди Саламбий, – мен энди сессиядан сессиягъа бир болмаса, сахаргъа чыгъалмайма. Къыз кёре баргъанны къой да. Элде иш болурча, бир затла къураясакъ эди, келирге да болур эдиле бери да башха эллиле да. Ол да къачан болады...

Хамбалий сёзюн башларгъа биягъы онг чыкъгъанына къууанды. Алай ол къууанчы кёпге бармады. Ауузуна къапхан шишликни ызындан юйде Хамбалийни анасы этген къалын кёпчек таба гыржындан къапды да, аны тюгел жутхан да этгинчи, Хамбалийге да эс тапдырмай, кесини сёзюн бардырды.

– Мен, Хамбалий, сенден эки жылгъа таматама. Сен алты жылынгда баргъанса школгъа. Ол заманда алыргъа да унамай эдиле, алай, районнга бара кетип, алдыргъан эди, хапаргъа кёре, Маммат. Мен а сегиз жылымда баргъанма. Сен школу бошагъанлай, академиягъа кирдинг, мен а кираламай къалдым. Аскерге барыргъа тюшдю. Эки жылны кемирдим Москва къатларында. Къалып къалама десем, мен Москвада да къалаллыкъ эдим, биргеме къуллукъ этген москвачыла чакъырып кюрешдиле бек къаты. Алай этген таулу жашла да бардыла Москвада. Къолларында иш ёлген. Бек тап орналгъан. Алай элни сайладым. Нек эсе да, алайды мени халым. Энди уа ма заочно кирдим да, кёресе, элни ишин этип башладым. Айырдыла да. Аз-аздан, ашыкъмагъанлай, бардырабыз жашауну, къарындашым.

Саламбий, Хамбалийни солуун алмай тынгылагъанына сейир этип, шишликден да къамиш эте, бардырды сёзюн. Хамбалийге сёлешир заман, тилегин айтыр чакъ жетмейди.

Ингир аяз салкъын этгенди. Алай олтуруп, бир жары ашыкъмагъанлай класслаш тенги бла ушакъ этерге тюшгенине Саламбий да ыразыды ичинден.

– Энди, – деди Саламбий, бир кесек тынгылагъан да этип, терен кючсуюнуп, Хамбалийге туура къарап, жастыкъ нёгер къайгъы этерге деп да турама. – Былайда, – деди сора, къолунда шишни жютюсюн ёрге буруп, къолунда хайнухча айландыра, бетин да ол шишге буруп, – сен да болушурга боллукъса манга.

– Алай иште мен а не бла болушаллыкъма? – деп, Хамбалий таба соруулу къарады да, бир жанындан, – ол бир зат тилей эсе, мен аны эталсам, ол да мени айтханымы этмей амалы жокъду, тюзюнлей эл администрацияны оноун чыгъарып къоярыкъды мен айтхан жерчикни юсюнден, экинчиден а, эл аллында айланган адам хар заманда да керек болады, жарай-жарай туруп артда да деп, бир такъыйкъаны ичинде башында ол акъыл бишип къалды.

– Бек байтамал болушаллыкъса, – деди Саламбий.

Былайда Хамбалийни эсине былай келди: мен муну кесими жумушуму айтыргъа чакъыргъанма, бу уа манга келген кёреме кесини жумушун алып. Шишликден хапар жокъду. Суууй турады шишлик.

– Алайда бирге ёсгенсиз Лейля бла. Эгеч бла къарындашча болгъансыз. Таныгъан мен да этеме, атасын, анасын да. Алай сенича уа жууугъ а туююлме. Ишге, чакъырып, кесим салгъанма. Аллахны туурасында айтайым, кёлумде бир зат да жокъ эди ал заманда. Энди уа кюн сайын кёрлюгом келип турады. Кюнден-кюнге бютюн бек. Мен тюбейме десем, ишинде да тюбеяллыкъма. Алай ол ишге чакъыра айланганым ючюн бир зат сунмасын, аны ючюн чакъыра кёрейем, деп. Ол себепден сен бир сагъынсанг а, былай да былай, Саламбийни жаны чыгъады сени ючюн, деп. Ол билген этсин ансы мени ариу ниетими, къалгъанын а кесим къуарма.

Саламбий ол сёзлени айтмагъы эди ансы, штап деп жаягъына ургъу эди Хамбалийни. Жангыз да ол айтханчыгъы бла Саламбий Хамбалийни битеу муратларын тюбюн башына этди да къойду. Аны ичине къарагъан кёрмей амалы жокъ эди ол кезиучюкде – ичи ёретинлей гур от эди. Саламбийни кёрюп болмау, аны чакъыргъанына сокъураныу, ич сёзюн ышаныргъа базыннганы, биреуню (энди уа суйген къызыны атасын) мудах этип, администрацияны оноун чыгъарып деп ышаннганы, – была бары да курт аллында сызгырып, болгъанны шылдым этип баргъан таш, терек, топуракъ, къар къатышлыкъгъа айландыла Хамбалийни жюрегинде аллай бир къаты кёрюндюле ол сёзле анга. Андан эсе ёмюрде Саламбийни кёрмеген болгъу эди. Танымагъан.

Хамбалий бир тюрлюле бола тургъанын сезди: ол къайры кетерикди, сюемеми, суймеймеми, деп кеси кесине сорса, кесине окъуна былайды деп бир шарт зат айталмай тургъан жаш энди ансыз, Лейлясыз, бир кюн да жашаялмазча болду да къалды. Сунмай тургъанлай, ауузунда къабынын биреуге къапдырыргъа тюшюп къалгъаны башын таза да хайран этди.

Ашарыгъы, ичериги, тап сѐлешириги да келмейди, тюз олсагъатчыкъда Саламбий, туруп кетип къалса, андан уллу игилик этерик туююл эди Хамбалийге. Тили тутулуп, Саламбийни бетине къараргъа, къалыргъа да билмей, къайда олтургъанын окъуна унутуп къойду.

– Нек шумсуз болуп къалдын, Хама (школда заманында Хамбалийге алай айтычу эдиле), – деп Саламбий тынгылауну кеси бузду. Абери уа сезмедиди. Шишин да къолунда ёрге тутханлай, бир уллу къууанч хапарны айтханлай, энди анга уа Хамбалий не айтырыкъ болур дегенча, тынгылай кетип, андан сѐз эшитмегенден сора, айтханымы эшитген иш болмаз дегенча, бетине тюрслеп къарап.

Хамбалийни эсин а къайда эсе да чапхыч суула, толкъунланып, огъурсузланып, юслеринде кемелени, чѐплинича, ойнатхан долайгъа элтип барадыла, бир башын энишге батдыра да, ёрге чыгъара, солуу алдырып, дагъыда энишге суугъа, тунчукъдура. Школдан 7-чи классда Артекге бир баргъанында тенгизни жангыз бир кере кѐрген жаш энди жанын тенгизни иеси этерге кюрешгенча болгъанды. Ким сорлукъду аны халын? Ким билликди?

«Ташны ата билмеген башына урады» дегенле керти айтханларын кеси кѐзю бал кѐрген, санында сынагъан болду да, ол ташны тийгени ачытханын толу сезди.

Хамбалий Саламбийге не акъдан, не къарадан жукъ айтмазгъа да бир болду, несинден къаллыкъма муну дегенча:

– Да, айтама десенг, сѐз табарыкъса, элни аллына чыкъсанг, бир да шашмай сѐлешесе да. Кесинг айт жумушунгу къызгъа, – деди, Саламбийни бетине къарагъан да этмей, кесеу къыйыр бла бир жанына юрюлюп, болгун тебеча тургъан чыхырны къозгъай.

– Сен тюзсе, алай эл аллында сѐлешген – бир, къызгъа умутунгу билдирген а – башха, – деди Саламбий да, Хамбалий таба къарап. – Ол букъдурмайды тенгинден онгун, халын.

Хамбалий алгъа сейир окъуна этди анга.

– Бусагъатда заман алайды, хар зат да ачыкъды. Телевизоргъа къарамаймыса, газет окъумаймыса?

– Телевизоргъа къарап ёсгенни къатына да барлыкъ туююлме, тилеген угъай эсенг, – деди Саламбий кесини миллет адетге жакъчы боллугъун билдирип муратда.

– Да, телевизорну къуруп, анга кѐзлерин къысыпмы къарарыкъды да бу. Телевизорда аман хапардан, миллетибизни ариу адетлерине келишмеген затладан сора жукъ жокъду сора. Дуния болумдан таулу адамы да кери туююлду. Заман алайды. – Былайда Хамбалий жашаугъа алай терен къарагъанын биринчи кере эшитгенча, Саламбий, шишлик чайнагъанын да къоюп, бир сорлугъу болгъанча, Хамбалийге, эшитгенине ышанмагъанча, тюрслеп къарады. От да унутулгъанды. Шишлик да от тебеси болгъанды.

– Хамбалий, дуняны сенден эсе мен алгъаракъ кѐргенме, кѐп да кѐргенме. Мен аскерге барып келген адамма. Сен бу элден бла Нальжикден сора жукъ кѐрмегенликге. Мен кѐрген жерледе намыс дегенинг учуз болуп барады. Бизде да алай болмаса сюеме мен. – Саламбий былайда кесини аскерге барып келгенин да майдал этип, кесин кѐп кѐргеннге, анга кѐре –

кѣп да билгеннге санап, Хамбалийге ат башындан сѣлешгенча этди. Эл тамата болгъаны да къылыгына татый башлагъанын билдирди.

Тюзюн айтыргъа керекди: Хамбалийге ол хычыуун кѣрюнмеди.

– Да, мен аскерден бугъупму къалгъанма... дорбунлагъа къачып... Юйде анасы жангызды, саусузду, деп къойгъандыла ансы, ахча берип къалама десем, ахчам жокъ аллай бир, къара къашларыма къарап да къоймагъандыла мени аскерге алмай. Аны кѣзюме тута эсенг. – Хамбалий кесеу къыйырны да акъырынчыкъ отха салып, ёрге къобуп, белин тюзетип, бетин да тюзюнлей Саламбийге буруп, сѣзлерин, чалман къазыкъланы жерге ургъан кирик, кесгин-кесгин айтды. – Кѣргенни-кѣрмегенни юсюнден да айтайым. Кѣргенден эсе билген игиди, ахшы эл тамата. Сен аллай жер да кѣрюп, эл да, адет-къылыкъ да танып келген киши эсенг, къызгъа кесинги сѣзюню да, тилинг тутулмай, айтырча болгъанса. Алай биз да Россейни бир мюйюшюбюз, кесекчиги. Дунияда бола тургъан ишледен къачып къутулаллыкъ туюлюбюз. Къыргъызлы жазычу Чингиз Айтматов айтханлай «Известия» газетде, дуняа культура болгъанны тумалап келгенде, къачаргъа кюрешмей, кесинги энчилигинги да тас этмей, къабыргъангы жарашдырыргъа юйренирге керексе заманнга. – Хамбалий, нѣгерин къонакъгъа чакъырып, алай, масхара халда сѣлешгенине кеси да уяла, ол сѣзлерин алай айтды.

– Айтыр жерде айтхан да этербиз, башларыгъы къыйынды ансы, – деди Саламбий.

Хамбалий эрлай эследи Саламбийни «айтхан да этербиз» деп, кѣплюк санда келтирип айтханын. «Муну аллына жумуш бла келгеннге да бу алай эте эсе, сора мынга сѣзюму да нек къоратама, иги этдим да жумушуму сагъынмагъанымы» деди кеси кесине. – Чингизни уа мен ма былай (кесини эки къолун бир бирге къысды), къолуму къолуна берип, саламлашхан кишиме.

– Да мен да аны айтама: кѣргенден эсе, билген игиди, деп.

Саламбий огъурамады Хамбалийни ол айтханын. Алай Саламбий къонакъдады. Эрттеден эсинде тутхан жумушун, бу мен айтхандан къайры кетерикди деген магъанада ачыкъ этип къойгъанды.

Ол кезиуге шишледе къалгъан шишликле да сууудула. Аракъы, чагъыр шешала да алайлай къалдыла. Хамбалий хапарны къысха этерден болду.

Ингир аллы аяз чертлеуюк тереклени чапыракъларына къутулуп, алада иелик этеди. Жангы ай, тана мюйюз болуп, мюйюзлери да Терк башларына айланып, анда-мында жукъа булут юзмелтле кѣрюннен кѣкде кѣрюндю. Аймы жюзеди булутла аллына, огъесе ол женгил жукъ булутламы излейдиле айны, ала бир бирге жууукълаша баргъанча кѣрюнедиле. Алай, жангы ай, акъ булутлагъа кире да, чыгъа, къайры эсе да ашыгъып баргъанча кѣрюнеди. Булут кесеклени жел сюре эсе да, ай кеси ашыгъа эсе да, тюбеселе да, кѣпге уа чыдамайдыла бир бири къатларында.

Кюнлюм бетле элме, эмен, кюйрюч къатыш къалын агъачларын ингир къарангыны оноуна бере барадыла, тѣбениреклеринде чумла, чертлеуюкле, къушхамишле уа алыкъа ингир ылызмыны ауанасындадыла, ай ёргерек келгенлей, аны жарыгъы эшилликди алагъа да, бусагъатлада уа къарангыны къоюнуна ала биринчи болуп кирип барадыла.

Эл орамны чыракълары да жандырылгъандыла. Алайладан, Хамбалийланы бахча кыйырларындан, кьарасанг, ол орам чыракъланы жарыкъларында элни межгити, азанчы минарасыны доппан чукуюнда, жангы айны кесинден бир башха болмай, ай сурат, элни кьуллукъчулагъа деп ишленген махкемеси толу кьрюнедиде. Кьошунбаш, кьанжалбаш юйле, кьабыргалары кьаланып, башлары уа алыкъа жабылмагъан юйле да элни ингирги суратынлай ачылыпдыла чыракъ жарыккъа.

Ара орамны бери, Хамбалийланы жаны бла, орамгъа кьарагъан кьабакъ эшиклени, юй иеле, бичен иш келтирирге тюшсе деп, бийигирек-бийигирек этдирген жерлери кьыллаучала кибик кьрюне, сары бояугъа боялгъан быргыы барады. Газ быргыы. Эл кыш сайын отун кьайгъыдан кьутулмай туруучу элlege газ келип, адамла тынчайгъандыла. Аны да Саламбий кесини жигитлигине, тирнеклигине, этимлигине санап, хар тюбегенине «Къалайсыз, нешлейсиз» дерни орунуна, «отун-кёмюр кьайгъыдан кьутулдугъузму» деп сора, кесине махтау сурап айланады. Аны эл да эслегенди. Алай эллилени асламы «Хау, Аллахха шукур болсун!» деп кьойгъан болмаса, сени хайырынгдан болду деп, Саламбийге махтау салгъан бек аз тюбей эди. Саламбий кеси да эслей эди аны. Хамбалий да.

– Чыракъны багъасын билмеймиди муну былай эртте жандыргъан? – деди, кимге эсе да тырман этип Саламбий, эл иеси адетинде. – Газны да ма алай кьоратадыла. Газда мал аш биширип. Ахесеклик туююмюдю ол!

– Нелени? – деп сорду Хамбалий.

– Да, ма орам чыракъланы, – деди Саламбий да, онг кьолун ёрге тутуп, кьол аязын кёкге буруп, орамны кёргюзте, ол да аны оноуунда болгъанын билдирирге суйгенча.

– Да хуржунунданмы телейсе? Орам чыракъгъа кьырал телейди. Алай туююмюдю? – деп, кьаты болду Хамбалий.

– Ол – алайды. Алай, сен бар да, Чубайс деп биреулен барды, бир сор анга, айтханын бир эшит.

– Сен аны бла да иги болурса, саламлашхан болурса, кьолунгу кьолуна берип, Аллах айтса, – деп, «чимдиди» Хамбалий. – Ол ачыуун сууутур ючюн, кьызадан-кьыза барады.

– Айып этме ансы, саламлашхан да этгенме. Былай жанындан кьарасанг, Гитлерге ушагъан жерлери да барды ол адамны. Сен да кёрген болурса да кинолада Гитлерни суратын. Саламлашханма. Черек ГЭС-ге келген заманында. Алай, ГЭС бизде ишленгенликге, аны ючюн чыракъ учуз болмагъанды. Москвада олтуруп, бизни чырагъыбызгъа олду оноу этген. Аны экинчиси Дубинин, Ара Банкны таматасы да болуп тургъанды бир кезиуледе, келгенде уа, кесигиз да бир затла табыгъыз ансы, сизге бери кьуру ахча кьуюп тураллыкъ туююлду Ара, деп кетгенди ма мени бу кьолумдан (кьолунда тутуп тургъан терен чырчадан бир кьолун айырып кёргюзте) сууу саркъа, тылпыу эте тургъан шишлиги толу шишни ала. – Кьол тутханны уа сен да кьой. Аны ючюн артыкъмы кьарады бизге.

– Да сен а, – деди хорсунган ауаз бла Хамбалий, – аллай киши эсенг, урушха дери кесибизни Холам сууда станциябыз болгъанды, кесибизге да, кьоншу элlege да жетерча ток берген. Аны мурдору энтта майна, – ол онг кьолун терен чат таба узатды, туруп турады. Аны юсюне салдыр аллай бир

станция. Биз да дунядан кери туююл эсек. Алай этсенг, кишиге да жалынмазса, чыракъны ол заманда жандыр, бу заманда ёчюлт, хар жерде да: «Ишден кете туруп, чыракъны ёчюлтюрге унутма» деп жаздырып турма да.

– Мен аны айтама, – деп тутуп тохтады Саламбий да, – элде бир зат къурагъыз деп.

– Миллер бла ортанг а къалайды?—деп, «чимдиуню» къоймаздан болду Хамбалий, Лейляны сагъыннган ачыуун къалай алыргъа билмей.

– Кимди ол а? – деди, аны ол айтхан адамны танымагъаны ючюу уялгъан да эте, Саламбий.

– Газны таматасы.

– Ы-ы, анымы айтаса, – деп, Хамбалий аны атын айтханлай окъуна эсине тюшюрмегени ючюу кеси кесине ичинден тырман эте. – Да бери таба айланмагъанды ансы, анга да табарем амал. Республикагъа келгени сыйларгъа бизге келтиредиле. Келтирселе уа, бек алгъа эл тамата бла танышдырадыла. Алгъын – колхоз башкъармала бла, партия организаци-яланы секретарьлары бла. Энди уа элде башчы – эл таматады, мухтар, Тюркде айтычуларыча. Аллай жумушу болса, Коков тюзюнлей кесиме телефон буруп къояды. Ма бу газны элге ётдюрюуде да аны къыйыны бек уллуду. Унутмай турамыса, элни ортасында, къарт да, жаш да жыйылып, газны элге келгенини къууанчында биринчи кере газны ол бла мен жандыргъаныбызны?

– Эсимдеди бек, озгъан ёмюрню къанлы урушундан саны къыяулу болуп келген Темирбийни, урушда немислилеге урум этерге тебирегенде, бизде школда айтыучу эди: «Жашасын, товарищ Ысталин!» – деучю эдик деп да, аны келтирип, алайда да «Жашасын, жолдаш Коков!» деп къычыртханыгъыз.

– Да терсми эди да, элинге газ келтирген адамны атын эл аллында айтсанг?

Былайда Саламбий букъдурду бир болуннган ишни: газны элге келген къууанчына Коков кеси келгени да тюздю, Темирбийни алай айтханы да тюздю, алай артда, сыйланнган жерде, Коков алайдагъыланы къатларында Саламбийге: «Сен жаш адамса, къайдан да юйреннгенсе ишни алай къу-раргъа. (Саламбий кесине алгъыш этерин сакълап, сагъайып тура эди), кесингден таматаланы уялтыргъа. Темирбийни да (ол да анда эди) амалсыз этип. Ма мынга (Коков онг жанында олтургъан Темирбийни бетине къарап, инбашына да къолун салып) къор болургъа керекди бизни жаныбыз – бы-ладыла бизни бу иги кюнлеге тюбетгенле, деп тырман этгенин.

Хамбалий ол хапарны да уста билгенди. Болса да, андан тереннге кирирге суймеди, Саламбийни жарауу ачылгъан эди, алай жүрек къай-гъылары бу болмачы хапарланы юсюнде бир кесек чачылгъаннга ушадыла да, ол бираз хош этди жүрегин. Хапар тохтагъанлай а, Лейляны юсюнден айтылгъан сёзле эсине тюз да сунмай тургъанлай, ырхы къалай хылыф келе эсе да, ма алай келдиле да къалдыла.

– Кел, кетдик, – деди ол кесгин.

– Бир кесек олтурайыкъ, ушакъ да этейик дегененг да, – деди Салам-бий. – Айтыргъынг затмы бар эди?

– Бош-бош. Айтырыгъым да жокъду. Алай заочно окъуугъа кёчейим дей эдим да, сен заочно окъугъан адам аны халын билесе, деп сорургъа чакъыргъанем. Айтдынг. Ангыладым. Заочногъа амалсыздан баргъанынгы.

– Алайды, – деди Саламбий, – мен амалсыздан баргъанма, сени уа ненг кьоймайды очно окъургъа? Аллах айтса, анангы саулуугъу аман тьойюлдо. Аягъы юсюндеди. Военкомат сен, анамы саулуугъу осалды, деп кьагъытла элтгенликге...

– Военкомат айтмагъанды аны, дохтурла айтхандыла.

Саламбийни ол айтханы Хамбалийге бек ачыу тийди, штап деп жыгъына урса да, аллай бир ачыу тиерик болур эди дерча. Шайтан жели кибик, кёлюне тюз олсагъатчыкъда келген оюмну эси туурагъа чыгъарып кьойду: Саламбийни сёзюн бёлюп, Хамбалий, ачыу тийгенин да букъдурмай, ауузуна чапды:

– Военкомат айтмайды аны, дохтурла айтадыла, киши. Ишекли эсенг а, сен – эл тамата, сенден киши да бир затын да букъдураллыкъ тьойюлдо, сор да, бил. Ётюрюк кьагъытла ючюн а, коммунист кьыралны заманындача, кьаты болмасала да, шёндю да ыспас этмегенлерин билесе.

Хамбалий ол кезиучюкде Саламбийни алгъыннгы Саламбий сунуп чакъыргъанына да минг кере сокъуранды. Не сёзюнгю да ышаныучу, не тасхангы да ачыучу адамынг алай тюрленип кьаллыгъын кьайдан билгин. Ахча бла кьуллукъ этмезлик жокъду. Бир такъыйкъаны ичинде Хамбалийни башында ол оюмла кьазан асдыла.

Саламбий а, аны айта тургъанын эшитмегенча этип, халын да кёрмеген болуп:

– Юйюнг эсе, битип. Не керекди андан сора адамгъа. Саулугъунг эсе – кийик. Сайлагъан ишинги табарыкъса, элде бир зат кьурасанг а, андан да тап боллукъду. Элде алгъын чалыныучу жерле бюгюнлюкде асламында кьаура болуп кьалып барадыла. Силпиле талап. Алай бир бола кетсе уа, жер да бузулады. Таулуланы ёмюрлюк ишлери да эски болады, унутулады. Адет, кьылыкъ унутула баргъанча.

– Да, заманны бир менми кьайтарлыкъма артха? – деп, Хамбалий андан ары ортада абери айтылмаса сьуйгенин билдирирге кьорешди.

Саламбий да аны хыршыланып сёлешгенин ангыламай, чакъыргъан да кеси этип, мен да, кирмеген-бармагъан жерим тьойюл, керти да бир барайым деп, кесиме санап келип кьалдым. Былайда бу манга алай хыршыланырча не этдим деп да сагъыш этди. Алай, кесине алай кёрюннгенге санап кьоюп:

– Артха кьайтарма кетгенлени, сен заманнга бек алгъа кесинги жарашдыр да, элде болгъан онгланы, байлыкъланы элге жарарча эт. Бир адам да кючдю бусагъатда элде. Кесинг кёресе, жаш адамла эл тьубюндедиле. Бирер ишчик тутуп, башларын кечиндиредиле. Окъуугъа ал бургъан аздан аз болуп барады. Да, былай кьарасанг, бир окъууну бошагъан этселе да, элде ишми табарыкъдыла? Алагъа да айып этерча тьойюлдо. Алай бизни жерибизде болгъан байлыкъланы, эринмей, кьолгъа алгъанла болсала, эл да жашнап кетерик эди.

Артыкъ сьуйюп тынгыламаса да, юйюне кьонакыгъа келген адамны, не кьаршынг болса да, сёзюн бёлюрге жарамазлыгъын уста билген Хам-

балий, къолуна алайгъа чыгъаргъан адырларын да алып, ёре сюелгенлей тынгылайды. «Аллай иги киши эсенг, кесинг да бир кёрсенг а, сен этгенни биз да кёрюрча, сенден юйренирча, чалгъы чалып, бичен ишлеп, аны сатып, элни бай этерге». Хамбалий кеси ичинде бишире эди нёгерине ол тырманны. Анга уа:

– Саламбий, элли жашланы бек игилери кетгендиле элден. Бир амалым болса, мен да кетерикме. Мен а аладан аманмамы? – деп, Хамбалий ёмюрде да эсине келмеген затланы, оюмланы, кеси кесине да ийнанмай, айтып ийди ачыу къызыуунда. Элде бир тюкен къурап, аны бла уа бир-эки адамгъа да иш берип, анамы да тынчайтсам, деп, ол муратны этип тургъан Хамбалий кеси да билмейди бу айта тургъанларын нек айтханын.

– Энди бир эки жылдан жашау нёгер излер, юйюр къурап заманынг да жетеди, инш Аллах. Заочногъамы кечесе, кечмейми окъуйса, аны къайгъысын да эт, ананга нёгер да керек... – деди Саламбий. – Алайда Саламбий, кёпню кёрген, кёпню билген, келечекни да сагъышы анга таянып тургъан кибик, жерге къарап, бир кесек тынгылап турду да, айтыргъын ичинде тынгылы биширип айтыргъа керек болгъанын Хамбалийге дерс этгенча, къошду: – Кёремисе, сен – жангыз, ма алайда къоншунг эсе – жангыз. Къачаннга дери «жангызла» болуп турлукъдула хар юйюрде. Сабий болмаса, миллетге къошулгъан да этмейди. Адам саны азая барады. Хар тюбегенибиз, Азияда мынчасы къырылды, келгенли къошулгъаны – миндеу, деп хапар айтыргъа хазырбыз. Къатын алыргъа, юйюр къурагъа уа жашла бир да ашыкъмайдыла. Къурагъан этселе да, бирер сабийден сора къурамайдыла. «Бирин да адам эталгъы эдик» деп, тутхан сылтаулары уа ол. Баш эркинликлерин къызгъанып. Сора миллетинг къалай юйресин... Къатынла да, кеслерини саулукъларына, субайлыкъларына къоркъуп, бирден сора тапмайдыла. Эрлери абери айтсала уа, кесинг табып бир кёрчю, алай тынч эсе деп, эрлерини ауузлары тыйып къоядыла.

Хамбалий ол сёзлени кесине айтылгъаннга санап, «менден сора жаш жокъмуду элде къатын алмагъан» деп, Саламбийге дау этерге да бир болады, алай, айта берсин дегенча, кесин тыйып къояды. Къоншусун сагъынып, ол Хамбалийни ичине ол салгъанды. Кесине сууутханды. Айтырыкъ жумушун айтхан угъай эсенг а, сагъыннган окъуна этмеди.

– Айтхан – тынчды, Саламбий, – деди Хамбалий, жашауну юсюнден кеси да Саламбийден кем сагъыш этмегенин билдире. – Алай, юйюм барды деп, ишинге-кючюнге къарамай, биреуню сабийин юйюнге келтиргенден не къыймат. Бир усталыгъын болсун, орнал бир жерде, не, бусагъатда кёпле этгенча, бир ишчик къура, хайырынгы-хакъынгы кёр, ма андан сора болады ол ишни тутаргъа.

– Бир баш – иги, Хамбалий, эки баш а – андан да иги, – деди биягъы кёп ангълагъанын черге, Саламбий.—Юйю бирге болса, хар иш да женгил болунады, бирге къурагъан от жагъанг сууумайды, иги жаш.

– Сен а нек турса да сора, санга, тап тюшдю, къырал иште тохтадың, хакъынг бар, тюбюнде эсе – «Ниванг». Карнынг аурумайды сени, башхалагъа акъыл юйретесе ансы, – деди Хамбалий, аны насийхаты таза да жанына тийгенин кёргюзте, ачыусунуп.

– Тюз айтаса, Хамбалий, къырал иш бир кесек кишенлеп турады ансы, мен да сеничаладан бириме. Айтдым да, къоншунгу тегерегин къама учу

бла гюренлеп кьояйыкъ деп, – дегенни айтып Саламбий, Хамбалийни сууу баргъан жюрек отуна «патегенчик» тамызды.

Тюзюн айтыргъа керекбиз, багъалы шуёхларым, ол аны билмей эте турады. Хамбалийни умутун билсе эди, Аллах билсин, ёзге уа, Саламбий ол акъылын кьоюп окъуна кьояр эди. Хамбалийни бети тюрленди. Жаяклары къан къызыл болуп, минг-минг биз чанчылгъанча болду, къаны бетине чабып. Жугъ а билдирмеди – кьонагъыды Саламбий. Къуллугъу къыйындан заманы да болмагъанын чертгенин Хамбалий бютюнда жаратмады. Лейляны сагъыннганын айтмай кьойсакъ окъуна.

Кесини ёз жашауун уллу къырал бла байламлы этерге кюрешген эл тамата огъарыракъ къутулса уа, къалай боллукъ болур – юйюр къурауну унутуп окъуна кьояр неда, къураса да, юйюрюне хайырын а бермез, бек алгъа къырал иш, андан сора уа – юйюр, хапаргъа кёре, озгъан ёмюрню отузунчу, къыркъынчы жылларында активле кибик.

Эки жаш адамны жашауларыны юсюнден сёлешгенлери политикагъа, экономикагъа ётюп кетгенине биз да кьошулабыз да, ол а терсине элтип кетеди хапарыбызны. Болсада, сиз да, багъалы окъуучула, ангыларгъа керек боллукъсуз: бюгюнлюкде хар юйюрде да, халкъны болумун кёрген, телевизордан келген халлагъа сансыз къарап туралмайды, ол а юйюрню жылыуун да къурутады. Аны да биле тургъанлай, адамла кеслерин тыялмайдыла – не десенг да, дунияны ахшысы, аманы да элге туура болгъанды, телевизорну хатасындан. Ол себепден Саламбийге бла Хамбалийге да айып эталмайма энчи ишлерин эл бла байламлы этгенлери ючюн.

Ол этни тынчытхан кастрюльну кьолунда тутуп, жеринде тепчий-тепчий сёлешеди. Кеси уа Хамбалийден эки жыл таматады. Ол къайгъыны алыкъа кеси да этмегенди – юйюр къайгъыны. Айтыргъа, насыяхатха уа – хазыр.

«Хар ким да кесинден башласын халкъгъа игилик этерин» дейди Хамбалий кеси ичинде. Сора дагъыда кесин тутуп кьояды бу ишни юсюнде: да мен да таулу ушайма да, мен а нек сакълайма да саламбийлени, кимлени да. Манга да айтыргъа боллукъдула да, сен да бир юлгю кёргюзт деп. Мен Саламбийге айтханча.

Эл таматагъа салыннганлы Саламбий хар кимге акъыл юйретирге юйренип къалды бир аз кезиучюкню ичинде. Аны Хамбалий эрттерек окъуна эслегенди.

Саламбийни ол айтханын жаратмады Хамбалий. «Мени тышына ашырып, анда жашау нёгерликге да къарай тур деп, кеси уа окъууну да бошاپ, элге келип ишлеп тургъан (Саламбий Хамбалийге айтханнга кёре уа, ол чыкъыргъанды аны иште, ансы Лейля Нальжикде сабий больницада да тапхан эди иш. Аны анда сакълап окъуна тургъандыла бир ауукъгъа) Лейляны келтирип кьоарыкъ эди юйюне. Хамбалий ангылагъандан. Айтыры къалып турады ансы, Лейля угъай дерик тюйюлдю, учуп келликди. Аны, Саламбийни, ол умутунда да барды магъана: атасы, анасы да жангыз къызлары узакъ кетмесе сюерикдиле; эл тамата, мухтар, тилесе уа, бютюнда, кеслери келтирип берликдиле. Алай, эл таматалыкъ да кезиу жумушду. Аны да биледи Хамбалий. Да анга бусагъатда ким къарайды, бюгюнню бар эсе.

Хамбалийни акъылында ол оюмла кьозгъалгъандыла да, ол алайда сюелип сёлешгенлерине бир тюрлю магъана да бермейди, ол угъай да, хапар теркирек тауусулса эди деп, аны излейди.

Керти да бир эркин олтурургъа, бир бирден тансыкъларын алыргъа (была аллай тенгле эдиле) деп, Хамбалий ол муратда чакъыргъан эди Саламбийни. Алай Саламбий къайдан билсин, экили бола турса да, къоншусуна Хамбалий да кез къаратып тургъанын. Кесин бир келечилик сёзю бла ортаны сууутуп къойгъанын.

Аны юсюне уа Хамбалийге ачыу тийген дагъыда бир зат: была бирге окъугъандыла, бирге ёсгендиле, Саламбий эки жылгъа тамата болгъанлыкыгъа, аны Хамбалийден бир тюрлю озгурлугъу жокъду, ол Хамбалийге акъыл юйретирча, къатын да ал, юйюр да къура, ананга да нёгер керек, дерча. Анасы айтмагъан сёзлени келтирип айтырча. Эл тамата болгъанма деп, жетгеннге жол юйретирча. Уллугъа кетгенди, ахырын Аллах иги бла бошатсын ансы.

Сюелип, иги да кеч болгъунчу сёлешген тенглени хапарлары ахырында неге келишгенлерин кеслери да ангыламазча болду. Саламбийни дагъыда бир сорлугъу болгъанын эслерик эди Хамбалий, аны ол Лейляны юсюнден сёзледен сора ичин от алып къалмаса. Андан сора ол не эшитген этерик туююл эди тийишлисича сёзню, не, эшитген этсе да, адамыча ангылагъан да эталлыкъ туююл эди. Саламбийни бир зат айтыргъа бир ненча кере эниклегенин Хамбалий ол кюн эслеген окъуна этмеди – Ол туююл эди аны башын къайнатхан ол сагъатда.

– Хайда сора, мындаса, окъуунга кетгинчи тюбей-тюбей турурбуз алыкъа, – деп, арбазда саламлашып, къабакъ эшик таба атлап, артха бурулуп: – ол мен айтханны да унутма, – деп, башы бла къоншу табаланы да кёргюзтютп, Саламбий, аланы ауазларын эшитип, саламлашыргъа чыкъгъан Шамшиятны да эслемай, чыгыш кетди.

Ол да, Саламбий, сейир адамды: ол ахырында «ол мен айтханны унутма» дегенин къошмай кетсе болмаймы эди, Хамбалий да аны унутаракъ болуп, акъылы башхалагъа кетип тургъан жеринде къоюп.

– Нек ашыкъды бу былай, – деп сорду Шамшият, жашыны бетине арбаз чыракъны жарыгъында тюрслеп къарап.

– Кет, кет, нетесе да муну, барма къой, болду тургъаны, – деди Хамбалий, къолундагъы адырланы аш юйге кийире, бетин анасыны къарамындан бир жанына бура.

– Юйге чакъыргъан да сен этип, барма къой дегенинг а неди? – Шамшият жюрегини теренинден сездри ортада не эсе да бир зат болгъанын. Алай къысмады жашын. Ол бир затны айтмайма деди эсе, бир да аяма айтдырыргъа, боюнун тартсанг, сёз чыгъармазса. Андан ары сёз къошмады. Экси да, Шамшият – алгъа, ызындан а – Хамбалий, юйге кирип кетди.

Ол кюнню юсюнден анасыны бла баласыны орталарында хапар артда, иги кесек замандан сора болду. Бир деп бир сёз айтылмаса да, Шамшиятны ана сезими аскер сынчыдан да терк ангылады ишни болушун. Артда...

5

Лейляны гюл тахтасында ёсмеген гюл сен тапхы эдинг. Сохан гюллени тюрлю-тюрлюлери – замбыкъ, акъ суусанмы дейсе. Ала, сабакъларындан айырылгъан семиз кёк чапыракълары, къамала маталлы – учуна жете кетгенде, жютюлене, жан-жанларына ийилип, каполларын жарып чыкъгъан

гюллери уа акъ, мор, бармакъ жүрекле тенгли чапыракчыкълары чюйре-чюйре болуп, къююнларына кюнню жыйып къояргъа хазырланып, кёкге къарап тохтайдыла; улёкью гюлле, гюдюргюле, османла, урузала – быланы бир-бирлери алаша силпиле болуп, бир бирлери уа, гюллери эмен отну жинклерича, къан къызылла болуп, кеслери шуукырт юлкюлеча, бийигине кетип, узакъдан кёрюнедиле, ала Хамбалийланы арбазлары таба ауушаракъ ёсгенча, ары таба ийилипдиле; аланы, тереклени кесген къыпты бла тюп тамырларына дери кеседи кюз сайын Лейля, къышда юшюмезча, юслерине фотку къуоп, мырдыча, тёбе этип къояды.

Сабакълары бууам-бууам болуп, иничке ёреле бола кетип, жан-жанларына айырылып чыкъгъан каполлары уа, бир тамырда – къан къызыл оймакъла болуп, бирлеринде акъ, къызыл къатыш бояулу сабий жыйрыкъчыкъла киби болуп атылгъан, артта уа – чапыракълары да жанларына къайырылып, кюнню таякъларын кеслерине жыйып къояргъа итиннген киби, кенгине чолпуланнган залкъыдыла, ариу ийислери мындан ары барып, жууукъ келсенг а, тунчукъдурургъа жетдирген, кеслери да жерден окъуна юлкюленип ёсген ала-кёк гоккала. Была жаланда тенгиз тийреледе, кюн кёп эмда мылы жерледе ёседиле. Алай, ким эсе да, тенгиз жагъаладан келтирип, мында да ёсёрча тюрлюлерин чыгъаргъан барды деп эшитгенден сора Лейля аны тапхынчы тынчаймады. Жырчы София Ротаруну атын дунягъа айтдыргъан жырыны аты да алай болгъаны бошдан тюйюлдю деп, жолда-къолда да Лейлягъа кеслерин излетип тургъан **лавандала**.

Жазда, суу боюнунда бахчаларында жанкъозла жерден ёрге къарагъанлай, аланы юслерин ачып къояды да, ала къарап-къарагъынчы – бир-эки айны ичинде терекле болуп къаладыла. Айтханымча, къалгъан гюлледен узунуракъдыла. Ала башха гюллеге ауана этерле деп, Лейля къоркъгъан да этген эди алгъа, сала туруп, болсада гюл гюлге хата этмей кёреме, иги адам кесинден башхагъа да ариу къарагъанча. Адамланыча, жанлары барды гюллени да дер да Лейля да. Кеси аланы ичлерине бир кирсе, энишге чёгелеп, тюплерин арыта, жумушата, кюнню узуну аланы ичлеринден чыкъмаз. Алгъа башына къысхан кюлан дарий гюлмендисинден къарагъан эшмелери аркъасына тёгюлоп, энди уа, чачын къысхартханлы, гюлменди тюбюне жыйылып, ариу къалын бал бетли чачы, гюлмендисин тешгенлей, кеси ол гюлледен башха болмай кёрюннген Лейля кеси юзерге заманы жете келген гюлге ушар къала эди. Гюл тахтаны чакъгъан заманында аны ол тахтада кёрген бир да айыралмаучу эди – гюллеми ариу этедиле Лейляны, огъесе Лейлямы салады къууат бу гюллеге деп, къайсы къайсына бек келишгенин. Шамшиятха бир сорчугъуз аны. Къош от жагъада къызарып бишген къош къалачлай бишип эди Шамшиятны да жүрегинде бир ариу къууум – гюл тахтаны иеси, тахтасы бла бирге аны арбазына ётуп къалса... Окъуун бошагъынчы Хамбалийге да сагъынмайды ичин Шамшият.

Тагыран тамыры дейсе, тауболатмы дейсе, торлауму дейсе, жанкъозму дейсе, суу боюну бахчаларында ёсмеген да жокъ эди. дарман кырдыкла, улёкьюла да, мыстыкъулакъла да. Аланы чалдырмаучу эди Лейля. Бетни сакъал басханча, ёсюу, тышыннан къарагъаннга эриши кёрюнеди, дегенине да атасыны: «Ёсген зат эриши болмайды, къудуретни бузмайды, аны жаны барды», – дей кетгенди мени аммам манга, деп, атасыны ауузун тыйып къююучу эди, чалгъан этеме десе бахча этеклерин Хамангерий.

* * *

Жангыз кызы атасыны да кѣз жарыгы эди. Ол айтхандан чыгъарыкъ туююл эди Хамангерий. «Жангыз мынга къаратып къойду мени» деп, Лейляны анасын терслеп, Хамангерий аз кючсюнмегенди адамладан ташада, аз кюймейди арбазда тукъумун сакъларыкъ болмагъанына. Бу да буюрулгъан жары урур да, берир да кетер, къара да къл сора къуру арбазгъа, чачылгъан уясына къуш къарагъанлай. Бузоуу ажашхан ийнек кибики, адыргы этип. Туудукъ татлыды, болгъан этсин ансы. Алай ол башха тукъумдан боллукъду, не татлы эсе да. Киеу а бу арбазгъамы келликди?»

Ма алай эдиле Хамангерийге тынчлыкъ бермеген сагъышла, кечени узуну тели этерге жетдирип тургъан, кюндюз а кызы, жетип, «тышына» чыгъар заманы жууукълаша келгени, ол а асыры терк келгенча кѣрюнюп, ачыуландыргъан.

– Къызынг тахтаасыны ичине кирсе, чакъгъан раушанларындан башха болмай, ичинде табалмай окъуна къллыкъса, тоба, – къоншусу Шамшият Шамарыугъа айта-айта туруучусун Хамангерий аз эшитмегенди. Алай, ол эки къоншу алай татлы келгендиле алайда, Шамарыулары Лейляны тилерге умут эте болурламы, деген сагъыш эслерине да келмегенди Хамангерийланы. Лейляны бешигине бѣлеп, Хамбалийге тебирете тур, деп кѣп кере кююп кетип тургъанды жумушуна Шамарыу. Кесине терге.

Туюж, Шамшиятны да келмейди аллай зат эсине – жашы алыкъа окъууда, бир жары бир таянмагъанды, кълуна къллам алгъандан башха, алыкъа бир тюрлю бир иш этгенди дерча да туююлду. Шамшият Хамбалийни этип айланнган жумушларын да билмейди тюгел – заочно окъуугъа кѣчюп, бир тюкен кибики ачып, аны бла аз-аздан иш башлау дегенча, аллай жумушларын. Аны юйлендирип жанына эс бурса да, не хазна келсин эсине Лейля. Ортада татлылыкъ аллай бир кючлю эди.

Алай Шамшият да, Шамарыу да акъылсыз къатынла туююлдуле: Шамарыуну эри аллында, кеси бал батман кибики, эленип айланнган. Шамшият – а баш иеси ажымлы ѳлген бир къатын (иги кесек алгъаракъллада, тюгел эки жыл да болмагъанды, жүреги тутуп, жүрег дохтур Зульфийа эсгертеннге да къарамай, биченчик этейим деп, арбаздан къарсанг, кѣрюне тургъан бийик жар башы энишсюренг талачыкъда, биргесине элтген къайиш чындысыны бир кыйырын эмен котургъа кысып, кеси уа бирси кыйырына байланып, чалгъы тарта тургъанлай, ычхынып кетип, алай ѳлгенди), жангыз жашына таянып кългъан. Шамарыу бла Шамшият ол сартындан бир тюрлю сууукъ сѣз чыгъармагъанлыкъгъа ортада, тышын-дагъыла чыгъардыла. Тенг этмейдиле аланы. Ол себепден, бусагъатлыкъ заманда, дейдиле ала – къоншу-тийре, – хар зат малгъа-миюлге къарап кългъанда, жангыз кызыларын Шамарыулары да кимге болса узатып къоярыкъ туююлдуле, тилей келгенни малын-миюлкюн тергерикдиле, бек кълса уа, малы болмаса да, бусагъатда бир жарагъан машинасы болмагъан юйюрон да адамыча туталлыкъ туююлду. Бу оюм къоншу-тийрени оюму эди. «Да-а, – дейдиле тийре-къоншу дагъыда, – ахча туугъан къарындашланы жау этип да къояды, кълны жауланы жарашдырып да этеди. Жашауну кеси кибики, эскиди ол адет. Ол Мухаммат файгъамбар, Аллахны саламы анга болсун, ислам динни халкъны ниетине орнатыр ючюн кюрешген заманладан бери келеди. Бусагъатда уа бютюнда кюч алгъанды».

Болсада, ол Шамарыуну оюму туююлдо: ол жангыз кызыны хар кереги кеси ёмюрюне жетерча этгенди, жыйганды. Кеси Хончалагъа келин болуп келген кюнледе къайынлары, кесини жууукълары салгъан алтынланы иш да хужаннга салып сакълагъанды. Кызы туугъанлы не ишлеп тургъанды Шамарыу аны къайгысындан башха.

Алай, дей эдиле эллиле дагыда, тилерик адам да къарарыкъды Шамарыуланы къолларына. Билмей-сюрюшдюрмей амаллары жокъду кызыларыны сартындан алгъа сёлеширге хазырланнганла ишни ол жанын. Не къолайлы адам сёлешсе да. «Байлыкъ – кёп болмайды, суюмеклик кибик, хар заманда да озуп табылмайды», деп башлагъандыла таулу элдеде да.

Тытырташ да таулу элдеден бириди.

Шамшият а, туюну айтыргъа керекди, аны-муну деп, бир шарт адамда тохтамагъанлыкъгъа, жашына керекни, сомну-шайгъа къошуп тийишдире турады. Уялмазча боллукъду, алыу-бериу жорютген этселе да.

Арт жыллада, къол бла алыр муратда, болжал эте туруп, юйню-юйорню кесине болмаса, бир зат айландырмазгъа, къолларындан не келе эсе да, эки жаны да кызыгъа бла жашха, деп алай келишген да этедиле. Алай, иш кёзюне жетгенде, къоранчла уллайып кетедиле. «Адам ауузу бла айтханча болмайды» деп, артдан сылтау излеп, къурашдырып.

Кызы къачып келсе уа, аны хапарын жараша туруп этедиле, алай ол заманда да бир чурум чыкъмай кълмайды: «Кызымдан жугъуму аярыкъ туююлме, жашымы бетин жерге къаратырыкъ туююлме» дегенча.

Былайда жангыз сабийлери болгъан Шамарыуланы бла Шамшиятланы ишлери башхаракъды. Абаданла алыкъа жукъ билмегенликге, ала ол къайгыда болмагъанлыкъгъа. Бир бирден жууукълукъ излерге тюшерге боллугъун айтама. Биз а, багъалы окъуучуларым, билебиз да ишни къалай ары бара тургъанын. Биз, кезиу жетгинчи, не Шамарыугъа, не Шамшиятха жукъ билдирлик туююлбюз. Ишлери къуралгъан иш этсе, жаш бла кызы кеслери айтсынла. Биреуню ишине, артыкъда бег а – аллай ишине, къатышхан иги туююлдо. Халкъда «Экеулен танышыр-таныр ючюн бир бирни, ючюнчю да биреулен болургъа керекди» деп жорюген сёз да барды магъана. Алай, Шамарыуланы бла Шамшиятланы орталарында жорюрюк жорукъ туююлдо ол – ала бахча къоншуладыла, эндиге дери да татлы келгендиле. Бир бирге айтырыкъ сёзлерин кишиден айтдыра турлукъ туююлдоле.

Алай билирге бек керек эди: Шамарыу – кызыны юсюнден не сакъгыш этгенин, къалай ары тежегенин, огъесе уа кызы арбазындан чыкъмазча, киеу келип кълсамы сюерик болур; Шамшиятны да, жашы окъуун бошагъынчы деп, келинлик къайгыны этмей турлукъ туююлдо, къалай ары къарай болур кёзю аны уа? Не умуту болур жангыз жашыны юсюнден. Аны ичинде жумуртхала биширген бир къайгы болгъаны уа туурады: «Бир къаты адам тюшюп, кълумдан суууруп алып кетип, мени уа къуру арбазгъа къаратыб а къоярмы? Аллах сакъласын! Къаргъаннга да жангызым ёлмесин, деп къаргъаныучу Шамшият анга тёзерик туююлдо. Кеси алай жашагъанды – Маммат анасындан ёксюз эрте кългъан эди да, Шамшият аны жууукъларын тутар ючюн кюл элегенди, жер къызгъанды. Кеси да келлик аллай болса сюерикди. Анга не сёз.

Алай болуп къалса уа, Хамбалийни анасындан букъдуруп эте айланган жумушларына да тап.

Къалай-алай болсада, эки жанына да (ана къоркъууларын эсге алсакъ), къоншула жуууъ юлюшле болуп къалсала тапды. Эки жаны да ыразы болуп къаллыкдыла: Шамарыу, жангыз къызымы узакъгъа иерик туююлма къатмдан, киеу бери келип къалсын дерик эсе, ортада ау бурууну кетердиле да, арбаз бир болду да къалды; Шамшият, жангыз жашымы къолумдан сууруп кетерик биреу тюшсе уа деген къайгъыда эсе, ортада ау буруу кетерилди эсе, анга арбаз бир болду да къалды.

Алай, алай болуп иш къалса да, Шамшиятха жүрек къыйын боллукъ бир зат барды: тап алай болмаса да, Хамбалий анасы Шамшиятдан эсе къайын анасы Шамарыугъа игирек болгъанча кёрюнмей амалы жокъду. Аллаи затчыкъла да оюн ойната келгендиле таулулада.

Алай, ашыкъмайыкъ. Бу иги бахча къоншула къоркъгъанларына тю-бемесинле, эндиге дери келген татлылыкъ бузулмасын деп тилейик.

6

Бир ариу кюн. Терк башындан бери къарай келген кюн, алгъа Тазия Дуппурну битеу узунлугъуна, кесин да индейлени жыйын башчыларыны кинолада кёрюнюучю бёрклерине ушатып, элме, эмен чум къатыш ёсген агъычыны башларына илинип, семиз кёк чапыракъларына батып тургъан бутакъларына, хумаллак кибик, чалышып-чырмашып, алайладан да акъырынчыкъ, ашыкъмагъанлай эне келип, битеу бетни адамны къарамлары суюнюрча этгенди. Ол заманнга, кюн къушлукъгъа келгенди деп да айтадыла, чалгъычы жыйында, кеч къалгъанбыз дерни орунуна. «Кюн чыкъны чёплеп бошагъанды, энди чалгъандан да хайыр бек азды», деп да чамланадыла бир-бирде ол ууахтылада тамата чалгъычыла жашлагъа, ала эринип къоба башласала.

Алыкъа чалгъыгъа чыгъаргъа заман барды. Ёзен жерледе чырдык жетип, бишип, сууун ичине сыйындыралмай башлагъан заманды, таулада бишмегенди кырдык. Бу кезиуде тау бетледе кырдыкны чалгъан иш этселе да, ингирде къозлагъан ийнеклени алларына атаргъа болмаса, биченнге деп чалыргъа жарамайды – эрип кетеди кырдык, деп иблгенле алай айтадыла.

Ол кюн Саламбий эрттерек къопду. Энишге барлыкды. Район тамата чакъыргъанды. Эл таматала бары да жыйылгъан хапар барды нек жыйылгъанларын а билмейди. Хо да, заманында баргъан этейим ансы, элге керекли затланы юслеринден айтыр ючюн хазырланыргъа керекди. Этилинген ишлени уа районнга сууутмай жетдириучюле дуния бла бирдиле. Болмачы хапарланы, магъанасыз затланы районнга элегенле да бир да кеслерин излетирик туююдюле.

Саламбий, тюсю, бу ишине тохтагъынчы, бир-бирни уста таныгъан, бир бирге жууукъ жетмеген да бек аз болгъан элде, ортада сёз жүрютюу дегенча, аллай ишлеге тюбесе, бек сейир этип болгъанды. Энди уа, кесини юсюнде сынагъанда, бир-бирле биреуню сёзюн этмеселе, биреуню къанын бузмасала, ашлары къарынларына жарашмагъанын кёргенде, жашаудан жукъ ангыламагъанына кеси кесин ийнандырыргъа кюрешди. Алай ийнандыралмады: нек болургъа керекди алай, къара сабан нек сюрюрге ке-

рекди биреу биреуге. Алай болса да, кесине бир тюрлю хайыр чыгъарыкъ туююл эсе да биреуню жюрегин къыйнагъаны хычыуун кёрюннгенле да болгъанларына ийнаныргъа туююп къалды. Бош затла бла кёп кере чакъыртхандыла муну районнга. Тинтип кёрселе уа, жукъ да жокъ. Аллайла уа кимледиле: район администрацияны бир барчы-келчи къуллукъчусу, не эсе да, бир жумуш бла келеди да Тытырташха, контор аллында жыйылып тургъанланы орталарындан чыгъады къуллукъ излеп айланганладан биреу, чабады ол къонакъ маршрут автобусдан тюшер-туюшмез. Къолундан тутуп туюшореди, неле эсе да бир затла айтады, биз да атлайбыз аллына: не десенг да, къонакъды ол, Саламбий эрттеден таныгъан. Саламбий кеси таматаны-кичини тергемей, айтырыгъын айтып барма къойгъан, аллай бир адамды. Ол да анга хата этеди, ишни ахсатады ансы, бир тюрлю хайыр бермейди. Сёз ючюн, урушну жолларын арытып келген, орденлери, майдаллары кёкюрегинге сыйырмай тургъан Темирбий да бир анга, ма бусагъатда келген ол ёре къуллукъчу да – бир.

Тюз, ол кюн Хамбалийни чакъыргъанына бек ыразы аны ючюн болгъан эди: кимле болурла, экен, бу керексиз хапарла бла кюрешгенле элде. «Хамбалий абери зат биле эсе уа» деп, кеси айтмаса да, сорургъа деп баргъанды, тюзю, кесин артыкъ бек тилетмей. Алай Саламбий да онг тапмады Хамбалийге аны сорургъа, Хамбалий да кесини жумушун айталмады Саламбийге. Экисини эслеринде болгъан ишлени айтыргъа уа жангыз бир къысха сёзчюк къоймады – Лейля.

Аны артда билликди Саламбий, Хамбалий да къайда кеч билликди Саламбийни кёлюнде тутхан ниетин. Аны районнга терк-терк чакъыра туруучуларын эшите да тургъанды анасы Шамшиятдан. Алай анга артыкъ магъана бермегенди Хамбалий. Сора ол къайдан билсин Саламбий да анга бир жюрек къыйынын айтыргъа деп тургъанын ол кюн.

Тюзюн айтайыкъ: Саламбий Лейляны юсюнден сагъынырыкъ туююл эди ол кюн. Ол кюн, башха кюн да Лейляны сартындан Хамбалий бла сёлешир акъылы жокъ эди Саламбийни. Ол – кертиди. Алай, «Сёз сёзню айтдырады» дегенлей, алай бахчалары, чек айырылып, келе-келип, тёш тубюнде, къучакълашып къалгъан кибик, бирге къошулуп къалгъанына сейир этип, андан сагъынып къойду Хамбалийни къоншусун алайда.

Экеуге, бир заманлада болуучусуча, себепге ючюнчю бир керти адам керек болуп къалгъан заманла кетгендиле. Аны уста биледи Саламбий. Алай къуллугъуна базынып этеди демесинле деп, ол кеси алай тап кёрдю – бир башха адам айтса эди деп. Сёз башланган бир этсе, андан арысын жетежегине кеси жетдирликди. Аллай адамгъа Хамбалийден иги къайда. Биразчыкъ жаш болгъанлыкъгъа, школ тенги, нёгери, эллеши болгъанын къоюп окъуна къойса да.

Айтханыбызча, сакъал-мыйыкъ жюлюп, «Шипр» одеколондан да яхшы чачып, ох-тух эте, эрттен азыкъчыгъын къапмиш этип, ингирден окъуна жуууп-сыйпап, хазыр этип къойгъан «Нивасына» минип, жолгъа чыкъды.

Шахардан элге жюрюучю автобус тохтаучу жерде бир киши да жокъ. Бир киши да! Саламбийни насыбына, къыйынынамы – ким билсин, Лейлядан башха. Узакъдан окъуна эследи Лейляны. «Къайры бара болур. Менден

алгъа биреу чыгып (элде мешиналыла дуня бла бир) алып кетмеги эди» деп, мешинаны газына басама деп, ашыкъгъандан тормозуна басып ийип, кесин башы бла мешинасыны мангылай мияласын пара-чара этерге да аздан къалып, жетди алайгъа.

Тохтап, ышаргъан этип, ичини кирпилдегенин букъуралмай, онг къолун узатып, машинасыны онг эшигин ачды да (жеринден а тюшмеди, аны да Саламбийге магъанасы бар эди – минерге иш унамай къойса уа... аны уа эллиле эслеп иш къойсала уа...), кеси да ол эшик таба ийилип, ойнап соргъанча эте:

– Къайры ахшы жолгъа тебиреп тураса, товарищ Лейля? – деп сорду. Тюз алсагъатлада тишлени акъ этиучю къошагъы да, тишлени танокыларын бегейтирге болушхан дарманлыгъы да болгъан «Фтор» паста бла жуугъан тишлерин да ачханлай.

– Нальчикге, – деди, не аз да сагъыш эте турмагъанлай, Лейля.

– Мен да арыма, – деп, Саламбий ётюрюкню басды алайда, районнга баргъанын букъдуруп. – Кел, мин, элте барайым, автобусха берлик ол юч тюменчигинг да бохчангда къалыр бир морожинагъа зат, – деп къошду дагъыда терен арсарлыкъда Саламбий (Саламбий – эркегырыу, Лейля – къыз, экисинден сора машинада киши жокъ, къоркъгъан да этер кеси минерге, эллиледен да, кёрген иш этселе, сёзюмю этерле деп, уялыр), башында да – тюрлю-тюрлю сагъышла бир бирлерине ёрелшип.

Саламбий ол сагъышла бла «кюреше» тургъунчу, Лейля арсарсыз минип къалса боламыды дейсиз:

– Кетдик, товарищ эл тамата, – деп ышарды, эшиклерин сухуракъ тарта, Лейля. Санга «Жюйюсхан!» дерге да керек болур бюгюнлюкде, алай тилибизге тап келишдиралмайбыз ол сёзню алыкъа. – Лейля «къакъды» Саламбийни. – Ол автобусха берликчигим да кесиме къалыр, – алай къошду дагъыда, Саламбийни бетине къарап, масхара халда, къолмош этип, ахчаны сагъыннганы ачыу тийгенин букъдурмай. Толу тегерек бетчигинде (аны къысхартылгъан чашчыгъы бетчигин бютюн тегерек кёргюзте эди) эки уууртунда бирер тары бюртюк сыйынырмы-сыйынмазмы дерча, алай эки батыгучукъ, онг жарягъында уа, индийли къызлагъа иш этип салыучу, муну уа анасындан туума къына тамгъа, гитче оймакъ маталлы базыкъ эринчиклери, къыйылгъан, къара къалам бла сызланнган кибик, иничке къашлары, баш бармакъ жүрекден уллу болмаз дерча уа – сакъалчыгъы, тюр эрин табасында да жарым айгъа ушагъан сызгъачыкъ, къысха боюнчугъу саулукълу къыз бёксюмюне бир тап жарашып – Саламбийни кёзлери бу суратха кёз къакъмай къарагъанлыкъгъа, кёрген а жукъ да этмей, арсарсыз минип къалгъанына сейир этгенин да ахыры бла да унутуп, тебиреди. «Таза да кока» деди кеси кесине ичинден. Болгъанын унутуп (арсарсыз минип къалгъанымы, огъесе бир тахир ариулугъуму жунчутду – Саламбий аны айталлыкъ туюлду) машинасыны мотору ишлей тургъанын да эслей, жангыдан от алдырыучу ачхычын онгуна бургъанда, машина «къыжж» деп бир темир таууш этгенине эс жыйып, тебирерден болду. Сцеплениясын акъырынчыкъ иерни орунуна, терк жиберип къоюп, секиртген да бир этди «Ниваны».

Аны аллайла эте тургъанына (бола тургъанын кёрмегенча) Лейля да сейир этди, жолгъа бир къарап, сора Саламбийни бетине битип тохтады да:

– Да, машинаны элтиуюнж былай эсе, сау жеталлык туююлбюз ша- харгъа, – деди.

– Жанынгамы кьоркъаса?

– Кьоркъгъан да этерсе. Сен а кьоркъмаймыса жанынга? – Лейля бу адамны бетине битгенлейди. Саламбий а жолдан кезюн алмайды. Лейляны кьарап тургъанын а толу сезеди.

Бир сейри: Саламбий заманы жетип, юйленирге керек болгъанын атасы, анасы, жууукъла-ахлула да тынчык бермей тургъанларына кьарап, кеси да сагъыш эте болур эди, не сёз, аны сагъышын, сора, элде кьыз- ланы сайлай кетгенде, жаш медестра кьызчык тапчык кёрюнюп, керти да юйленир кьайгъыгъа киргенден сора айтханды Хамбалийге Лейляны юсюнден. Ансы Лейляны сюемиди, угъаймы, аны юсюнден жукъ айтал- лык туююл эди тюз ол эрттенликге дери Саламбий.

Саламбийни кьууандыргъан ол эрттенликде анга тюбегени болгъан- лыкгъа, ол анга таза жетген жаш болгъанын танытхан этгенликге, чокъ- урак, кьонгуроу таууш чокъуракъ шауданнга тюшген чапыракъ кибик, жюрегине тюшюп кьалгъан дагъыда бир затла болдула ол эрттенликде: бу, мен ким ол болсам да, кесим жангыз болгъанымы кёре тургъанлай, нек минип кьалды? Нальжикде медицина училищени юсюнден жайылгъан эрищи сёзле («мында окьугъанла эр кишини аны бошاپ чыкьгъынчы да сынайдыла» дегенлери) Саламбийни кьулагъына да чалына туруучу эдиле да, ол жанчыгъы да кесин тапдырып кьойду алайда – ансы кьалай минип кьалыргъа боллукъду машинагъа элтген танышынг эсе да, бир эллинг эсе да, бир талай жолну барыргъа, унгуру-чунгуру болгъан, тары- кенги да тюбеген, ташасы- ачыгъы да болгъан жолгъа огъесе уа мен тилегенни Хам- балий айтып, бу да анга «болсун» дегенлигим болур? «Болсун» деди эсе да, алай терк табылып да нек кьалды, бир сагъыш этейим, анама да бир билдирейим, демегенлей?

Саламбий кеси да аз ётмегенди, жумушу болуп, алайтын – Нальжикде Кешоков атлы орам бла Горький атлы орам бир бирни кесип ётген мюй- юшде орналгъан медучилищени кьаты бла. Алайлагъа хар келгени сайын тёгерекге сынчыкълап, тюрслеп окьуна кьараучу эди: студент кьызчыкъла, акъ халатчыкъларын – кими инбашына атып, ким да дефтерлери кьатыш кьолуна алып, – тюз окьуу юйню кьатында анга кьошулуп эсе да – алайды, юйге – общежитте кетип кьалмагъанлай, жол айырылгъанда жокку-жокку болуп, бир бирини кьулагъына, неле эсе да, бир затла шыбырдап, кьыл- кьыл эте тургъанларына. «Мен юйдегили болуп, жюз кьызым болса, бирин бермез эдим бу окьуу юйге» деп да аз айтмагъанды кеси кесине.

Бу затла туююш эте эдиле жюрегинде алыкъа орта ачык да болгъун- чу, этген муратына жол ишленип да башлагъынчы Саламбийни. Балтасы ташха тиеригин кьайдан билсин жаш кьулулкьчу ол кюн алайда.

Ол сагъыш этгенледен, аны кёлюне келгенледен, аны кёзюне кёрюнн- генледен жангыз да бир затха тюбемей кьаллыгъын билсе эди, адамны кесин да иги таныгъынчы, кьайда эсе да бирледе жюрюген хапарланы кесини элине келтирип, мен оноу этген элде аллай зат болур амалы жокъду, деп жашауну черегини жайыуундан башха бир жерин кёрмегенин кеси билсе эди, Саламбийни жашауу кёп жангылычладан кьутулур эди.

Да не. Жашлыкъ дегенинг, аягъын, ташха уруп, бир къанатхынчы, сокъур болады. Болгъанны гюрюлдетип баргъан сууну бир жеринде кечиую да болургъа боллугъуну сагъышын этерге заман тапмайды. Биреуде кѣз акъылына тийишли ачылады заманында, биреуню уа аягъы къанагъандан сора ачылады кѣзю.

Бизни жигитлерибиз да жашау жолгъа аякъларын къанатмагъанлай тюшгенле болсала сюерик эдим. Алай, жашауну кесини жорукълары бардыла. Алагъа мен эталлыкъ жокъду. Жазыуларына тюберле. Кеслерине акъылларына кѣре.

Шѣндю мени эки жигитим – Саламбий бла Лейля жолдадыла. Район арагъа барама деп чыкъгъан Саламбийни да, Нальжикге барама деп чыкъгъан Лейляны да бу эрттенликде, сунмай тургъанлай (артыкъда бек – Саламбий), жоллары бир болуп къалды. Ол алыкъа Нальжик таба баргъан жолду:

Лейляны заманы – балшырын.

Саламбий – къуллугъу адамлыкъ ысымын буза башлагъан бир жаш.

Жолдан да бѣлнумегенлей, Саламбий кѣз къыйыры бла онг жанында, жолдан кѣзюн айырмай баргъан Лейлягъа къарай-къарай барады. Сѣзню къалай башларгъа билмей, иги кесек жол баргъандан сора кеси кесине «ангыласа, – ангылар, ангыламаса да, нем къорайды» деп, сѣлеширге базынды. Ауузундан сѣз чыгъаралмай, алай тыгъылып къалгъанына сейир да эте, аны бла бирге кесине «узакъдан батырчыкъ» деп тырман да эте баргъан жаш, сѣз башларгъа дегенде да, неден башларгъа билмей, эсине келген сѣз ауузундан чыгъаргъа унамай да бир кесек барды. Ол сагъышлагъа батып бара тургъанлай, жингирикден бери, алларына, жюк машина чыгъып къалды. Машинасын бир жанынаракъ этерге Саламбий кючден жетишди. Онг жаны къая, сол жыны – терен бугъей, не аз да жолдан тайса, боллугъун а уста биледи Саламбий. Аны юсюне уа кеси жангыз да туююлдо.

– Не тюрлюле бараса, Саламбий!? – деп, Лейля, олтургъан шинтигини аркъасына къысылып, эки къолу бла уа олтургъучун къаты къысып, къоркъгъанын билдирмезге кюреше, башын солгъа буруп, бетине да, аны бети уа къалай тюрленген болур, деп сынчыкълагъанча, тюзюнлей къарады. – Ашыкъма, бюгюн жетсем болду манга, кесинг ашыгъа эсенг а, сора мен тюшюп къалайым.

Кеси да, Саламбий, къоркъду алайда. Болсада, баргъан халын биразчыкъ селейтген кибик этип, жангыдан аз-аздан къызындыра тебирегенде, Лейляны ол сѣзлери сагъайтдыла. Алай, болгъан ишни оюннга буруп умутда:

– Жанынга уа къоркъаса, – деди, Лейля таба къарагъан да этмей, жолдан кѣзюн айырмай.

Жол а, къайсы тау жолда да болуучусуча, жингириклерин санамасакъ, не машина да бек эркин бараллыкъ жолду. Ол тап жолда да тапсызла бардыргъан башха затды ансы.

– Къоркъама. Айыпмыды ол? Сен да учуз этме кесинги жанынгы. Кесингикилеге аямай эсенг да кесинги, эл тамата ушайса да. – Былайда, Лейля ышармыш этип, эринлерин бир биринден азчыкъ айырды да, ичинден кюлюп айтханын билдирмезден, жолгъа битип тохтады.

– Мен а сени бир жигитге санап турама, – деди, сёзүнө бу тап башланнганын бёлмез ючюн Саламбий.

– Къайда кёрюп айтаса жигитлигиме? Къыз адамы къоркъгъан да этеди. Айып туююлдо ол. – Лейля, таза да жетген тиширыуча, жашауну бир талайын башындан ётдюргенча, кесин жаланда 18 жылы болгъанын а унутуп къойгъанча, теренден тутуп сёлеше башлады.

– Мен да аны айтама, – деди Саламбий.

– Нени?

– Къыз адамы къоркъургъа да керекди, аны сен тюз айтаса. Мен да аны айтама.

– Нени?- деп, дагъыда сорду Лейля. – Бу жол бетин анга буруп.

Аны къарап тургъанын эслеп, Саламбий жолгъа сакъ болгъанын кёрюптгенча, анга къарагъан да этмей:

– Къалай «нени»?

– Да ма алай, – деди дагъыда Лейля, къарамын андан айырмай.

Машина уа барыууча барады. Район арагъа жетерге кёп къалмагъанды. Алайдан, район арадан, Саламбий кишиге кёрюмлей озаргъа керекди. Районнга битеу эл таматала жыйыладыла. Бири кёрюп иш къойса, кенгешге келмегеними сылтаун жарашдырыргъа керек боллукъду. Мен сылтау жарашдыргъанлыкъгъа, биреу «мында уа кёрюне эди, кенгешге нек кирмеди ансы» десе таматагъа, сора сау кёрейим сылтауну. Артда Лейлягъа да ачыллыкъды ётюрюю – ол, районнга чакъырылгъан адам, Лейлягъа Нальжикге барама дегенди. Лейлягъа бир ич сёзчюгюн къабындырыр ючюн. Саламбий ма ол сагъышдады. Алай Лейляны сорууларын а эшитирге, анга жаууап да табаргъа кюрешеди.

– Мен, кел, мин, мен да ары барама дегенлей, кесим жангыз болгъанымы кёре тургъанлай, минип, тебиреп къалгъанса... къоркъмай. Жолну уа кёресе – ташасы бар, бурушу бар... Эр киши... не десенг да.

– Кеси эллимден нек къоркъургъа керекме. Кеси эллим болгъандан сора да, сен элни аллында борч тутхан адам туююлмюсе... – Лейля Саламбий нени юсюнден айтханын бек дурус ангылагъанды.

Саламбий акъыл этгенден, бир ангыламагъанчыгъы да бар Лейляны: кел дегенлей, арсарсыз минип къалгъанын башхаракъ ангылагъанды Саламбий – бу башына бошду, кёрлюгюн кёргенди, жетгенди, бишгенди медучилищеде. Айтыулары алайды медучилищени юсюнден.

«Лейля ол акъылымы сезгенден Аллах сакъласын ансы, экинчи сёлешдирген угъай эсенг а, боюнун буруп къарагъан да этмез аны таба» – Саламбийни ол чурумчукъ эсин жыйдырды, сакъ этди.

– Да дагъыда... – деди Саламбий, ызындан кючсюннген да этип.

– Бир «дагъыдалыгъы» жокъду. Мени тенг къызым, къабартылы къызчыкъ... Биз бирге бошагъанбыз медучилищени... Бюгюн къачхан этеди да, мени чакъыргъанды нёгерге... Таулу жашха къачады кеси да... биргебизге окъугъан... Бизни адетледен хапары хазна жокъду да, мени нёгерге да аны ючюн чакъырады... Алгъаракъ кел деп тилегенди да, анга ашыгып чыкъгъанма жолгъа да былай эртте...

Айхай да, Лейляны да, къызланы къайсы биринича, кесини тасхасы, жашырыны да барды: анга Залина айта-айта тургъанды, ойнагъан киби

ете: «Сени келин этерикме, къарындашыма къачырлыкъма!» Айтханын ойнагъанча кёргюзтюрге кюрешгенликге Залина, медучилищени бошар жылында ол хапарчыкъла Байчыны саламын орнатхандыла Лейляны да жүрегине. Жюрекге тюшгенди Байчыны саламы, тап жарашдырылгъан жерге нартых урлукъ тюшгенча.

Саламбий Лейляны бу сёзлерине къулакъ тикди. Солууу тыйылгъанча болду. «Аха, сора, манга тап тюшюп турады да, айтып къояма айтырыгъымы» деп, «жигитчик» болду.

Саламбий къызгъа сёлеширге базынмазча жаш туююлдо. Хамбалий айтханча, кеси эталлыкъды не жумушун да, артыкъ да бег а – кесини жашауу бла байламлы ишни. Жаш къызгъа сёлешген – адетди. Алай Саламбийни арсар этген бир зат барды: айтсам, бу унамай къойса, элге хапар жайылыр да, эл кюлкюлюню болурма деп. Андан сора уа элдегилени бирине да ауузунгу да ачма. Ёхтемине чып къондурмай тамам этерге керекди бу жумушну. Иш андады.

«Даражасына» чып тюшюрюрге боллукъ ол соруула-сагъышла «жигитчикни» дёрденчигин чёкдюрюп къойдула.

Дагъыда келдиле башха сагъышла ол сагъышларына жангыдан къошулуп: къабартылы къызчыкъ муну нёгерге элте эсе, муну кесини да болмай амалы жокъду бир адамы. Экиси да бирге окъугъандыла, Бирге бошагъандыла. Барлыгъынамы-къачарыгъынамы училищеде тюбегенди. Тенг къызы аллайла эте тургъанда танышып, барыуну-къалыуну юсюнден да сёлеше тургъанда, дегенлигиди, бу, Лейля, бошму тургъанды? Болур амалы жокъду. Бошму эте болурма мындан мен умут?

Хамбалийге да бош айтдым кёре эдим. Ма алайма мен. Айтырыгъымы, тюз эсима келегенлей, айтып ийген болмаса, бир кесек сагъыш этер амалым жокъду. Нек айтдым? Къайры ашыкъдым? Муну манга былай лакъап жууапла бергенине кёре, эшта, Хамбалий бир затла чалындыргъан болур мынга. Бу менден шёндю сёз сакълай болур. Аны баямын ким айтсын манга. Тюбесенг а андан бери, бир кере болса да Хамбалийге, сорсанг а айтдынгмы деп. Башынга ат ургъан тели. Эл тамата десинле да турсунла дагъыда санга.

Ол сагъышла башында къазанла къайната, район арадан озгъанын иги кесек да баргъандан сора билди да, жангыдан «адам иш кёрген болурму ётюп кетгеними» деп, ичин къоркъуу алды. Алай ол къоркъуучукъ келгени кибик, кетген да терк этди.

– Сени уа бармыды да бизни адетлерибизден ангылаунг? Ангылаунг дегенде да, бирсилеге да юйретирча.

– Да мен элли къыз ушайма да. Аллахны ахшылыгъындан, юйретип адамларым бар, атам, анам. Тойлагъа бара-келе да турама. Аллай жерледен мени бир заманда да тыймагъандыла. Кёрсюн, билсин, дегенликлери болур.

Энди машина тюзюрек жерге къутулгъанды, район арадан озгъанды. Мотору да, жүрексинмей, ёкюрмей-секирмей ишлейди, ушакъ да, сууну жайыуча, акъырынчыкъ барлыкъгъа ушайды.

Кюн машинаны онг жанындан тийип, Лейлягъа бир кесек тапсызыракъ да кёрюнеди, алай, тёзеди къыз: кеси миннгенди, угъай дегенди;

бу машинада уа арт жанында эки адамгъа жер, ары да, Лейля олтургъан олтургъучну алгъа къайырып, алай ётерге керек болады; жолда адам миндирирге тюшсе да, олтургъучну алай этерге эрингенден окъуна тохтамаз адам; бюгюн а жолда, къысха жууугъун кёрсе да, тохтатырыкъ туююлдо, жолда бир заманда да бир адамны къоюп кетмеучо Саламбий. Артыкъда бег а эллилерин – не айтырыкъдыла эллилери биреуню жолда къоюп кетсенг. Элде машинасы болмагъан хазна юй жокъду да, аллай сылтаула да кёп тюбемейдиле, алай болгъан а эте туруучуду. Бюгюн а Саламбийге Аллах буюруп берген кюндю. Киши да кёлкъалды этмесин миндирмей озуп, кетип къалса. Район таматаны окъуна миндеу да кёрмей озуп кетип бара турады Саламбий. Аллай кюнюдю аны. Жашаугъа биринчи кере экили-экили бола къарагъан кюню – къыз сайлауда иш алай тынч болмайды, дегенди анга да бирде къарт атасы.

Алай Саламбийни къарт атасы жашагъан заман – бир, шёндюгю заман а – башха. Ала жашагъан заманлада эл таматаны коммунист партия суйген адамын келтир да, сал, кетереме десе да, кишиден соргъан-оргъан жокъ. Энди уа эл айыргъан этеди кесине башчыны, мухтарны. Саламбий аны ючюн артыкъда бек уялады элден. Иши Лейляны юсюнде да бармай къалса, элге этилинирге керек иш болуп, Саламбийни болумсузлугъундан этилмегенине уялгъанча, ма алай уяллыкъды.

– Болур алай да. Кесинги да, тенг къызынга къошуп, алып къачсала уа? Аны сагъышын этгенмисе? Аллай ишге хазырмыса? – Саламбий, аны жууабына хазырлана, не дерик болур деп, машинаны газындан аягъын бери алып окъуна къойду. Машина акъырынланды.

– Къачан эсе да бирледе, аппам айтыучу эди, кёзю къарагъанны алып къачып болгъандыла деп. Артда жарашып болгъандыла, тегерекден- башдан жууукъ-тенг болуп, тукъум жаулукъ болмасын элде деп. Жашай кетсе, юйренип къалады деп.

– Мен да эшите тургъанма аллай хапарчыкъланы бир-бирледе. Бусагъатда да бола турадыла аллай ишчикле. Мен аланы юслеринден айтама.

– Мен а санга айтайым: бусагъатда кеси ыразы болмаса, бир киши да бир къызны алып къачмайды. Жиямсырагъан кибики да эте болурла, алай ол эски жашауундан айырылгъанына жияйды къыз кёбюнде. Къууангандан жиягъан да болады. Ансы ахыр-ауалда къызны жашауу тышында болгъанын мен да билирча болгъанма.

– Да сен алай терен ангылай эсенг хар затны да, сора биле болурса да, бусагъатда не суйген-суймеген барды; ахчанг, жарагъан машинанг бар эсе, сайлагъан къызынг – сени. Ахчадады иш. Кёрмеймисе? Малда, мюлкде.

– Болур алай да. Алай, сен да эшитген болурса: «Тенг – тенги бла, тегене – бауу бла» деген айтыуну.

– Эшитгенме.

– Бек игиди эшитген эсенг. – Лейля жарыкълыгъын букъдурду. Тунчукъдурду. Огъесе Саламбийни «ахча, мюлк» дегенлерими ёчюлтдюле нюрюн. Ким билсин. Тиширыуну акъылын ким тинтип чыкъгъанды теренине дери?...

– Нек келтирдинг ол айтыуну былайда? – деди Саламбий, Лейляны тюрленнгенин да эслемей. Ахы кеси айтырыкъгъа кетип. Бек алгъа кесини ич ауазында къалып эси.

– Бай да – байны излер, жарлы да – кесине тийишлини. Аны ючюн.

– Да алаймы тапды да? Жарлыракъ байгъа барып, къолунда болгъан-нга тюбеп, къалгъан жашаучугъун къайгъысыз ётдюрсе иги туююлмюдю?

– Жашау къайгъысыз, къаугъасыз да болмайды. Мени аппам жашауну иги ангылагъан адам эди. Ол айтычу эди алай. Алай, адам кесин бошлап къойса, ма ол заманда болады иш хайнапа, деучю эди дагъыда аппам. Ол заманда элттип кетеди къутургъан суу адамны. Эсли адам эди аппам.

– Да оноуну къалыубаладан бери ахча бла бохча эте келедиле да. Бусагъатда уа – бютюнда. Уллу къырал бузулгъанлы.

– Да къутулгъанла бардыла тоноугъа. Алай, аз болса да, кеси къыйы-нынг татлыды, – Лейля керти да уллайгъан адамча сагъыш этгенин былайда ачыкъ этди да къойду. Заманы жетип, керти да башын бегитир заманы келген къыз. Саламбий сабийгеча къарагъанлыкъгъа. Ахча эркинликге, мюлк-харекет ырысхыгъа артыкъ уллу батмай ёсген къыз, айхай да, излеген болур байланы къызларыча кийинирге да, не букъдурлугъу. Алай аякъла-рын жууургъанына кёре узатхан къыз эди Лейля – бусагъатда, биз хапа-рын айта тургъан сагъатчыкъда, юсюнде кийимлеринден окъуна кёрюрге боллукъ эди аны: женгил ысарла къысхаженг жыйрыкъчыгъы, узунлугъу, ёрге турса, тобукъларын жапхан, алтын сыргъалары, къолунда уа атасы училищени бошагъан кюнюне алып берген алтын жюзюгю.

Былайда сизден несин букъдурайым: Лейлягъа да бек хычыуун кёрю-не эди анга да жетген къызгъача сёлешгени. Аты тиширугъа жаратылгъан-ны эр киши кёз къаратып къачан башласа суюгенин алыкъа бир илму да тохташдырмагъанды. Лейля уа онсегизни кемиргенди. Медучилищени бо-шагъанды, эркегырыу, тиширыу деген затладан хапары барды. Анга таза да кёллери бла, таза да жүреклеринден сёлешгенле да болгъандыла. Болса да, бир жашха да жумушамагъанды. Сёлешгенни сёлешме къойгъанды ансы.

Саламбийни уа, ойнапмы сёлешеди, огъесе кертими, иги ангылагъан да этмей, айтханлары уа, хычыуун-хычыуун тийип, сол къулагъын ды-гъыллап ётюп, онг къулагъын окъуна сасытадыла.

Алай, Лейляны акъылы, бюгюн барып кесине сорсанг да, окъууун андан ары бардырыгъады. Медучилищени айырма бошап, андан ары ин-ститутда окъургъа мураты барды. Ол себепден бир жары ашыкъмайды. Анасы Шамарыу бирде, къызы училищени таууса туруп, дагъыда окъургъа суюгенин айтханда, бир сагъыннганды кесини акъылын Лейлягъа.

Ананы бла къызыны орталарында быллай ушакъ болгъанды ол кюн:

– Къызым, тоба, энди тохтасанг да боллукъ эди. Эл больницабызгъа медсестра керекди, къызчыкъ бошай эсе училищени, барып алып келип къаллыкъбыз, деп турады баш дохтур.

– Угъай, Шами, окъугъан этерикме. Институтха барлыкъма.

– Да эл тамата да, кесим окъуна барайым, къагъыт да жазайым, дейди дейдиле.

– Эл тамата суюгенин эте туруп. Мен а, тоба, тохтарыкъ туююлме. Кечеми кюн этип аны ючюнюмю кюрешеме бешлеге бошаргъа училищени. Экзаменсиз кирип къаллыкъма институтха.

– Тиширугъа – не. Бир усталыгъы болса болмаймыды. Къатыбызда. Элибизде. Жерибизде. Орналып къалсанг тап туююлмюдю санга да, бизге да. Биз да санга къарап турабыз да.

Анасы «биз да санга къарап турабыз да» деген сёзлени нек айтханын Лейля бек уста ангылагъанды – элде, ишге тохтатып, тыйып къояргъады акъылы.

– Институт усталыгъы болса уа, артыкъмы боллукъду да?

– Билимни артыгъы болмайды. Алай къыз тиширыуну бир заманчыгъы болады да, ол заманчыкъда кесин бегитип къоймаса...

– «Бегитип» дегенинг?

– Башын бегитип, къызым. – Шамарыу былайда жалыннган халда окъуна айтды бу сёзлерин. Аны, муну демеди, олду, буду, деп кишини атын сагъынмады. Алай Лейля аллай бирни ангыламаз сабий тыйюл эди. Ол да анасын ыразы этер акъыл бла:

– Ишле дей эсенг, бир-эки жылчыкъ ишлейим да, андан сора окъургъа бармай а къаллыкъ тыйюлме, – деди Лейля, жумушакъ шинтикде олтуруп тургъан жеринден ёрге къобуп, къатына барып, къучакълагъан иш да этип. – Аття да алаймы айтады, сен айтханны?

– Аны не айтыргъын а билмейме, тоба. Да ол а угъаймы дерикди. Къатында болсанг сюерикди. Элде ишлесенг а – бютюнда.

Былайда Шамарыу керти айта эди – къызыны юсюнден умутун баш иесине айтмагъанды. «Ол не дерикди, къызны оноуун, ишин да анасы этерге керек болгъанын ол билмеймиди» деген магъанада, кеси кеси бла оноулашып.

Хамангерийни акъылын билирге суйсе уа, эшитирик эди: Ляля (атасы къызыны атын алай айтычуду) суйгенлей боллукъду, деп къоярыкъды. Жангыз къызына ол кеси суймеген ишни этдирлик тыйюлдю, бир зат бла къысарыкъ тыйюлдю. Аны Шамарыу уста биледи. Алай, Шамарыуну «политикасы» эди ол эте тургъаны: къызны кесин бир унатайым да, артда кеси алай сюеди деп къояргъа тынчды, дерча.

Алай ётмеди Шамарыуну ол «политикасы». Унамады къыз. «Бир-эки жылчыкъ ишлесем да», деп къойду...

– Да сен а бир-бир сабийли къатынла билмегенни да билип тураса да. Хаппа-хазыр болуп, – деди Саламбий, алай нек айтханын теренирек ангылап, бир тап жууап берейим дегенча, Лейляны ол айтханын мыйысында айландыра, иги кесек тынгылап туруп.

Саламбий ол сёзлени, чачыкъгъан аузундан суу бюркдюрген кибик, айтып ийди. Аланы айтыр-айтмаз, тилин къабаргъа жетди: нек айтдым «хазыр болуп тураса да» дегенни? Не атамы башы барды алай айтыргъа? Таш ата билмеген кишилей болдум.

Машинаны рулюна къатыракъ жабышып, газгъа да акъырын басып, машинаны къызындырып, Лейля таба, «штап» деп жаягъыма урмагъы эди» дегенча, къоркчуулу къарады. Башын олсагъат окъуна бир жанына тартыргъа хазырланып эди. Алай Саламбийни «умуту» болмады. Сёзню башхагъа бурмагъанлай, Саламбий суннганча этги эди андан эсе Лейля. Ол:

– Билгенни хатасы жокъду, тоба. Сени да бола уа кетгенди аллай затчыкъланы билир заманынг, – деди Лейля, не аз да тюрленмегенлей, Саламбийге. Тюрленген этги эди андан эсе. – Азмыдыла къызла элде! Мени атамы атасы бир айтычу эди къыргъызчалап, ол къыргъыз тилде окъугъан да этгенди бир кесекле: «Аппа, ахчачыгъынг бармыды? – десенг: «Толуп жатат» деп. Аллаыйн толуп жатат. – Лейля Саламбийге ышарып къарады.

– Ол дегенинг? – деди Саламбий, Лейлягъа къарап, жолгъа да сакъ бола.

– Ол дегеним а элде къызла кѣпдюле дегенлигимди.

Саламбий кеси кесини халына сейир эте туруучу бир адамды: Лейляны хар айтханын кесине кѣрюп, сора аны жетген къызгъа санап (ол а ѳтюрюк туююл эди), асыры устады, деп къоркъа, кесини даражасына жарашдырып, хар сѣзню анга кѣре ангъларгъа къюрешип.

– Элде къызла уа бардыла, тюз айтаса. Ол санда мен кесим тилек къагъыт да жазып, ишге кесим келтиргенле да, – деди Саламбий, ол сѣзлери къалайгъа барып тиериклерини сагъышын этерге бошамай. Алай а тиер жерлеринден жазып ѳтюп кетдиле. Аны Саламбий олсагъатдан окъуна ангылады.

Лейляны да ол сѣзледен сора анасыны бир заманда, эл тамата да, «кесим окъуна барайым, къагъыт да жазайым дегенди дейдиле» дегени «дыркъ» деп эсине туюдю.

Былайда, жолда, бара, Саламбий ангылагъан, десем да, ишекли болгъан бир зат болду: Хамбалий жукъ айтхан болмаз мынга. Айтхан эсе да, Лейля букъдургъан этеди. Анча сѣлешгенибизде, бир дерге бир сѣз бла билдирмеди. Айтмагъан эсе уа, сора Хамбалий кесине умут этеди муну.

Дагъыда келеди эсине Саламбийни: «Мынга сырыйнамы керексиз согъа тура уа болурмамы? Районда ишимден да къалып... Шахаргъа нек келдим?.. Автобусну да кѣп сакъларыкъ туююл эди. Сюелме нек къоймадым?.. Ёмюрде бир акъыл кирмей кетди башыма. Киши да билмесин ансы. Район таматагъа да не сылтау къурайым?»

Саламбийлары Урвань табадан шахаргъа кирип келедиле. Жангы базардан озуп, Барамтагъа бурулгъан жерге жетдиле да:

– Къалайтын барсам тапды, – деп сорду Лейлягъа, теркирек къутулса суююп.

– Кесинге тап жерге бар, мен а былайда окъуна къалайым.

Лейля ол сѣзлени айтыр-айтмаз, хауа телефону Газаланы Алимни ауазы бла «Къарачайым, Малкъарым» деген жырын жырлатып башлады. Биринчи тизгинлерин жырлама къоюп, анга суююп тынгылагъанын да кѣзлерини сююзюлгенлери бла билдире, аны туюклеринден къайсы эсе да бирин басып, жырны ѳчюлтюп: «Да, Залина, слушаю... Привет Залиночка. Заль, а я уже здесь. Проехала оптовый рынок. А ты где? Да, ты на рынке как раз! Ой, как хорошо! Тогда я схожу. Жду на остановке в сторону орджоникидзевского моста! Ладненько. Хорошо».

Ол сѣзлени эшитгенлей, Саламбийни, теркирек къутулайым деп, мыйысы, кесине тырман этгенден толуп, атылыргъа жетип тургъанын да унутуп, къолунда тутуп тургъан кѣгюрчюнюн ычхындырып ийген сабийлей болуп къалды. Ол суна болур эди, Лейля ары элт, бери келтир, дерикди деп. Ол а, туюшерге хазыр болуп, эшикни ачычусундан да тутуп:

– Мен келдим. Сау бол. Къуруда къууанчлагъа жолоучу бола тур. Мени тенг къызым былайда базардады. Былайда туюберикбиз. Тохта...

– Да элтейим къайры барлыкъ эсе да тенг къызынгы да, – деди Саламбий, Лейляны бир азчыкъ болса да, къатында тыяргъа суююп. – Автобусагъа ахча къората да нек айланасыз?

Къатында аны тыяргъа жүреги керти да излегенин тюз ол сагъатчыкълада сездри биринчи кере Саламбий.

Лейля эслемей къоймады, таланнган, Саламбийни былайда да «автобуслагъа ахча къората да нек айланасыз», аны юсюне уа элден чыгъа туруп да, «ол автобусах берлигинг да бохчангда къалыр» дегени да эсине келип, иничке сахтиян баучугъу бла инбашына тагъылып тургъан къара (бийиктабан чурукълары бетли) бохчачыкъдан, жерге таш тюшген тауушчукъ этдирип, къол къадаучугъун ачып, андан бир бештюменлик къагъытны чыгъарды да, кеси олтуруп келген олтургъуч юсюне атып.

– Сау бол. Аны машинасы барды. Къарындашы биргесинеди.

– Сакълайым, артха къайтырыкъ эсенг, – деди дагъыда, кеси да толу ангыламай, – кертими айтды, огъесе сёз орамынамы айттып къойду. «Муну да ала бар» деп ол ахчаны да ызындан узатханлай къалды. Ызындан келген машиналаны шофёрлары, гузаба этип, асыры къычыртхандан, туруп амалы болмай:

– Угъай, угъай. Сау бол! Бюгече мында къаллыкъма. – Лейляны ол сёзлери машиналаны тауушларында тунчугъуп, Саламбийни къулагъын чола эшитилдиле.

Тюшдю да Лейля тюз да автобус тохтаучу жерде, эки жанына да къарай, автобус тохтаучу жерде тапкагъа секирип минип, артха айланып, ышаргъанчыкъ да этип, къол сумкачыгъын бир къолундан бир къолуна алып, Саламбийге къол булгъады да, ёрге, была келген таба, жолгъа бурулуп къалды. Ол къол булгъагъанын да эслемеди Саламбий. Аны ызындан келген маршрутгадагъыла кеслерине кёрюп къойгъан эселе да алайда аны къол булгъагъанын.

Алайда эследи жолну узуну кёзю илинмеген бир затны: Лейля ариу агъачына бир тап жарашхан (Саламбийге уа эриши кёрюннген) кёк джинса кёнчекчигини бухчакълары, бурунлары къызылгъа боялгъан (къолунда сумкачыгъыны бетича), къалгъаны уа къарагъа боялгъан бийиктабан чурукъларыны, чойкеле кирик, жютю табанларын жабып. «Бёрклерибизни сыйыргъандыла бу тиширыула, энди эр киши кёнчекле да жүрютюп башладыла эсе таулу къызла, сора таулучулукъ жашауну, мен таулума демекликни магъанасы недеди да?» Ол сёзле бла кесини ачыуун басаргъа кюреше эди Саламбий. Гёбелек къанатларын къакъгъан кирик, узун кирпиклерин къагъа, къызыл къол хуржунундан бир къара кёзлюклени чыгъарды да, аланы да, ыстампул тауукъну балачыгъыны башчыгъыча, бир сейирлик жютюленнген бурунчугъуна «миндирди» да, ол ариу кёзлени Саламбийден да, жолда-къолда ётгенледен да букъдуруп, огъарыдан келген маршруткалагъа къарай къалды.

Саламбийни тюнкеси тюшдю. Кийиннгени ючюн «болмаса да, къайгъырма» дегенча, аллай бир учхара ниет да келди ангына, алай ол ниет сыйыныр жер жокъ эди анда. Ол ниет мыйы таласыны бир къыйырына ышыкъланып къалды. Керек заманда табылып къалырча... Бир сылтаугъа. Кесини болумсузлугъуну башын жулургъа. Ким биледи, керек иш болуп да къалыр.

Бештюменлик да къолунда. «Къарындашы... биргесине... Бошду мени ишим. Керексиз бёлляуду. Муну адамы болмай амалы жокъду. Кюньюмю керексиз кеч этдим». Хыршыланып, ахчаны да хуржунуна салды.

Сагъышларындан къутулалмай, машинасын жеринден окъуна чочутуп, барамта жанына бурулдукъ машиналаны ызларындан тохтады.

Светофорну кёк кёзю жаннгынчы, Лейля тюшген жарыгъа къарады да, алайгъа бир къараса, «Мерседес» келип тохтагъанын, ары жанында эшиги ачылып, Лейля да ары секирип миннгенин кёрдю.

Ма алайда Саламбий ишекииз ангылады: битеу этген умуту, машинасындан бензинни кюйген тютюню, быргъыдан чыгып, артда къалай къала эсе да, тюз ма алай къалды артда.

«Угъай, – деди кесин кесине дертлене, Саламбий, – бир башладым эсе, алайлай а къоярыкъ туююлма. Муну ахырын кёрмей а къоймам, Аллах, сен бирсе. Санга да, Хамбалий, муну жетдирмесем, мени да мыйыкъларымы сен жюлю. Тохта бир, мен муну юйюме элте туруп, эски картузumu арбазынга ата кетерме, ма муну кие тур деп. Мен тилегенни айтхан эсенг Лейлягъа – насыбынг, угъай эсе уа – къыйынынг.

Алайда аман акъыл, дуняда жүрюген адетледен бек аманы – дертлик – Саламбийни башында уяланды.

Ол кюн Саламбий элге къайтмады. Туугъан эли Чёжек къабакъда къалды.

7

Кюн бир ариуду. Суу-Араны бла Тытырташны Тёбен Къабагъыны орталарында чек болуп саркъгъан Холам суудан келген эртген аяз санланы тирилтеди, жукъудан тоймай къопханла окъуна эшикге, арбазгъа, чыкъгъанлай, ол сериуоннге тумаланып, эрикгинчи жукълап уянганла болуп къаладыла. Бир дерге бир акъ булут жанк кёрюнмеген кёкню бир жанбашы Терк башы табалада Къазман тауну жыйын сынжырына таянып, ёрге келекелип, бирси жанбашы уа Холам башларын гюрен тутуп тургъан Акъ Къаяны сыртына бауурун салыпды. Кюн къызыу болургъа ушайды. Эл малла да таркъая барадыла. Алай тутханчыкъла – айрансыз болалмаучула, бичен къайгъыгъа кирген заман. Эл тийрелеринде жерчиклери болгъанла, ол жерчиклерин чалып бошاپ, жауунла батанларгъа къоймай тургъан дырынчыкъларын ёрге алыргъа ашыгъадыла. Аллай жумушларын битдиргенле уа таугъа чыгъаргъа чалгъыларын, эменаякъ тёшлерин эки бут араларында жерге уруп, тишейдиле, хирпинлейдиле, чалгъы сапланы гулочларыны бекликлерин сынаидыла, жатар жерлерин хазырлайдыла. Жыл жауунлу болуп, кырдык ёрге уруп, къалынланып, чырмашып-чалышып, халек бола турады, дегенле да бардыла. Аллай чаллыкълада чалгъыла къарылып да къаладыла. Ол себепден онгу болгъан, къайгъысын алгъаракъладан кёргенле бюгон окъуна чыгъаргъа хазырдыла.

Школда окъугъанла къыркъар айны саулайда школгъа хазырланырыкъдыла, школгъа биринчи барлыкъланы уа аталары, аналары школ кереклерин, кийимчиклерин жарашдырадыла, къоншу тийреге къарап, биринчи классха барлыкъланы бир бирге эришип омакълайдыла.

Нальжикге ышырыллыкъла да, Россейни башха сахарларына кетерикле да юйлеринде этерик жумушларын бошаргъа кюрешедиле.

Жаз алмала бошала турадыла, кюзде жетиучюле уа, нек эсе да, кечеден тангнга «доп-доп» деп, жерни туюдиле: кёпле анга сейир да этедиле,

бишгинчи алма терегинден суу жетмесе, кюн кысып турса тышеди, быйыл а жыл жауунлу болганы себепли, алмаланы тышгенлерин былайды деп ангылатыргыа кьолларындан келмейди.

Жигит юй бийчеле ол тышген алмаланы бирин да зыраф этмейдиле. Жерге тийген жерлери морланып башлагынчы жыйып, алма суу кьай-натадыла. Бузлатмагыа салып, ингир-эрттен дегенлей, юйдегиле иче-иче турурча этедиле. Мияла орунлагыа кьуюп, кышша гумугыа жыйгьанла да бардыла алма суулары.

Аллай ууакь жумушла (Хамбалий аллай жумушланы ууакь жумушлагыа санайды) Хамбалийге жетмейдиле. Шамшият аллай жумушчукьланы кишиге жетдирмегенди бир заманда да. Юйдегилери эс жыйгынчы, кьай-натырыгыын кьайнатып, сыгыарыгыын сыгып, ичериклерин бузлатмагыа салып, кышша кьаллыкьларын а гумугыа ташып, тамам этип кьояды.

Быйыл да алай. Айымыса, дейди Шамшият, Хамбалий ыйыкьдан бир келеди да, анга уа жетер, жангыз кесиме уа хазнамы керекди деп, быйыл ол тырлю жумушларын ашыкьмай этеди. Балли суу этгенди, нашала тузлагьанды, кезиую озуп кетгинчи деп, алгыаракьдан окьуна мароко суула да этгенди кеслерине жетер тенгли бир.

Бу арт жыллада мал тутмайдыла да, бичен кьайгыы этерге керек тьуюлдю. Аллахны ахшылыгындан, газ келтирилгенди да, отун-кёмюр кьайгыыдан да кьутулгьанды эл. Хамбалийлары да.

Заман кыстауду. Отун-кёмюр кьайгыыдан кьутулгьан этгенликге, мал тутханла (сатаргыа деп бугыа таналаны тагып бакьгьанла уа – бьютюнда) мал ашны кьайгыысын этмей болмайдыла. Жмыхны кьуюп кьойсанг да, кышхырны окьуна багысы, бузда чархлары тыймагьан машинагыа ушап, тыйгычсыз ёсноп барадыла. Алай багып, аны сатып, бир мадарла этмесе-ле, эллиле кечинааллыкь тьуюлдюле – иш жокь, кюч жокь, колхоз да бир таянчакь болуучу эди да ишде-кючде да, аны да чачдыла, кьурутдула, эл кеси аллына кьалып кьалды – соргьан жокь, оргьан да жокь, жашаргыа сую эсенг, кьармаш, амал эт. Анга кьалгьанды элни башы. Хар ким бирер затчыкь кьуараргыа кьурешип, баш кечиндиреди. Эл таматадан да хайыр жокь – ол да бергенлерин юлешеди элге. Власть ушатмагьан бир зат этген чыкьса уа элде, ол бериучю адыргычыкьларын да тыйып, кесип кьояды власть. Кьайдан чыкьгьан адет болду эсе да ол: базыбузукьну элден кетеригиз, жашаргыа сую эсегиз, деген магыанада. Хамбалий да кёрюне-кёрюне туруучуду Нальжикде Уллу Юйню аллында майданда чаиырла кьурап жатханланы араларында. Ол себепден Тытырташха да барды властыны ол кеси чыгыаргьан адетни кьоркьуу.

Хамбалийни андан хапары жокьду. Ол кеси иш кьуараргыа керекди, жер табып. Элни ортарагыында, адамла кёбюрек жыйылыучу жерде. Ол кьайгыы таза да душманы болуп киргенди, борбайларын кьурушдуруп Хамбалийни. Жаны ырхы сыдыргыы этген талалача болгьанды. Алгыа болгьанла бирер жерге тохтагьандыла. Кеслерин, Холам сууну кьутуруп келиучю заманларындача, болгьанны кьатыш этип баргьан жашаугыа жарашдыргьанла, бирер ишчикни кьыйырындан тутханла бардыла. Хамбалийди бош тургьан. Хамбалийди кьыйырда кьалгьан. Шахарда кьалама десе да, анда ахчасыз бир жерге сугьулур амал жокьду.

Жер табылган этсе да, бир зат узатмай болмайса. Автобуслар тохтаучу жерлени окъуна шахарда юлешип бошагандыла. Архитектурада компьютер бла къараганда, шахарны къыйыр этеклеринде болмаса, адам айланган жерлери алгъадан окъуна къарындашла-эгечле дегенлей, жууукъ-тенг табылып, юлешинип бошалгандыла табыракъ жерле.

Аллай жер табылган этсе да, жангыз анасы, шахаргъа кечюп, жер алышындыра айланырыкъ туююлдо. Аллаи бир зат сагъынса уа, «мен бу журтну сууутуп къояллыкъ туююлме, атангы атасындан окъуна къалган жерди бу» деп, атасыны аманатын кезюне тутуп тохтаиды Хамбалийни.

Биргесине окъуган Анагасов Жантемир, атасыны къарындашы, Налъжик базарны къолунда тутхан киши, окъуй да турганлай, тюз тауукъ орун тенгли бир тюкенчик салып, анда чайырла, кампетле, къалачла, ётмекле сатхан кибик этип, энди уа шахарны халкъы жыйылыучу «Восток» кинотеатрны жанында кафени сатып алып, жараган ашхана ишлегенди. Ары кирип ауузланыр ючюн кеп сакъларгъа тюшеди, адам асыры кеп жүрюгенден. Ма ахча дегенинг аллай жерде жаратылады. Энди окъуугъа келип этгени да жокъ. Кафесинде ишлерге адамла алганды да, кеси уа, ох этип, айланады ары бла бери, тохтап турган заводладан бирине ие болама деп. Болаллыкъды, болама десе. Барды болушур адамы. Ахчачыгъы да.

Хамбалийча биреу а, къан къусуп, окъургъа керекди. Окъууну бошаса да, къайда ишлерикди. Бир да къуруй эсе да, элде бир затчыкъдан башлайым деп, Анагасовдан кёргенин этерге къастланнганды Хамбалий да. Элде шахардача болмаз, алай, ким биледи, школчула чайыргъа, кампетге, къалачха алданырла да, бир да къуруса да, анама гыржын багъасы тюше турса окъуна...

Ол акъылда чакъырган эди Саламбийни да юйге. Тюзю, тансыкъ да болган болур эди, алай ишни бош жерчикде бузуп къойду Саламбий кеси. Лейляны сагъынып. Саламбийни къуллугъуна алданыргъа да болур эди къыз. Алай, ол сёзлери бла уюп турган суугъа ташчыкъ атхан кибик, бир сынчыкълау да болур, баям, Саламбийни. Хамбалий да жагъасын жыртыдырыкъ болмаз эди бахча къоншусу ючюн, адам жаратмазча бир торлю чыбын кёрмеген эсе иш да, алай арбазлары эркинирек эди да, жолгъа айландырып бир тюкенчик орнатайым деген акъылда ангы Лейлягъа айланып къалганды ансы.

Саламбий аны атын сагъыннганлы уа, жаны да ол арбазгъа тигилип къалырлай болду: «Къолумда турган торгъайымы биреуге нек береме? Неси артыкъды менден? Мен былайда мюлк къууаргъа дей эсем, алагъа да, бизге да жарарча, мен кесиме игилик излейме, Лейляланы да къоймайма къуру». Хамбалийни да аллай ниет борбайларындан алыпды энди.

Ишни къурайма деп, балтасын ташха урду Хамбалий. «Нек этеме келечилик Саламбийге мен? Кесини ёхтемлик сарыуу сыйынмай турганлай элге. Айтсын, айтдырыкъ эсе. Лейля айтдырса. Ауузун ачдырса. Лейляны да, башында бир танкысы бар эсе, сёлешдирмез кесине. Шамши да бир зат айтмайды да. Къоншусу сартындан».

Хамбалий а сорганмы этгенди Шамшиятха? Уялганмы этеди анасындан, жүреги тарта эсе къызгъа? Алай, Шамшиятны уа къыз тууганлы да эсиндеди ол иш. Аталары да – Маммат бла Хамангерий – Лейляны тууган къурманлыгъында: «Бир бирден узакъ кетмейик. Ма бюгюнча,

бахчаларыбызча, арбазларыбызча, бирге кысылып жашарга керекбиз, Маммат. Бахча кьоншулукдан бара-барган дуняда жууук юлюшлюкге кечюп» дегенлерин Шамшият кеси кзулагы бла эшитгенди. Шамарыу да эшитгенди ол сёзлени. Бош кьарынын аурутады, унутханча болуп, ансы.

Сёзню башларга Шамарыуну тыйган эки зат барды: жаш Мамматсыз (атасыз дейди кеси кесине Шамшият) ёсгенди. Тиширыу а не акьыл берген болур, кьалай юйретген болур жашны. Къыз болса да, бир иш, анага ол тынчды. Сёз ючюн, Лейля Шамарыугъача. Ол биринг. Экинчиси уа – Хамбалий алыкьа окъуй турады. Окъуун бошарга керекди. Бир ишге тохтарга, юйор тутарча болурга керекди бу аман дуняда. Хамбалийни этип айланган муркуларын Шамшият билмейди.

Энди билликди.

Хамбалий да бош турмайды.

Терен сагъышдады ол да.

Алгъа бу жангы жашауда бир жерге илинирге керекди. Саламбий айтханча, чалынмай кьалган жерлени чалырга тирелип кьалмай. Аллаи жигит эсе, кеси кёргюзтсюн юлгю. Бир акъ «Нивагъа» да кьонуп, Аттыу Малкьарга барганлай, ёрге бла энишге жортуп турмаганлай. Этгени да болмай. Эки сёз айтса: «Газ эсе – элге келтирдим. Жолла эселе, сабий аягын уругъа бир ташчыкь излеп да табарыкь туююлдо. Тюзюн-ёрюн билмейме ансы, тау жерде алайсыз болмайды, жоллугъуна уа киши сылтау табаллыкь туююлдо.

«Аны уа кеси хуржунундан чыгарып төлегенча ахчасын. Ахча берсинле да, ол этгенни, башымы тышына кьаратмай, телефон бла сёлешип да этдирейим. Не ди ол? Ишмиди! Барсынчы бир чалгъыгъа ол чалынмай кьалып турган жерлеге. Ишлесинчи кьош. Къурасынчы мал. Ма анда сёлешейик.

Угъай, ахшы жаш, сен айтхан боллукь туююлдо. Лейляны да бермейме санга. Къутултмайма. Чалгъыгъа да чыкьмайма. Малы болган чыкьсын да, чалсын. Бюгюн ортакь жокь, тыйган да жокь. Чалган эт ансы. Кеслерине керекни чаладыла да, артыгъын не этедиле? Кеслерини ичлерин кюйдюрюп? Алай, ол кьалган жерлени чалып, юй кечиндирликме десем, ётюрюк айтырыкьма».

Хамбалий ол оюмларын ичине сыйындыралмай бир ненча кюнню кьыйналып турду. Бу ай бошалса уа, окъуугъа кетерге керекди. Неда, заочногъа ётеме дей эсем да, кьагъытларымы берирге керекме ректоратха.

Не бек кюрешди эсе да, Шамшиятха айтмай болмазлыгъын ангылады. Энди анга да хазырланырга керекди. Кёлоне тиймезча. Жюреги кьыйналмазча. Тапчыкь жарашдырып айтырга керекди бар умутунгу, иги жаш. Хамбалий кеси кесине акьыл юйрете да турду бир ауукьну. Окъургъа кетерине бир онбеш кюн кьалганда, бир ингирде столда Шамшиятны туурасына олтуруп, телевизорну да ёчюлтюп, сёзюн башлады.

Сабийини ичин анадан уста киши да билмейди. Ол, туууп, бюлдюргюлеп башлаганда окъуна, аны бюлдюргюлеринден сёзле кзурашдырып, кьагъанакьны неле-неле дегенлерин ангылаган этеди. Кёз туурасында ёсген жангыз сабийини уа бютюнда билликди бир солумундан окъуна не айтырыгъын. Алайды да, Хамбалий айтырыкьла Шамшият кеси сакьлаган хапар сунуп, кьууанган окъуна этди. Шамшият жашын не бек таный

эсе да, аны ауузу ачылгъанлай не айтырыгъын билиучю ана бу жол алгъадан билалмады Хамбалийни айтырыгъын.

Заманы эди атасыз ёсген Хамбалийни анасына ичин ачаргъа. Аны жетген жашлыкъ тасхасын сакълайды Шамшият.

– Шами, – деди ол кюн Хамбалий, – окъургъа кетер заманым да жетеди. – Экиси да эшикде, жатма тюбюнде тепсичик да салып, жумушакъ диваннга олтургъандыла. Тюш азыкъгъа олтургъандыла кеслери да.

Тюз ууахты жетди да, тюш азыкъ этерге керекди деп, ашны-сууну да заманында этерге эсине да келмеген (элде не заман-саман барды – азыкъ хазыр болдуму, олтур да къал, неда ач болдунгму, тапханынгдан къапмиш эт, аш орунунгу къурулай тутуп, ётге кюйдюрмезча) Шамшият бу жол азыгъын тюш ууахтыгъа хазыр этди. Юйде кийиучю чарыкъларын кеси базыкъ ийирип эшген акъ чындайларына къаплап, акъ къудору тамгъалары болгъан баймёз къысхаженг жыйрыгъын тобукъларыны юслеринде сылай, тепсиге саллыгъын салып бошагъандан сора Хамбалийни бетине къатып олтурду. Къыз ариулугъу алыкъа да бетинден кетмеген гюл бетли ингиликли Шамшиятны жаны жангыз жашы бла биргеди.

Олтурду да, эт шорпасына ётмек туурамны бир къыйырын тийирип, къапды да, аны да чайнай-чайнай, бетине къарап турады жашыны. Эндиге дери былай олтуруп сёлеширге тюшмегени ючюн тюйюл эсе, эрттеден сакълагъан келинлик хапармы айтырыкъ болур деп, Шамшият къабынын жутхандан сора:

– Айтырыгъынгмы барды, жашчыкъ? Август да кирди. Кетерге керектин да билеме. Санга къарагъан иш да жокъду. Не керек эсе да этейик, деди Шамшият, Хамбалийни ашагъанын бёлмейим дегенча, ол сёзлени айтып, бегин кесини терен чын табагъына бурду да, къашыгъы бла шорпасын булгъай башлады.

– Кетеригим келмейди, Шами, – деди Хамбалий. – Къарайма да, окъуйма деп киши кюнюн кеч этмейди.

– Эшшиги, э жаш, – не дегенингди бу. Бошаргъа да кёп къалмагъан ушайды да. Аллай бирни тёзюп, эки жылчыкъ ючюн къоюп къалай къоярса окъууну? – Шамшият къашыгъын шорпасындан чыгъармай, алайлай Хамбалийге къарап тохтады. Ол аллай хапар сакъламагъанды жашындан.

– Мен къоюп къояргъа демейме окъууну. Заочногъа кёчейим дейме. – Хамбалий, адетинде болуучусуча, онг къолун ёрге тутуп булгъай, ол хапарны айтып бошагъынчы окъуна ангылап нек къоя болмаз Шами дегенча, къаламыса. Дипломунгу бердиле да, хайда сора, киши соргъан жокъ, орган жокъ, иш таба эсенг – бар, табалмай эсенг а – тур. Бусагъатда окъуу санга иш излеп къыйналмайды. – Анасыны бетине битип, тынгылагъаны абызыратып, ахыргъы умутун къысхаракъ ангылатып къояргъа ашыкъды да: – Заочно окъуй, бир ишчикъ къурайым, – деп къошду. – Тюкен-мюкен дегенча бир зат. Кёп нёгерим аллайдан башлап турадыла ишлерин. Къарап-къарагъынчы, аягъы юслерине болуп къаладыла. Бир кёргиенг сен Анагасовну – къалай юйреп кетгенди ол.

– Къой бала, къой. Бизге кеси къыйыныбыз жарашыучуду. Мени да киши юйретмегенди учуз алып, багъа сатып байыгъыргъа. Сени да юй-

ретмегенме алай мен. Аз болса да, мангылай теринг тапдыргъан ырысхы-чыгъынг бла жашагъан игиди, тоба.

– Да мен да айтмайма биреуню алдайым деп. – Ол акъылын анасы неден чыгъаргъанын билмей, сёзюн «учуздан» бла «багъадан» нек башлагъанын ангыламады Хамбалий. – Мен кеси кыйыным бла къураргъа дейме иш. Къыралда жюрюген адет бла, закон бла.

– Урлагъаннга бла тырнагъаннга барды бюгюн закон. Кёрмеймисе? Ма сор Хамангерийге – бу къол аязым тенгли бир Къабарты-Малкъарда миллиардлары болгъанла бардыла дейди. Къайдан чыгъадыла ала, урламай эселе, тырнамай эселе. – Шамшият, ёнюн не аз да кётюрмей, ичинден а къызадан къыза барады, кёз туурасында болуннган терсликlege – жарлыла бютюн жарлы бола, байла уа чирик бай бола, тапханларын тюпге уруп, дуняда бек учуз адам бола баргъанын кёрген Шамшият ичинде къайнап тургъан оюмларын кимге айтыргъа, къайда тегерге билмей тургъанча, жашына айтып кьойду.

Айтырыкъ эди жашына Шамшият, окъуу юйлени, хакъыбыз азды деп жиялгъандан бошамагъан устазлары бишген кирпичден эки-юч къатлы юйле аталарыны кыйынлары бла ишлемегенлерин. Маммат, харип, керти дунясын тапханлы да Шамшият къайгъылы эди жашына: ким болушсун, кимге таянсын, жангызлай къалды да къалды, деп сора-сюрюшдюре айланнган кюнлерин санап да чыгъаллыкъ туююлдо. Атасы сауда, къалай-алай болса да, Шамшиятны аллай къайгъысы болмай къалмагъанлыкъгъа, ол иште ауурлукъ атасына жюк боллукъ эди. Алай, башха затны кьоюп кьойса да, ингирде ол бизни телевидениягъа бла ара телевиденияны жангы хапарларына къарамай кьоймайды. Тюз да къырал ишледен ары бир затха къарамайды Шамшият. Айыплы затладан бла, къайда эсе да биреулен кишигин тас этгенни юсюнден болмаса, адам кьолуна алырча бир хапар болмагъан затха заманын да кьоратмайды, эшиюнден да бёлюмейди. Алай ол къарагъан кесек заманчыкъгъа окъуна кёрюп турады – сабий садладан сабийлени кыстап, ол жерледе уа оюн юйле ишлегенлерин. Неда кеслерини юйлерине уа бир къара урлап бай болгъанланы – мени юйюмден эсе аны бурууу окъуна багъалыды.

Шамшият айтырыкъ эди жашына дагъыда... Алай жашыны саулу-гъуна кьоркъады ансы. Кеси уа, жашы, кёрмеймиди бола тургъан ишлени. Ол да ол сёзлени айтыр-айтмаз, анга къарамы къайры эсе да узакълагъа чыракъ кетип, ашын-сууун да унутхан Хамбалий сёзге кьошулду да:

– Мен окъуууму бошасам, ол сен айтханланы тюзетгенми этерикме. Неда атам ючюн алгъан капеклеринге кьошдуралгъанмы этерикме? Бармакъ жүреклерингден къан келгинчи бу ийириу-эшиу бла кюрешип къачаннга дери турлукъса? Санга да бир асыу болур. Болушлукъ. – Хамбалий да алай бла кесини баш муратын айтыргъа жууукълаша келеди.

Да кимине айтырыкъды, анасына айтмаса. Ол не бек букъдурама десе да, анасы билмей бир иш да башлаяллыкъ туююлдо. Ол да анасы къайгъылыды: тюз былайчыкда бир затчыкъ болса, анга да ол иги. Сатыучукъ кибик эте, юйден-арбаздан чыкъмагъанлай, кьолуна сом-шай тюше турса, ол къырал берген капекчикlege бир затла кьошулур эдиле. Ёлюм кюнюне асырагъанчыгъын къырал – Ельцинни къыралы – къапды да кьойду. Атабызныкъын да кесине жаздыра тура эди, алыкъа аны толу ётдюралма-

гъанды кесине. Пенсиясын ётдюрвени да иги эди ансы, не бла кечиндирлик эди Шамшият кеси жанын мени айтмасам окъуна.

Тынгылап, къара тургъандан хайыр жокъду.

– Къайда къуаргъа айтаса тюкен да? – Шамшият Хамбалийни ичин тышына бургъанча этип къойду: айтады да, – къалай болсун, айтмайды да, – не десин?

Шахарда къалыргъа суююп, анда бир затла къурай айланган сунса анасы, ол заманда боллукъду иш. Хамбалийни уа, сизге айтханма алгъа-ракъда, аллай акъылы жокъду. Бусагъатда анасына тюзюн айтмаса, анасы ишекли боллукъду. Аны жанына тийгенден эсе, мени юсюмде бир затха ишекли болгъандан эсе, мен не да болайым; жангыз манга къарап къалган тиширыу менден да умут юзсе, сора сау кёрейим.

Хамбалий анасына эркегырыу сабийча да туююл эди, ол анасына къыз кибик къарай эди, аны хар атлагъаны, хар кючсюннгени Хамбалийни къан тамыры бла ётедиле. Жашны, окъуунда тургъанлыкъгъа, бир кечеси да тынчлыкъ бла озмагъанды: не ашады, не кийди, къалай чыкъды тангнга къуру арбазгъа? Ма аллай кезиулеринде анга бир нёгер да керек болгъанын терен сезе эди. Нёгер а – келин. Барды Хамбалийни кёзю къарагъан, кёлю тартхан къызчыкъ да. Андан эки курс энишгеде окъугъан. Огъары бахсанчы.

Алай олду, буду деп, ортада бир сёз да къозгъамагъанды. Жашау нёгерге мындан башхасы керек окъуна туююлду, деп акъылы тохташмагъанды. Ол себепден аллай ишчиклерин анасына айтмагъанды.

Да айтыргъа да неге керек эди, бишмеген ишни, этиллиги-къаллыгъы да белгисиз умутну. Алай, бир заманда кеси бешигин тебиретип тургъан къызчыкъгъа уа, Лейлягъа дейме, къоншусуна, кёлю тохтагъаны бу иш къурайма деген жумуш бла байламлы болуп къалды ансы, анга да жокъ эди Хамбалийни тюзюнлей къоншусундан башха бир тюрлю къарамы.

Энди уа, Саламбий кесини ниетин айтхандан сора, Хамбалийни жүрегини иеси болуп къалды Лейля: нек ычхындырама биреуге къолумдагъын? Къайда эсе да бирледе неге излерге къалганма кимни да? Аны да, Саламбийни, ата эли башхады, тукъумуну асламы жашагъан.

Ол оюмну ичинде къайната, Хамбалий соруу этеди кесине: Лейляны керти да суююпмю этеди алай, огъесе Саламбийге эришипми къозгъалды бу ниет. Анча заманны бирге ёсюп, кёлюне аллай бир зат келмей туруп, Саламбий атын сагъынганлай, Лейлягъа къарамы башха тюрлю болуп, тюрленип нек къалды?

Соруула акъылына, аллы тыйылып тургъан суу ычхынганлай, къуюлуп, кеслери келип къаладыла.

Бусагъатда Саламбий сёлешсе Хамангерийлагъа, Лейляны анасы, ата-сы да элни жаш эл таматасына (шинтикни бийиги да аллай бир жерчикден башланады) угъай дерик болмазла, деп анга ийнаныпды Хамбалий. Аны себепли, Лейляны кесине буралса, аны бла бирге кесини мураты бла да тюбеп къаллыкъча кёрюнюп башлады Хамбалийге. Бары ишлери да Саламбий ол сёзлерин айтып кетгенли кёз туурагъа чыгъып къалдыла.

Энди ол, Хамбалий, заочногъа кёчмей, окъууна кетип къалса да, Лейлядан къуру къаллыгъына ишексиз болду. Заочногъа ётүп, мында бир

ишчикни кыйырына тохтап (нек эсе да Анагасовну тюкенчилик бла айнып кетгени бир да эсинден кетмейди да), тюкен дегенча аллай бир затчыкъдан башлап кәрсе, андан сора уа – бир Аллах айтхан.

Алай оюмну биширип тура эди ичинде Хамбалий да, анасына бары муратын ачыкъ этерге деп тохташханда. Ол себепден Шамшиятны соргъаны аны артха салып тургъан сёзюн алгъа чыгъартып кыйду.

– Да кыйда ишлерикме, элде, мында, ма былайда, – деп кюлу бла арбаз табаны кёргюзтдю.

– Да арбазынг юч-тёрт адам да эркин сыйынмагъан арбазда не тюкен боллукъду?

– Былайы тап жерди – школ, контор. Колхоз болмагъанлыкъгъа, эл оноучула бар. Сабий бостан да былайда. Адамла кёп жюриоген жер.

– Юй кибигибизни бу юч отоундан бирин этмей эсенг, ол жолгъа терезеси айланган отоуну, бир да билмейме... Мени угъайым жокъду. Эт, не зат этеме дей эсенг да. Алай, окъууну кыймай этерге нек жарамайды муну?

– Кыймайма дедим да окъууну. Заочногъа кёчеме. Алыкъа ректорубуз Фиапшевге да бармагъанма. Сени бла бир оноулашып этейим деп турама.

– Бир Аллах, мен андан ангылагъан жокъду. Биреуге жарашхан биреуге жарашмай да къалады. Мен айтхан болса, окъуудан тентиремез эдим. Кыйры ашыгъаса? Ненг озады?

– Озгъан а, Шами, заман этеди. Уллу кыйрал оюлгъанлы, капиталист жашау келип башлагъанлы бизге, хар ким да бирер ишни кыйырында тохтап, башларын заманга жарашдырыгъа кюрешеди. Мен а къалганма. Айтама да, шахарда автобуслар тохтаучу жерле окъуна сатылып бошалгъандыла. Табыракъ жерлени да анда кюллукъларыны атларын тюрлендирген коммунистле, аланы ахлулары сермегендиле. Сен мындан къарап нени кәресе?

– Мен кёрген жокъду. Элли жашла уллу шахарлада окъуна орнала барадыла. Иш къурап, кюлайлы болгъанла да бардыла. Аланы бирлерине кюшулсанг да, не билейим ансы, сен кесинг жаппа-жангыдан башлап, бу такыр элчикде абери эталлыкъса деп билмейме, – деди Шамшият, жашы этген муратындан кыйтмазлыкъын кере тургъанлай. – Мен айтырыгъымы айтханма...

– Угъай, Шами, сен айтырыкъ энди.

– Не зат? – деди Шамшият, эки кюлун да тобугъуна сала. Хапар теренге кетерин билген кибик, Шамшият азыгъын да унутханды. Хамбалийни шорпасы да суугъанды. Энди аладан бири да туйюлдю аш кыйгъылы.

Хамбалий терен кюсюндю. Неге эсе да ишекли болгъанын Шамшият эследи. Эслемей а Шамшият. Жашын таныймаймыды ол!

– Не зат айтыргъа керекме мен? – деп кюшду дагъыда.

– Шамарыу бла бир селешсенг а. – Хамбалий, эки кюлун да эки тобукъ арасына сугъуп, тобукъларын бир бирден бир айыра, бир да – кыйтып бирге кыса, аллында тепсиге бла анасына кезиу-кезиу къарайды.

– Нени юсюнден? – деди Шамшият.

– Бизни арбазны бир кесегине аланы арбаздан да бир затчыкъ, бир эки метр кюшсакъ, бек алакат тюкенчик этерге боллукъ эди.

Ол такъыйкъачыкъны ичинде Шамшиятны башына келмеген жокъ эди: Лейляны юсюндеми дерик болур деп, ичине къууанч жылыу кирген эди тюз ол кезиучюкде. Кеси заманы келсе, сёз ючюн, окъууун бошаса, айтыргъа деп тура эди да, ары дери сагъыныргъа базынмай, кеси башлагъаны иги болду деп, анга аралып тохтады. «Аны уа айталлыкъма; унарыкълары-къаллыклары къалайды ансы. Къоншулукъда ариу жашагъанлыкъгъа, иш алыгъа-бериуге жетгенде, тюрленип да къалыр эндиге дери келген татлыкъ», деп да келеди кёлуне. Адам къоркъуннган кезиучюгюнде кёзню къагъып ачхан кемине битеу жашауун туурасына келтирип чыкъгъанча, Хамбалийни айтханы бла анга айтырыгъыны сагъышын эте тургъан ортачыкъда Шамшият да кёлюнде бар жашауларыны суратын ишлеген эди.

Алай, Хамбалий тюкен ишлерге жерчик къайгъылыды. Алыкъа. Андан арысын билмейди Шамшият. Сиз да айтмагъыз Хамбалийден алгъа аны умутларын анасына.

– Угъай, аурууунг тас! Атанг да, бизден алгъаракъ болуп, былайны табыракъ жерчигин да, асламырагъын да сермеди Хамангерий, деп туруучу эди. Бирде, ойнагъан кибик этип, атанг Хамангерийге:

– Тейри адамы, Хамангерий, сен менден эсе жигит болгъанса былайда, – дегенди.

– Нек айтдынг алай? – деп соргъанды Хамангерий да.

– Да, алгъаракъ келип, былайны табыракъ жерчигине орналдынг.

Хамангерий иги адамды. Бир тюрлю арт акъылы болмагъан. Ол атангы сёзлерин тюзюнлей ангылап:

– Да биргебизгеми элтирикбиз муну сен да, мен да. Кел, кёзюнг къарай эсе, алышдырайыкъ. Айымыса, ол бир сабийни кечиндирирге уа бу арбазым да жетерикди, – дегени бюгюн кибик эсимдеди. Алай, Шамарыу анга ыразы болмагъанын да букъдурмады ол заманда. Бюгюн а не деп айтырыкъса? Къурамай болмай эсенг а, элде бир жер табылыр. Ансы сен къоншу-тийре бла жау болургъа айланаса эки метр жер ючюн. Жер ючюн къыралла да жарашмайдыла, деучю эди атанг.

– Не уллугъа кетдинг, Шами, – деди Хамбалий, анасыны сёзюн бёле. – Эки метрчик – ол неди? Бир иги атлам.

– Ол иги атламны да этерге керек болады. – Жангыз жашыны айтханына бир да угъай демеучю Шамшият бу жол Хамбалий жанлы болмады:

– Андан сора айтырыгъынг жокъ эсе, къой да къой болмачы ишни. Ёмюрде этмеген ишибиз бла кюрешген да эталлыкъ туююлбюз. Биреу этгенди да, чирик бай болгъанды деп, сен биреуню арбазына кирирге айтаса. Андан сора бу элден кет да къал. – Шамшият аны айтханына ахыры бла ыразы болмазлыгъын билдирди.

– Алай болса, – деди дагъыда Хамбалий, – Лейляны да келтирип къояр эдик бери.

Шамшиятны бети жарыды. Эртгеден сакълагъанына тюбеген адамча болуп къалды. Шо ол сёзлени эшитгенлей окъуна, ичинден кеси кесине «андан башласанг а айтырыгъынгы» деп, анга уа:

– Алайсыз а жарамаймыды Лейляны келтирирге? – деди олтургъан жеринден ёрге къобуп, тепсини юсюндегилени кетере.

– Жарайды, алай артда жерчик хапар чыкъса, была аны ючюн кюреше кёре эдим жууукъла болургъа демезлеми? – Хамбалийни ол айтханында да барды. Аны сизди Шамшият. Сизди да айтды:

– Санга деп тургъанына билемисе Лейляны уа? Абери ишми сыгъынганса? Тоба, сен алай да этерсе.

– Мен сагъынмагъанма жукъ да, алай сагъынырыкъла бардыла. Кеслери угъай, мени юсюм бла.

– Ол дегенинг? – деди Шамшият, Хамбалий кимни, нени юсюнден айтханын керти да ангыламай.

– Саламбий тилерге деп турады Лейляны, – деди Хамбалий, анасыны бетине тюзюнлей къраап. Кеси да, ол ишде Шамшият терс болгъан кибик, къалай эсе да, хорсунуп.

– Ким айтханды аны уа санга? – Шамшият, Хамбалийни табагъын бла ичип тауусмагъан кёк чайын аш отоучукъгъа элтирге деп кьолуна алгъанлай, сюелип кьалды.

Адамны ангы сейирди: тюз да ол сюелген кемчигине Шамшиятны кёз туурасына бир толу сураг келип кьалды: бир жауунлу кюн, Холам суу да, базаланып, болгъанны таш тютюннге алдырып, тунукъ таууш эте, уллу тереклени, чёпленича, келтирип, жагъасына-жагъасына, адам иш этип да салалмазча, тап сала, энишге, Нальжик таба толкьунларын сюрген бир кирши кюн Шамарыу кирип келеди, орам эшик бла айланып. Хамангерий да кетипди къайры эсе да. Кьолунда эшиую да бар. Эшиуюн кьолуна алып, кьыппасын а шуукьрт чыбыкъландан кьол бла эшилген четенчикге атып, аны да суу кьылышча этилген сабындан сол кьолуна илиндирип, келеди кирип.

– Болгъанны талайды да, ий аурууунгу, – деди жатма тубюнде Шамшият, олтуруп тургъан диваннга жууукълаша.

– Кел, кел, кел, – деди Шамшият жарыкъ, ёрге кьоба, анга да кесини кьатында олтуруп жер кёргюзте.

Шамшият да эшиу бла кюреше. Аны кьыппасы жатма тубюнде. Узакъгъа тёнгереп.

– Аллахны кьолундабыз, элге болгъан – бизге да болур, – деди Шамшият, Шамарыуну кьатына жууугъуракъ чёге. – Элтиб а небизни элтирикди бизни?

– Да бери уа жетмез, Аллах айтса.

– Кишиге да жетмесин, аурууунг.

– Ол кьыз кибик да келген этерик эди бюгюн, – деди Шамарыу, Лейляны училищени бошагъанын билдире.

– Ий аурууунг, иги болду да бошагъаны. Ишге уа къайры деп тура-сыз? – Шамшият, Шамарыугъа бурулуп, алай сорду.

– Аллах бирди, атасы да, мен да ишге тохтап кьалса сюебиз, алай кеси уа кьатына да кьоймайды, энтта окъугъан этерикме деп. Кьоймай эсегиз, бир жылчыкъ ишлейим да, сора кёрюрге, деп келе турады. Ол эл тамата да, келтирейим бери, жазайым кьагъыт, барайым, тилейим ансы, сахарда медсестрала жетмей, училищени бошагъанланы алларын сакълап турадыла деп, кьоймай тургъанды. Кесибизни элде кеси эллибиз медсестрабыз болсун деп. Да биз а угъаймы дейбиз, Аллах алай кёрге эди... Барып ай-

ланнганды. Къагъытла да элтип. Къайры, кимге баргъанын а билмейме, тоба. Къалай этди эсе да, кесибизни больницагъа келирча этди, сау къаллыкъ! – Шамарыу ол хапарын айтып бошагъынчы, жаулугъуну тегерегине кампиллерин эшип, битдирип окъуна къойду.

– Элге болсун деген алай болады, – деп, Шамшият да Саламбийни махтады. – Бу элли болмагъанлыкъгъа, ишлеген жерине иги болсун десе, халкъ да сюер, ариу да кёрюр, айтханын да этер.

– Нек бизни элли туйюлдю дейсе? – деп Шамарыу, Шамшиятны бетине къарагъан иш да этмей, анстан соруп къойгъанча, сёз орамына айтханча, айтып къойду.

– Да была кенделенчиледиле. Азиядан къайтханлы кечгендиле бери.

– Да ол а биз элли болмай, не эллиди да. Школну мында тауусса. Аскерге да мындан кетсе. Андан да бери къайтса. Барама десе, Кенделеннге да барыр эди, бар жууукълары да анда. Хайруллары кеслери, биздеги айтханнга кёре, Бызынгъдан эселе да, Булунгудан эселе да – алайдыла, анда да, анда да бардыла дейдиле. Бу уа бизде тохтап къалгъанды.

– Была де, – деди Шамшият, Саламбийни атасы да, анасы да Саламбий аскерде заманда сууукъ тийип ауруп, бир бирини ызындан ортада он кюн озуп ёлгенлерин Шамарыу эсге алмагъанча кёрюнюп.

Керти да Саламбий ол заманда Германда къуллукъ этгенди. Кеси бек тынгылы хапар айтыгъучу Саламбий негерлерине бир-бирде. Эки Германия бирге къошулабыз деп, Уллу Ата журт урушдан бери да тасха умутларын ачыкъ этерге онг чыкъгъанда, Германия Демократия Республиканы бла Германия Федератив Республиканы орталарында бурууну кетерип, къыралда уруш болургъа жетгенде, бизни аскерлерибиз да хазыр эдиле ол ишге къатышыргъа. Алай мындан, СССР-ни башчыларындан, оноу болмай бир ишге къатышыргъа эркин туйюл эдиле. Германия Демократия Республиканы коммунистлерини таматасы Эрих Хонеккер биздеди – СССР-де. Орта буруу оюлгъандан сора аны бизге беригиз, биз анга сюд этерикбиз, деп къысып тохтагъандыла. Бермей да кеп турду бизни къыралны башчысы Михаил Сергеевич Горбачёв. Алай, къысып тебирегенден сора, бирикген Германия бла органы бузмаз ючюн кесини керти шуёхун сагып къойду – берди жангы Германны властьларына. Бу ишде, хапаргъа кёре, бизни таула бла чек къоншубуз Эдуард Шеварднадзени да болгъанды юлюшчюю.

Артда анга, Хонеккерге, сюд этгенлерин бизни къыралыбызны да оярыкъла-чачарыкъла телевизор бла кёргюзтюр турдула.

Битеу ол ишле Саламбийни кёз туурасында болгъандыла. Заман къаты эди. Къоркъуулу. Атангы, анангы унутдуруп заман. Алай болгъан да этди – Саламбий атасын бла анасын асыраргъа келалмай къалгъаныны къарасын бюгюн да тешмегенди. Хар жетгеннге кёлундегин айтып турмагъанлыкъгъа.

Бизни аскерлерибиз артда иш да кеп тургъандыла анда. Саламбий да анда бошагъынчы къуллугъун. Айтып башласа, сёзюн тауусалмайды. Аны хапарларындан ол заманда дуняда болгъан ишлени аны кесинден эсе негерлери уста биле эсе да алайды. Айтса, бир кюсеп тургъан азыгына тюбеп къалгъан кирик, созуп туруп, алай бла хапарыны татыуун чыгъарып.

– Хау, хау, была дейме мен да. Жангызды. Алай, «Жаш болса да – баш» дегенлей болгъанды, кёресе. Кёресе, жашлай къуллукъгъа тохтады. Окъууу

десенг а – окъуйду. Иги жашды. Юй тутарыкъ адамды кимге тюшсе да. Элни къайгысы кѳрген. Бу эл медицинадан бир тюрлю кемлик сынамаз ючюн не да этерикди. Къызны да аны ючюн кюрешгенди бери келтирирге.

– Автобусла уа жюрюй болурамы? Кѳрюнмейдиле, нек эсе да. Огъесе мангамы алай кѳрюнеди? Келге эди теркирек, келлик эсе бу. – Къызына асыры къайгы этгенден, эшиуюню чыкларын алышып, бузуп да къояды бир-бирде, артда эсин жыйып тюзете. Ангы жолдады. «Ичинде жумуртха бишеди» деп, къайгычыланы юслеринден быллай бир кюн ючюн айтхан болурла.

– Ала уа жюрюйдюле жюрюй, жоллагъа не боллукъду, – деп Шамшият отха чай салыргъа юйге кирип кетди.

Бусагъатда Шамшиятны эсине ол хапар туура болуп къалды. Артыкъ-да бег а Шамарыуну Саламбийге махтау салгъаны. Кесиди. Жангызды деп, кѳзю къарагъанын букъдургъанча этгени.

– Кесинден абери ми эшитгенсе? – Шамшият алай айтып, къолунда тутуп тургъан адырларына эс буруп, аланы да унутуп къойгъанына жашындан уяларакъ да болуп, аш отоу таба кирип кетди. – Ы-ы, кесинден ишти эшитгенсе, – деп, Хамбалий эшитирча, ауазын кѳтюререк айтды.

– Кимни «кесинден» дейсе? – терен сагъышха, таш суугъача, батып тургъан Хамбалий да сорду сансыз.

– Къызны.

– Болгъан иш этсе да, къыз мангамы айтырыкъды аны?

– Сора уа? – алай сорургъа къалды Шамшият, ишни теренин билирге суююп.

– Саламбийни, – деди Хамбалий.

– Кесинденми? – деп сорду биягы Шамшият.

– Хау, кеппе-кесинден, – деди Хамбалий да, ачыу тийип, Шамшиятны алай узакъдан тутуп соруп кюрешгенин жаратмай.

– Къалай? – деп соелип къалды, аш отодан бери атлап, тюз босагъа юсюнден Шамшият.

– Да ма алай, – деп, Хамбалий ол кюн, Саламбий келген ингирде, бахчаны аргы къыйырында болгъан сѳзлерин айтып берди анасына.

Шамшият а бирде Шамарыу бла ушакъларын сагъынмагъанды бир да Хамбалийге. Бюгюн да сагъынмады жукъ. Алай, ол кюнню ушакъла, Саламбийни юсюнден Шамарыуну айтханлары, махтагъаны, бюсюрегени Шамшиятны эсине «дыркъ» деп тюшюп, эшикте жауа тургъан жауун кибик, туура болуп къалды.

Не айтыу, къоркъуу кирди ичине Шамшиятны. Саламбийни жанындан бир сѳз айтылгъанлай, Шамарыу ыразы болуп къаллыкъды ансы, багъалы кибик этдирип, къызларыны намысын кѳтюрю ючюн, ичлеринден ыразы болуп тургъанлай да, «бир сагъыш этейик, жууукъгъа-тенгнге да бир айттайыкъ, кесинден да бир сорайыкъ, энтта да бир келирсиз, ол заманда берирбиз жуабын» дегенча, аллай бир затла туудура да турлукъ туююлдо.

Шамшият кесини ол шургуларын билдирсе жашына, Хамбалийни кѳлюнде ол къыз сартындан бир затла бар эселе да, суууп къаллыкъды. Тюнгюлюп.

Хамбалий ол ингирде, Саламбий къонакъгъа келген ингирде, болгъан сѳзю айта туруп, Шамшиятны мыйысы да, къуру бурулгъан тирмен таш-

лай, къызып ишлейди. «Кесинден а соргъан болурму? Айтхан а болурму кесине?» деген соруула къазауат этедиле. Тёзмейди Шамшият:

– Кесинден ишми эшитгенсе? – Шамшият алай бир соргъанын унутуп, дагъыда къайтарып сорду.

– Кимни? – деди Хамбалий да, башы сагъышха кетип, сорууну тюгел толу эшитген да этмегенлей (жаш да унутханды анасыны соргъанын).

– Лейляны, – деди Шамшият.

– Кесинден а не билликме? Кесинден къалай, не деп сорлукъма? – Хамбалий, жыл саны келген жаш кибик сёлешмей, аллай жумушларын да биреуге айтып этдирлик жашча сёлешгенин жаратмады.

– Да ёнге уа? – деди Шамшият. – Саламбийгеми сорлукъса? Кесине. Сёлеш да къой, былайда кюн сайын да бирге турасыз да. – Шамшият, жашына алай айтхан этгенликге, ишни кеси къолуна алмаса, болмазлыгъын ангылап турады. – Барчы, жат да, тынчай, бизге буюрулгъан эсе, болур, – деди да, кеси аш отоугъа кирип кетди.

Былайда, багъалы шуёхларым, бир затны айтмай болмайма. Шамшият, кёп болмай Лейляны Нальжикге Саламбийни машинасына минип кетгенин букъдургъандан сора да, дагъыда бир миллет адет бла байламлы бир ишни букъдурады. Ол ишни кесини жангыз жашындан букъдургъанлыкъгъа, мен сизден къайры кетерикме, эндиге дери жюрегимде болгъанны сизни аллыгъызгъа чыгъарып, магъыз, сюзюгюз, кёрюгюз деп тургъан мен, былайда бола тургъан затны да букъдураллыкъ туююлме. Алгъын экеуленни бир туугъанла этип къойгъан адет, дуния бузула баргъаныча, бузулупму къалсын бизни, таулуданы, аз халкъчыкъны, ичинде? Шамшият жашына айтмайды аны. Иши къураллыкъ болса да, айтырыкъ туююлдо. Шамарыу айтып иймесе, иш кёзюне жетгенде, не билейим аны. Ычхындырып иймесе иш кёзюне жетгенде.

Иш а былай болгъанды бирде: тёбентин, Къабартыдан, кюбюрю да, къангала къошулуп, бийик, сыйыннгы этилген «ЗИЛ» машина бла мал аш келтиредиди къуруда келтире туруучу Жамирза. Эллиле чабышып алып, чачып кетедиле къарап-къарагъынчы. Элни тёбен жанындан окъуна машинасын къычыртып башлаучу Жамирза быланы тенгликлерине (ол а элли ортасыды) жетип, огъары, жолну эркинирек жеринде, тохтаучу жерге озуп кетгенде, Шамарыу бла Шамшият ортада ауну ары жанында Шамарыу, бери жанында да Шамшият тохтап, ушакъ эте боладыла. Лейля уа, жыл бла жарымы бола келген добар къызчыкъ, Шамарыуну къоюнунда. Машинаны келгенин эшитип, Хамангерийни, ол кезиуде къайры чыкъгъан эсе да, юйде болмагъаныны жарсыуун эте болады Шамарыу.

– Мачы, бир чабайым ары. Машокланы хазыр этип кетген эди, келген иш этсе да деп. Ол алай айтып, Шамарыу метр бла жарым бийиклиги болгъан ауну башы бла Лейляны Шамшиятха узатып, машокланы алыргъа юй артларына, халжар таба, кетди да, терк окъуна къолунда да машоклары бла къайтып, жолгъа чыгып кетди.

Алгъа Лейля эки хырез тишчигин да ачып, ышарып, Шамшиятны да тап кюнлерин эсине тюшюрюп, къууандыра турду. Шамарыу машокланы алып, орамгъа чыгып кетгенин кёргенлей а, болгъанны къычырыкъгъа алдырып къойду, кесин орам таба атып. Ол кезиуде Шамарыу анга ёшонюп

берген эди. Къуру эди ёшюню. Алай, алданыр эсе уа, деп берип къойду. Лейля уа, къадалып, бир къолчугъун Шамшиятны иги кесекден бери да сабий къолчугъун сынамагъан, алай, эртте жетиучю хуан кибик, къаты тегерекчик болуп тургъан ёшюнюне салып, эмип, бурунчугъу бла солугъаны Шамарыуну татлы солумуна къошулуп, бир тюрлю хычыуун дуня къурады ол къагъанакъ. Аны мушулдап эмгенини дыгъылы табанына жетип, сюелген жеринде тепчий-тепчий, Лейляны къалкъытып окъуна къойду Шамшият.

Бир ёшюнню ичгенле бир туугъанла болуп къаладыла таулулада. Эгеч бла къарындаш дегенча. Неда къарындашла дегенча. Неда эгечле дегенча.

Алай болса уа, алыу-бериуню юсюнден бир тюрлю сёз айланыр амал болмайды. Жуукълукъ бузулады, деп.

Да сора къалай болады да? Шамшият аны букъдуруп, Шамарыу да аны ишин этмей (ол кёрген да болмаз эди Шамшият Лейлягъа ол кюн ёшюн салгъанын) алай бирде Шамшият кеси айтып ийгенди Шамарыугъа, бюгюн ол анга чырмау боллугъун къайдан билсин), тура турдула да, сабийле уа жетдиле да къалдыла.

Тюзю, Шамшият не заманда да суйгенди Лейля келини болуп къалса. Алай, Маммат ёлгенли бери ол умутун къоюп да бир къойгъан эди – жарлыны жууугъуму болады деген магъанада.

Жарлы болуб а – не. Мал тутмагъанлыкъгъа, аш-суудан кем болмагъандыла бир заманда да. Шамшиятны эки къолу ийнеледен бош болмагъандыла бир заманда да.

Эшиуден хайыр тшоучю заманла да уллу къыралны бузулгъаны бла кетгенди, алай бирде болмаса да, бирде сом-шай тшоше турады.

Курортха келиучюле бла шагъырей болуп, эшиулери таньшларына ийип, ала да, сатып, ахчаларын ийип, бир бара тура эди да таулу тишируулары ишлери, аны да къоймады бизни властыбыз бизге: ахча келген къагъытланы тинтип, почталагъа барып, документлени алып, ёмюрде бир къыралда да этилмеген ишлени этип, адамланы соруу этип, милицагъа чакъырып, амалсыз этип турдула. Кеси къыйынынг тюйюлдю дегенни айттып, машиналарын, багъалы затларын дорх этип да турдула. Аны ючюн да къырылмады халкъ. Энди уа уруш-тюйюш чыгъып, курортха келгенле да аз болуп, эшиуден хайыр бек азды. Мал тутаргъа да амал жокъ – мал аш багъа болгъанды. Ол энчи иелени къолларына ётгенди. Кеслери саладыла анга да багъаны. Алайсыз да малгъы артыкъ терен батмагъан Шамшият жангыз жашын малла къыйырына тохтатырыкъ тюйюлдю. Окъуй эсе, окъугъан этсин, он бармагъы бла жер къазарыкъ болса да, жангыз аны уа окъутурукъду. Шамшиятха кёпмю керекди. Хамбалий а, кёресиз, эртте-кюнде окъуна иш тутар акъылгъа кирип тургъанын.

Айхай, заман бирлени бай этди, бирлени къуру жерге къаратып къойду. Арт къысдырыкъчыкълары да сыйырылып. Ол себепден, къызы болгъан – байыракъ юйюрге, жашы болгъан да – къолайлы жашагъанлагъа къарай, ала бла суулары игирек сюзюле башлагъанды. Уллу къыралны бузулгъаны бла таулулагъа келген «игилиг» а ол: иш амалтын жашла эл тубюне жайылдыла, бирери бирер жерде ышыкъланып къала барады, къызла – юйде къалып, жашла – кеч юйленип, миллет жарсыугъа айла-

нып барады ол иш. Шамшият ангыламагъан тюйюлдю аллай затчыкъланы. Аны ючюндю жашыны элде бир затла къуаргъа дегенине бюсюрер ниетге аууша баргъаны да. Ишден айырылмай окъуса суюгенин да букъурмайды артыкъ. Алай барындан да бег а къоншу къызчыкъ, кёз туурасында, кесини гюл тахтасында, акъ чапыракъчыкъларын, къурмач киби, жан-жанларына къыйырып ачылгъан суусанча, ёсген къызчыкъ, ол арбаздан бу арбазгъа ётнуп, юйюне кирип къалса суюдю.

Алай Шамарыу бузуп къоймаса ишни, Аллахдан кечгинлик тилеп, букъурлукъду ол ишни Шамшият.

Лейля бла Хамбалий бирге ёсгенликге, ол, Шамшият айтханча, соруп къояллыкъ тюйюлдю Лейлягъа Саламбий бла орталарын. Жукъ да жокъ эсе уа? Штап деп жиягъыма къол аязын а жабышдырмазмы сорсам?

Ма аллай ишекликле къоймайдыла алыкъа сёзню ачыкъ салыргъа Хамбалийге.

Саламбийни «саламын» да айтырыкъ тюйюлдю: «Хоу санга дегин, чабып барып, сойюнчю айтханлай, айтмасам а. Къарынынг ауур. Эл тамата. Энди жумушуна да чапдырлыкъды мени. Тур алай...»

Ол ингирни эрттенлигинде Шамшият арбазгъа чыкъгъанда, бек алгъа ары, Шамарыулары арбазгъа, къарарыгъы келди. Энди жаны ол арбаздады. Жангыз да бир кечени ичинде аны жашауу тюрленип къалгъанча кёрюндю – ол арбаз ариу кёрюндю, аны гюл тахтасындан ариу а бир зат да жокъду дуняда.

Хамбалий уянмагъанды. Жатсын. Жукъласын. Тынчайсын. Анасы аны къозгъарыкъ тюйюлдю. Окъууу башланады къысха заманда. Айтханыча, заочногъа ётнуп къалмаса. Шамшият огъуарарыкъ тюйюлдю ол ишин, алай болмаздан къалса, не этерикди, бой салыр да къояр: ол да манга табыракъ болсун деп этеди. Жангыз кесин а ол да кечиндираллыкъды. Не аз эсе да студент жалнасы, анасына ауурлугъун жетдирлик тюйюлдю.

Ол кезиуде «къыжт» этип, Шамшиятланы эшик ачылды. Нек эсе да, чачы да тозурап, бети да, жукъудан тоймагъанча, кёпчюп, эки къолу бла да чачын желке табасына жыйышдыра, Шамарыу чыгып келди.

Шамшият да кесини тыюне жанына тюррелип къалгъан сагъышларына кетип, арбазда армаулу сюелип тургъанына уялып, Шамарыугъа сёлеширге ашыкъды:

– Нек тозурапса, Шамарий, – деп, эри болгъан тиширугъа алай сорургъа жарамгъанын да биле тургъанлай, асыры сагъышха кетгенден, айтханын-къалгъанын да билмегенлей, алай соруп ийди Шамшият.

– Кет, ауруунг, кет, кёзюмю къысмагъанма, – деди, терен эснел, Шамарыу. – Ол къыз аман биргесине окъугъан Залина деп тенг къызы тышына чыгъа эди да, ары кетген эди. Жокъду хапары. Жетгенме деб а сёлешген эди. Къайтып келликме дегенча кёрюннген эди да, келмегенди. Анга къайгъы этип...

Шамшият, борбайлары къыйылып, кеси кесин туталмай, тургъан жеринде жерге олтуруп къалырлай болду. Шамарыу, Шамшиятны насыбына, аны ол халын эслемеди.

– Келир, келир, сабий тюйюлдю энди, – деп, Шамшият, кесинми жапсарды, Шамарыуну кёлюнеми жетеме деди, кеси да дурусун билмей, алай айтды, Шамарыу табагъа къарагъанлай.

– Биргесине элтген эсе, кьайталгъан да этмез кьысха, – деди Шамарыу да, Шамшиятны «сабий тьойюлдю энди» дегенине бюсюрегенча бола. – Тюнене эрттенликде окъуна чыкьгъан эди заманында автобусха, алай автобус кеч кьалып келген эди да, не бла кетди деп, элге чыкьгъан эдим да, Саламбий алып кетгенди дегендиле да, кьайгьысызма. Жетгенме деп да сёлешген эди. Айтдым ушайт да. Алай ана жюреги кьурусун, тынчаймайды, сабийи тышында болса.

– Алайды-алай, – деди Шамшият да, Шамарыу халын эслемегенине кьууанып, алай «Саламбий алып кетген эди» деген сёзлени сансыз айтханы ётюп, ачыу тийди. Болсада ачыуун тунчукьдурургъа кюреше: – Да, э кьыз, кесинлей а кьалай минип кетди бир эр кишини машинасына? – деп кьошду.

Кеси уа Саламбийни, чёжек кьабакъчы болгъаны себепли, бир да сёкген а этерик тьойюлдю. Шамарыу да биледи Саламбий Шамшиятланы элден болгъанын.

– Кеси болмаз эди... Алай дегенлигиме уа, билмейме, бир Аллах, тюзюн. Кеси болса, минер амалы жокьду.

Шамшиятны эсине бир сынаим деген акьыл келди:

– Да элни аллында айланган адамдан не хата жетерикди да анга... Кеси болса да... – Бир эллиси болгъанын а сагьынмайды, таланган.

– Хау-хау, мен да аны айтама, – деди Шамарыу. – Алай аны жюрегине кьараялгъан кёрлюк эди – кертисин, жюрегинде болгъанны айтмай эди Шамшият, кьоркьууу бар эди, не эл тамата эсе да жаш. Ичинден а ыразы эди аны бла кетгенине. Тилеген этсе да, не? Элде, жанымда кьалыр кьызым.

Ол акьыл эди жюрегинде дагьыда Шамарыуну. Алай аны билдирмеди Шамшиятха. Шамшиятны умутун да билмейди Шамарыу, тап, анга ышанып, ичин ачып кьояргъа керек иш болуп кьалса да. Лейля чыгьардан болса тышына, айхай, Шамарыуну иши да барлыкь тьойюлдю Шамшиятсыз. Кенгешген этерикди. Соргъан этерикди билмегенин. Татлы кьоншула тьойюлмюдоле! Лейля да была кёре ёсмегенмиди! Кьызны халын, кьылыгьын билирге суйген бек алгъа кьоншугъа, тийреге сорады. Шамарыу аны биледи уста. Ол себепден кьызны юсюнден кьоншусу бир тюрлю аман зат айтмазлыгьына Шамарыу ийнаныпды, соргъан адам иш болса да.

Андан сора да, аллай уллу ишледе бек алгъа кьоншула табыладыла не жумушха да, Шамарыу акьыл этгенден.

Анга не сёз!

Шамшиятны акьылын а бир соргьу эди Шамарыу.

Шамшият энди кьалай тёзсюн жашына айтмай тюнене Нальжикге Лейля Саламбийни машинасына минген да этип, тюз кьатына олтуруп кетгенин. Тёзмесе да, не этсин? Жашына аманлыкьны ким излейди?

Ачыкь болургъа керекди орта. Бир тюрлю жашырынлыкь, тасха болмасын ортада жашыны бла анасыны. Келини аман болса, иш анда боллукьду. Анда боллукьдула оюнла.

– Да, жашчыкь, Саламбий айтхан эсе, бир зат билмей айтмагъанды. – Шамшият жашыны бетине тюрслеп, сынчылап кьарады.

Шамшиятны элинден мында Саламбийладан сора адам болмагъаны себепли, ала бир бирлерин жууукьлача жюрютгендиле не заманда да. Бю-

гюн да Шамшият Саламбийге тутхан ниет тюрленмегенди – энтта была экеулен къалгъандыла Тытырташда бир эллиле – чѣжек къабакъчыла болуп, Саламбий бла Шамшият. Аны ючюндю Шамшиятны кесини ачыууна жол бермей сѣлешгени. Жашын да нек къозутады, дурусун билгинчи. Кесини бир эллисине да не бетден тюрберикди, бу «жагъалашыу» элге туура болса? Шамшиятны жюрегинде къайнагъан затланы бусагъатда санап да чыгъаллыкъ туюлсе.

Шамшиятны дагъыда барды бир къоркъгъан жери – Нальжикде да, Москвада бола тургъан ишлеге къарап, Ленинни майданына адамла жыйылып, нек жыйылгъанларын а къайдан билсин. Шамшият, газет окъугъаны болмагъанлай, телевизорда кѣргенине кѣре этеди оюм: алагъа къошулмаз эсе уа деп, туура кесине айтмагъанлыкъгъа, Хамбалийни заочногъа ѣтнуп, юйге келип къалырын а сюеди, Ол жыйылгъанла уа, ѣтген-сѣтгенлени да санасанг, майданны, кюнню кѣзюн къара булут жапханлай, жабыпды. Майданны гюрен тутуп, чатырла къурулгъандыла, тереклени ичлеринде иш да бардыла. «Ишлери болмазмы быланы, бу къадар халкъны? Бар эсе, таматалары ол чатырлада тѣнгереп тургъанлагъа абери айта болмазламы? Коковла, Кармоковла, Черкесовла уа нек тѣзюп турадыла быланы ѣтгенлерине? Ол башыбузукъла игилени да баргъан жолларындан тайдырып къояргъа боллукъларын ангыламаймыдыла?»

Шамшиятны ол оюмлары, тийреу ичинде къалгъан бишлакълай, эсинде уюпдула. Сагъыш а ѣтиредиле: бу табанлашыу игиге болмагъанын тиширыу акъылы айтып турады кече да, кюн да. Артыкъда бек Хамбалий аллында табылгъынчы. Аллаи кезиулеринде. Аллах ючюн айтсакъ: «Окъууунгу бошарменг андан эсе, ахча, байлыкъ алыкъа кишини да насыплы ѣтмегенди» дегенлери сѣз орамына айтылгъан болуп къала ѣди, алай эсе. «Ий арууунг,– дей ѣди дагъыда Шамшият кеси кесине, токълу бѣрюле жыйынына тюшгенлей болгъандан эсе, юйде окъуна турсун».

Ол жыл а, 1993-чю жыл, халкъла бир бирге ѣрелешип, хар ким кесин ѣнди таныгъан кибик, бир халкъ бирсини аууз къабынын сыйыргъанча ѣтип, жекле халкъланы къозгъап, бары ишледе да властыла терс болгъанча кѣргюзтнуп, халкъны къозгъап-кѣтнорнуп, Уллу Юйню токвалтарына: «Долой бездарное правительство» деген жазыулары бла кимит бетли къумачла жабышдырылып, правительство кетсе уа кеси ыразылыгъы бла, аланы орунларында ишлерикле хаппа-хазыр болуп, ингир сайын ол чатырлада сойланып, сакъалла ѣсднорнуп, ашаргъа унамай, сазбетлеча кѣрннгенлеге кече ортасында, адам аягъы тыннганда, отун отда бишген ѣтлени, тылпыулары да чарс ѣтдире, жетдирип турадыла. Ленинни ѣсгертмесине къадалыпдыла. Ол, 1924-чю жылдан бери жатхан къабырындан къобуп келип, барын да къапха къырыкъча, ашыгъадыла.

Шамшият апгыламагъан дагъыда бир сейири: майданны тѣбен жанында тереклени ичлерине да ѣтнуп, чатырлада къабартылыла, баш жанында чатырлада уа – тауула жагадыла. Къоппмаздан. Бир ингирде телевизоргъа къарап тургъанлай, таулу чатырлагъа кире-чыгъа тургъанланы араларында Хамбалийни да ѣслегенча болду. «Жангызымы къабып турама да!» деп ахы кетди...

Хамбалий а бетин кѣтнорнуп да къоймады. Къулагъына жел къакъгъанча да кѣрмедиди. Тура кетип алай сорады анасына:

– Нек айтдынг алай?

– Лейля эки кюнден бери да Нальжикдеди. Былайда кёрюнегенинден окъуна билсенг а, – деди Шамшият, энди уа не дерик болур дегенча, тынгылап. Лейлягъа ёшюн салгъанын а айтырыкъ тьююлдо, муну айтды эсе да. Ол аны эсиндеди, миллетини адетлери дайым да эсинде болгъанча.

– Да, элден чыкъмаймы турлукъду бу! Медучилищеде окъугъанда да сахарда тургъан ушайды да. Огъесе юйденми жюрюгенди? Мен да билмей.

– Чыкъмай да турмаз элден. Алай, Саламбий элтгенди сахаргъа аны. Саламбийни машинасына минип кетгенди. Жолгъа чыгып тургъанлай, алайгъа жетгенди да Саламбий, ол а, атасыны къошуна киргенлей, эшикни ачып, аны машинасына къонуп кетип къалгъанды. – Шамшият дагъыда жетдирмеди жерине айтырыгъын. Кёлюнде болгъанны.

Хамбалий жюреги тохтап къалгъан сунду. Къаллайла эсе да, кёкюрек къангасыны сол табасындан ортарагъына тарта, шаудан суу боркъулдагъанча, бир затла эшитилдиде. Кёкюреги уа тюз ортасында, къызгъан этгенча, бир тюрлюле болду. Кесин басаргъа кюрешди. Иги кесекни башын да кётюрмей, аны себепли уа, Шамшиятны анга къарап тургъанын да кёрмей, олтурады.

– Не жумушу болур эди сахарда уа? – деп сорду Хамбалий, къарыкъгъан ауаз бла, аууз суулары, суу тогъугъан кибик, жута.

– Не билейим, ауруунг. Шамарыу айтханнга кёре, тенг къызы чакъыргъанды. Сен да танырыкъса, бери да Лейля бла келе-келе туруучу эди окъугъан заманларында. Эрге барады тенг къызы. Анга чакъыргъанды. Биргесине да элтирик болур, Шамарыу айтханнга кёре. Къачып барады. Къабартылылада аллай адет бармыды, ий ауруунг, биргесине къыз нёгер элтген?

– Мен а къайдан билейим, – деди Хамбалий, тюгеннген ауаз бла. Къаны бузулуп, къан жюйрюгю да теркленнгенин сезеди ол. Анасына жукъ билдирирге уа суймейди. Саламбийге къайнайды къаны: «Кёремесе аны, не айтырыкъ болур деп, мени сынагъан этгенча, мени юсюмден бир сёз сагъын Лейлягъа деп, кеси уа машинасы бла ташып айланады ары бла бери. Тохтасын бир. Мен да жетдирмесем аны анга... Лейля уа нек минерге керек эди аны машинасына... Андан бир умуту жокъ эсе? Къалгъанлача, автобус бла барыргъа уа эринир эди. Бошдан минмегенди. Алгъадан келишип тубегендиле алайда экиси да».

Саламбий а элдеди. Абери болгъан болса, билинир эди, деп да кесин сууутургъа да кюрешеди. Алай къурт къутулгъанды терекни жумушагъына. Ол аны тешип чыкъгъынчы, тохтарыкъ тьююлдо.

Иш жерк отунлай болгъанды – жанып да жанмай, тютюн этип да бошамай, сууун тыпыслатып тургъан.

– Болур аллай адет, ансы биргесине элтирге да болур, деген эди Шамарыу. Алай биргесине жууукъ адамы элтилмеймиди? Къабартылы къыз таулу тенг къызын къалай элтеди? – Шамшият ол сёзлени неге келтирип айтханын кеси да билмейди. Тынгылап турмайым дегенлик болмаса, аланы бир тюрлю магъаналары барды деп тьююлдо.

– Да не, – Шамшият, кеси кесине айтханча, алай айтды, Хамбалийге да эшитдирип. – Ол бек сую эди бусагъатда жашауурлугъу оза баргъан

Хамбалий, эр киши сеси кысып, Лейля бла ортада сёзню ачыкъ этсе. Алай, бир жаны бла къарайды да, бу ачуланып тургъаны бла бир болмачы зат айтып, кесинден ахыры бла да ёнгелетип дамы къояр? Экинчиден а, тышындан къарап, иш не бла бошаллыкъ болур деп тургъандан да не магъана? Боллукъ иш эсе, башлап къояргъа керекди. Ол да унамай, бу да шылдың болуб а къалырма?

Заочногъа ётеме дей эсе да, ётсюн, ётмесе да, келиним – къатымда, жаш а, айымыса, былайчыкъда, жууукъда, барып-келип турса да, окъуууна къыйналлыкъ туююлдо. Ол оюмун Шамшият дагъыда бир къайтарды кеси кесине.

Шамшият, бир такъыйкъагъа алайда бола тургъан хапарны унутуп, болгъан ишни кеси аллына сюзе тургъанча кёрюндю кеси кесине. Жашы уа, аллында алаша шинтикге олтуруп, эки къолун ууа-ууа, терен сагъышха кетипди.

– Шамарыу бла бир селешейимми? – деп сорду Хамбалийге.

– Андан не магъана. Керексизге сёзюбюз чыгъып къаллыкъды – биз тилеген, ала унамагъан болуп. Элге хапар бир жайылса...

– Ол дегенинг? Къызгъа аз адам селешмейди. Къыз кеси сайлайды бусагъатда, жашчыкъ, кесине жашау нёгерни. Аны уа билирге керексе. Биз не таулулабыз деп кюрешсек да, къызны атасы, анасы, къызларындан соргъан да этмей, кеслери суйгеннге берген адет жокъду. – Шамшият кесини Шамарыугъа селешир умутун къояргъа ушамайды.

Шамшиятны, билесиз, бир жүрек къыйыны да барды, жаныны хужанында тургъан жашырыны жүрек къыйыннга айланып къалгъан. башхаладан угъай эсенг а, кеси кесинден да букъдудургъа кюрешген – Лейлягъа ёшюн салгъаны. Ислам динде аллайлагъа жастыкъларын бир этерге эркинлик жокъду. Шамшият аны уста биледи. Алай, не этсин: жангыз жашын къатында тутар ючюн не гюняхха да кирликди. Кесинден сора ким биледи аны, Лейлягъа ёшюн салгъанын?

– Да сора сен да билмейсе жукъ, Шамший, бусагъатда алгъындан эсе да аманды. Алгъын, сиз къартларыгъыздан эшитгенигизни айтып, бир-бир китаплада окъугъан да этип, биз билгеннге кёре, жарлы бла бай болгъандыла ёрелешгенле. Къазыкъ оюн этгенле, бир бирни суймеселе. Шёндю уа къазыкъ оюн жокъду. Керох. Къауал. Ахчагъа ала да табыладыла байтамал. Бюгюн а байла кеслери бир жанында къалып, бир адамны тутуп, ахча берип, жолдан тайдырып къоядыла суймегенлерин. Сабийлерин да алай юйретедиле. Ол чирик байла. Къызларын да. Аллай ишле башлангандыла. Къалайгъа барып тохтарыгъын билмейме ансы. Къызла машиналагъа къарайдыла кёбю. Ким суймейди бу ангылашыныусуз дунияда бу къысха жашаучугъун адамыча ётдюрюрге. Къыз болсун ол, жаш да болсун. – Хамбалий ол узун сёзюн бир солумгъа айтып ийди. Кёрюнюп тура эди Шамшиятха жашны борбайлары бошлангандыла...

* * *

Анасы шёндюгю жашауну ангыламайды деп, бош суна эди Хамбалий Ол угъай да, жашау, ырхы къобаргъан зылдылай болуп тургъанын, аны бла байламлы уа, бу бузулгъан дунияда жашыны къалай жашау этеригини къайгъысы ичинде жумуртха биширеди, къанын къайнатады. Шамшият

Нальжикде педучилищени бошап, башланган класслада устаз болуп ишлеген да этгенди. Газетге, китапха артыкъ уллу батмагъанлыкъгъа, дуниядан хапары барды. Уллу къырал да бузулуп, шендо бола тургъанындан да озуп, жашау неге келип тохтарыгъыны сагъышын да этеди, бир тюрлю бир тауусумгъа келалмайды ансы. Уллу къыралгъа къара сабан сюргенле, этеригибизни этдик, болду энди, деп тохтап къаллыкълагъа ушамайлыла. Къыралны не ючюн ойгъанларын а хазна ангъласынла: ойгъанларыны орунуна, бу зат болсун, халкъгъа, къыраллыкъгъа табы олду дерча телевизорда бир тюрлю хапар айтылмайды. Жер-жерледе да Москвадача бола тургъаныны юсюнден да айтханлары: Кабардино-Балкарская Автономная Республика выбирает демократический путь развития деп, сора Ленинни майданын кёргюзтедиле. Элдеде уа хар ана ол жыйылган халкъны ичинде кесини адамын, кёз къагъаргъа да бошамай, излейди.

Кеси да Тытырташха ушколгъа келгенде, Байлуланы Маммат школну бир эски жюк машинасын жюрюте эди. Школгъа, отун, кёмюр ташыргъа, бир-бирледе уа, кюбюрюне узун къанга шинтикле ишлеп, школчуланы Нальжикге экскурсиягъа да элтиучю эди. Аллай кюнлени биринде Мамматны сабийлеге асыры тынгысыз болгъанын, аланы бир зат бла къууандырып ючюн кесини хуржунуну тюрюне къарагъынчы къоймагъан адам болгъанын кёрюп (бир-бирледе Шамшиятха да не морожна, не гюлле алып эди), анга кёзю къарап къалады. Кеси уа Чёжек Къабакъдан эди. Къармакъладан. Тытырташда танышла да табылдыла, Орта Азияда – сюргюнде – бир жерде тургъанла болуп, ала юйлерине чакъырып да кюрешдиле, эллиле бери къйтханлы ишленген жангы эркин школда бир бош отоуну къурашдырып, анда жашап къалды.

Педучилищени бошагъанадан сора Чёжек Къабакъгъа, туугъан элине барыргъа онгу да бар эди. Атасыны къарындашы Тамбий женуб Къыргъызда Чеченланы Шамилни – Къабарты-Малкъар АССР-ни ол кезиуледе Жарыкълау министри – къолунда окъугъанды. Шамил Тамбийге кесини бир кичи къарындашынача къарагъанды. Тамбий Шамилге бир баргъанлай окъуна къагъыт алып келди Чёжек Къабакъдан деп. Алай, Шамшият орта бойлу, бууун кибик базыкъ узун эшмели, тегерекбет, толугурин къыз, къырал къайры десе, ары барлыгъын тутуп тохтады. Кесин сынаргъа сюе эди Шамшият.

Бар эдиле аллай таулу къызла озгъан жюзжыллыкъны 80-чи жылларында.

Тамбий да угъай дерге болмады. Ол, Тамбий, Шамилге барырдан алгъа Шамшиятны акъылын билип барса боллукъ эди. Алай ол хапарны билгенден сора Шамил да айып этмеди, ол къайры барса да, Шамил анга кёз-къулакъ боллугъун айтып къойду.

Шамшият ёге ананы къолунда ёсгенди. Аны сагъынса, «Тапхан ананг да алай боллукъ эди» деп, ёге анасына тюк къондурмайды. «Ол да бир зат билип эте болур» деп къойду Шамшиятны атасы Наршау да. Аны да бошдан айтмай эди Наршау: «Ёге анасындан бир сууукълукъ сынагъан болур, манга тарыкъмагъанлыкъгъа», – деп жюрегинде кишиге да билдирмеген бир гурушхасы барды.

Ма алай бла тюшгенди Тытырташха Шамшият. Иш хакъчыгъы аз болгъанлыкъгъа, чырагъын, отунун, сууун школ тапдыргъаны себепли, бир

тюрлю жарсыусуз ишлеп турду. Эки окъуу жыл да озгъунчу Байлуланы Мамматха барды да, кишиге соргъаны-оргъаны болмай, жүреги жаратып, жууукълары да артыкъ ыразы болмагъанларына да къарамай. «Кеси жыгылгъан сабий жилимайды» деп къойдула.

Юйюрлю болгъандан сора Маммат ишин алышдырыргъа тюшдю. Шамшият да, элли тиширыула эшиу бла иги хайыр тюшюргенлерин кёрюп, ёге анасыны анасы гитчелигинде окъуна юйретген эшиу ишни къолгъа алды. Маммат а Къазахстаннга, андан алыкъа келмей тургъан ана къарындашларына барып-келип, Жамбул областъдан жүн келтирип башлады. Кесине керегин – кесине, артыгъын а – сатып, Маммат да иги аччачыкъ ишлеп, ма бюгюн тургъан юйню да суюдиле. Бу жерге Мамматны эрттеден окъуна кёзю къарап эди, алай онгу болмай турду. Ол онг тапхынчы, Хайрулланы Хамангерий алайгъа орналып, табыракъ кесекчигин алып къойду.

Не да болсун, Маммат да ол жерчикни къалгъан кесегине орналыргъа суюдю да, Шамшият да ыразы болуп, алайда юйчюк суюдиле.

Таулугъа азыкъ да берме, кесини арбазы болсун ансы.

Шамшият да школну къоюп, эшиуге тюзелип къалды. Курортчула бла келишип, алагъа эшиулерин ийип, тынгылы жашап да башладыла. Хамбалий да тууду. Жүн ташыйма деп, кечесин күн этип айланган Маммат да кёпге бармады. Хазнамыды, адам жолда- къолда айлана кетсе, къайда кеч жетсе, анда къала, ашы-сууу тынгылы болмагъаны татыды ды къалды.

– Къой энди муну, бу жангызны кечиндиралмайбызмы, – дегенни айтып, Шамшият Хамбалийден сора къысха тюшюп къалгъан ауурлугъун кетертип, сабий болмазча этип къойгъан ажымы ичин кюйдюре, къысып да тургъанды Мамматны.

Бир-бирде эсине алай да келеди Шамшиятны: Маммат кесин жолгъа атып, мени хатамдан иш а кюреше болурму, мындан сора сабий болмазлыгъыны ачыуун жолдан алыргъа кюрешип? Гюняхы кесини болсун, ол саргындан Маммат Шамшиятха не аз да тюрленмегенди, сууумагъанды. Алай тышындан Аллах сен жаратхандан бир зат билдирмей, ичинден а, жауун булутлай болуп, кесин узакъ жолгъа салып турду. Алай юй жылыудан кёлю уа къачхан эди – тиширыу ниязы бла Шамшият сезип тургъанды аны. Ол да, ичинден кюйгенлей, кесини терслигин кесине кечмегенлей, Аллахдан кечгинлик тилей, алай кечине барады. Энди уа ма жашы жетип, анга да, жангыдан орнатылгъан зыгытха суу керек кибик, Шамшиятны эси, сынауу керек болуп къалдыла.

Къармакълары, кел элинге, сени мында тыйгъан бир зат жокъду, жууукъларынгы-ахлуларынгы къатларына къысыл деп, Маммат ауушхандан сора Шамшиятха бир эки кере айтып кёргендиле. Наршауну юйю эркин юй эди, тюплю-башлы, тюбюнде тёрт отоу, башында да – алай, къызыл къошун бла тёртгюл жабылгъан, тышы да бетон худур бла зыбыр тышланган; женгил машина эркин айланырыкъ уллу арбаз, бахча жерчиги да Наршауну атасындан бери да тургъан жыйырма бла беш сотух. Табыллыкъ эди жер Шамшиятха да, жашына да. Къармакълары керти да кёллери бла чакъыра эдиле аны.

– Жангыз сабийни тукъумундан, жууукъларындан айыраллыкъ туююлме, – чёжек къабакъчы жууукъларына сёзлерин эки айтдырмады

Шамшият. Ол кишиге да сормагъанды кесини башына иш эте туруп. Бюгюн да, жашы кеси айтмаса, жашыны аллай ишини юсюнден, ауузун ачып, сёз айтырыкъ туююлдо. Кесине сёз берип эди Шамшият. Да жаш кеси сагъынып къойду.

Шамшият ол иш бюгюн-тамбла дегенлей болуп къалса, бек сюерик эди: бахчала жетген заман, кётгеле, жауунлу жыл болгъанлыкъга, басып битгендиле. Болгъан тегюлюпдо. Адам аллай ишине быллай заманны сакълап окъуна турады. Бизге уа Аллах кеси бергенди.

Шамшиятны тереклери да, артыкъ алапат болмаса да, битгендиле. Базарга ол да чыгъармайды, кеслерине уа жангы жылны башил айыны ахырына дери жетиучюдо. Картофу уа, иги жыл болса, жангы картофха дери да жетип тургъанды, урлугъу да кесинден чыгъып.

Быйыл да жауунла жаууп, башлары хорлап кетдиле ансы, туюбу уа болгъанындан эсе иги да кесек мажал боллукъ эди. Шамшият къазып ашай-ашай турургъа деп, бахчасыны бир бёлмюне картофну эрттерек салады. Быйыл да алай этгенди. Ай болады Шамшият базардан картоф алмагъанлы. Энди уа къазар заманы жетип турады. Жашыны окъууу башланыргъа къазып бошарга керекди, хар жылда да этиучюлерича.

Быйыл картофну алгъаракъ къазып къойса да, хатасы боллукъ туююлдо, деп турады Шамшият: не тереклерине, не картофуна дарман чачдырмайды ол. Иегили картоф къамажакъланы, бахчада айланып, къолу бла юч-тёрт кере жыяды картоф башны гюлю хуерги болгъунчу кезиучюкню ичине. Быйыл да алай этгенди. Ала да, иегили къамажакъла, Шамшият жыйып жетишдиралмагъан жерлерини чапыракъларын ашап, жалан сабакъларын къойгъандыла. Ала да, жауун жели бла жетип бирде, жерге жатдыргъанды да, ёре болмагъандыла. Энди битеу картофну башын чалып кетерирге керекди деп турады Хамбалийге. Ол да, бюгюн-тамбла эте, чалмай турады алыкъа. Кюнлери уа аз къалгъандыла – ай жарымы. «Да этер-этер, юйде ишни бошагъынчы кетмез» деп, Шамшият жашын артыкъ бек къысмайды. Быйыл а, ким биледи, айтханын этип, заочногъа кечерик эсе, кеч туююлдо деп, сёз къатламай турады.

Алай, айтханыча, бу жангы «ишни» къолгъа алыргъа туюшсе, картофха заман да къалмаз. Аны сагъышын да этеди Шамшият, ишни къураллыгъын-къаллыгъын да билгинчи.

«Мени гюняхымы кечгенди Аллах, бу ишни бизге буюрду эсе» деп, Шамшият къууаныр кюню жетгенине ийнанып башлады. Ол себепден Шамарыугъа айтмай не амалы барды: эндиге дери иги келе-келгенбиз, угъаймы дерикди деп, алай да бир айтады кеси кесине: «Къызны ишин ана битдирирге керекди, атагъа не жетеди; жашы болса, жашха ол оноу этер» – Шамарыу алай сунады. Кесини ол ниетине ийнаныпды. Шамарыу бла сууум суююлюкдо деп, къууанып турады.

Ол оюмларын да биргесине алып, Шамшият аш отоугъа кетип къалды.

Хамбалий а телевизорну къурду. Ол не заманда да телевизорда жангы хапарлагъа, аладан да къырал, республика таматаланы не этгенлерине, – къарайды.

Андан эсе къурмагъан болгъу эди телевизорну. Башлагъандыла бигъы къайтарып-къайтарып «демократия, демократия» деп жаншап тур-

гъанларын. Юйю къурусун, андан жукъ ангылагъан – неди бу демократия дегенлери? Бир да бир тюрлениу кърмейме мен! Уллу къыралны заманында къарыусуз – энтта да къарыусуз. Ол замандагъы къарыулу – энтта къарыулу. Ахчалары бар, къуллукъланы алыкъа, сен да бир кър къуллукъну татыуун, деп кеси ыразылыгъы бла киши къуллугъун кишиге берип кърюнейди.

Ол кезиуде бир-эки жыл мындан алгъа болгъан ишлени кърюзтюз башладыла. Ол ишлени жыллыгъы бола эди: Москваны орамларында танкла. Адамла орамланы толтуруп, кими-ары, кими – бери чабышып, бирле кеслерин танкла тюзюне атаргъа жетип, тагъылып ол темир машиналагъа.

ГКЧП-чыланы пресс-конференциялары. Узун столда ортада Янаев, ол кюнледе СССР-ни Президентини къуллугъунда болжаллы халда тургъан, аны эки жанында Пуго – СССР-ни Ич ишлерини министри, Язов – СССР-ни Къоруулау министри, Стародубцев – СССР-де аты айтылгъан колхоз башкъарма, Тизяков (аны ким болгъанын Хамбалий унутханды), Крючков – СССР-ни КГБ-сыны таматасы, дагъыда бир къауумланы кърюзтедиле. «Къарачыгъыз былагъа сиз, ол къолланы къалтырагъанларын эслеймисиз. Ол а къыралгъа оноу этип тургъан адам». Масхара халда ол сёзлени диктор айтады. Битеу къыралны оноуу бюгюн аны къолунда болгъан кибик. Мени анамы, мени да къадарым да ол бюгюн не айтса, алай боллугъуна ийнанганча.

Хамбалийни жүрек аузу жылына баргъанча кърюндю: «Оюлмаз кермен – СССР былай эсе, бизге не къалгъанды? Къырал, суу ашагъан жар кибик, оюла бара эсе, окъуунг да не, жашауунг да – не. Къаныны орунуна бир тюрлю тюзгюлюу череги саркъгъанча болду да, ахыры бла да бар этериги да, биягъында айтып бошагъан муратлары да гур деп кюерик саламлай кърюнюп къалдыла.

Баргъаны боллукъду.

АММА

Аллах кыйынлык бермесин ансы, адам чыдамазлык бла тѳзмезлик зат болмаз, деп бош айтылмагъанды. Мени атамы эгечи Габоланы (Бечелланы) Шахий, ол заманы хар бир инсаныха, кыйынлык кѳрюр ючюн квалмагъанды. Кѳчгюнчюлюкню азабын, ач, жаланнгах болуп, кеслери да бек сууук жерге тюшген эдиле. Ол заманланы сагъыныргъа сюйген да этмеучю эди, харип (жаннетли болсун). Сагъынсала да, дарман ичер эди, сагъышха батар эди, сора: «Ой, Аллах, биз кѳргенни энди киши кѳрмесин»,– дей, кѳз жашларын сюртюр эди. Ой, таулу миллетим, хайт деген жашларын уруш аулаклагъа ийип, квалган кьартны-жашны уа бирин квалмай... Андан ары жилимукълары тамагына тыгъылып, айтырын айталмай, жюрегине кюч ала, кыйналыр эди. Биз да, аны ол халын билип, шош олтуруп сакълаучу эдик андан ары не айтырын. Бир кюн мен ата эгечиме кьонакыга келеме, ой, ол кылай сюйюучю эди бизден бирибиз келсек. Ол кюн ол, нек эсе да, бузулуп эди. Биргесине амманы (амма деучю эдик атына) тамата кызы жашай эди. Бир талай кюн болады бу былай тургъанлы: ашы аш тюйюлдю, сууу суу тюйюлдю, мени бла да артык сѳлеширге унамайды, деп ол да жарсыулуду. Мени келгениме да келдинг-квалдынг деген болмады. Жууукъ-кьаршы олтурдум аны жатып тургъан тѳшегине.

– Амма, не болгъанды, нек кьарыусузса былай? Арбазда кьурт-мурт эте айланыучуса, бюгюн а не болгъанды санга, не затды кыйнагъанынг, докторгъа кѳргюзтюрмек бир? Бюгюнча мен сени кѳрмегенме.

– Ой, кызым, аз кыйынлыкмы кѳргенме, мен кыйналмасам, ким кыйналлыкды бу дуняда. Бу кьуругъан март ай жетеди деп да кьоркьуп жашайма, эски жараланы жангырта турады, кыйсы бирин айтайым. Ненча адамыбыз квалды, бирлерин асыраялдык, бирлери кьумлу тюзледе атылдыла, ѳлюклери ач итлеге аш бола. Ата жокъ, ана жокъ, ѳлген эдиле бара– баргъанлай, кыйда манга аллай насып, аланы кьатымда кѳрюрге... Бизни мындан кѳчюргенде, бири биринден гитче кьолумда тѳрт сабий. Таматарлары жаш, бирси ючюсю кызыла.

Амма кѳлюнден назму айтханча, бир затны унутуп кьоярма дегенча, кѳзлерин да жапханлай хапарлайды, мен алайда болмасам да, ол ичин тѳгерик эди, айтып турлукъ эди, мен ангылагъандан, бу айта тургъанын.

Бир кесекге хапар айтханын тохтатып, таралып жилиады. Кызы Зоя кьатыма келди да: «Былай этип турады бу, нек эсе да», – деди.

– Амма, турчу, кел эшикге, хауагъа барайык, бир иги кюн тийип турады. Кел, эшикде олтурайык,– деп, унарык тюйюл эсе да, юсюнден жууургъанын алып, аякларын энишге ийип, кьолларындан тутуп, ѳрге

къобардым. Сора, къолтугъундан тутуп, Зоя да мен да амманы эшикге кюн тууушха олтуртдукъ.

– Амма, озгъан жауунну жамычы бла къуугъанлай, былай этип турсанг, хазнамыды, не саулугъунг барды сени, бизни да къоркъутма, Аллахны ахшылыгъындан, тегерегинге бир къара, сени къызларынг, туудукъларынг, киеулеринг а къаллай огъурлу жашладыла, энди ала жашасынла демегенлей, былай этип турургъа жараймыды? Амма, харип, ол къыйынлыкъ эшик къакъмагъан таулу адаммы къалгъанды, аны ючюн «бизге болгъан кимге болду» демегенлей, жашау ызы бла барып турады. Аны башха тюрлю этерге уа кимни къарыуу барды, бир айт? Былай этип турсанг, кепге барлыкъ туйюлсе...

– Къайда, Разият, манга аллай насып, ёлюп къалыргъа....

Амма кезюн бир жерден алмай иги кесек турду, бир кесек солуу алып, хапарын андан ары бардырады.

– Бизни кечюргенде, Суфиян эсли жашчыкъ эди, хар жумушума да сейирлик къараучу эди. Сени атанг да ол кезиуде бизни бла кечмеген эди, ол Прохладный шахарда тайчы болуп ишлей эди, бизни кечюргенден сора атанг Аслан бек къыйналып тапхан эди Къазахстанда, бир айны ичинде бир поездден бирине секире, бирде поездни бизни башында, бирде артына тагъыла, бир ай айланган эди къайдагъыбызны билмей. Аллах, сен сакъла ол заманланы. Сабийлени аталары урушда, Асланны къайдагъысындан хапарыбыз жокъ.

Жолда баргъаныбызда, сау къаллыкъбыз деп да бармай эдик, къайда болса элтип къырадыла деп бара эдик ансы, бир да сау къаллыкъбыз деп кишини умуту жокъ эди. Къайры элтгенлерин, къайда баргъаныбызны да. Кече-кюн болгъанын окъуна билмей эдик, вагонла бегитилип. Ол заманда намысха-сыйгъа кючлю болгъан эдиле, дагъыда кеси кереклерине баралмай халкъ, келин, къайын... Мюйюшде бир тешик этген эдиле, бир эски жабыу жапхан кибик этип...

Биягъы амма терен сагъышха батды... Ким биледи, арыгъан болур энди деп, мюйюшде сибиртгини алып, арбаз сибирип башладым, амма уа терен ахтынды да:

– Кет ары, кет, анга къарапмы тураса, мен алыкъа хапарымы бошамагъанма, – деп мен олтуруп къопхан шинтикни кезю бла кёргюзтдю. Олтурдум. Амманы кезлери бир мудахдыла. Кеси да биягъы, ариу къол жаулу къчугъун хуржунундан чыгъарып, кез жашларын сюртеди.

– ...Биз Павлодар областъа тюшген эдик, Степняк шахаргъа, бир бек сууукъ, къыйын жер. Келип ары тюшгенибизде, ишлерге жараулу адамы болгъан юйюрлени арбала бла келип алып кеге эдиле, къарысузла кимге керек эдиле... Мен да аланы ичинде төрт къагъанакъ сабий бла кимге керек эдим? Келтиредиле да, бир къолайсыз бараклагъа тегедиле бизни. Барыбыз да ач, жалангач, сабийлени айтхан да этмейим. Бирин артда, бирин алда айта турама, башым кетгенди. Алай, башында айта келгенимча, Аслан табады бизни, ол алай келмесе, билмейме, не боллукъ эди бизге. Ой, атангы ачыуун кёрмей ёлейим мен, ол не кюн келди, жашауубуз иги жанына бурлду. Кеси да ишге кирди, къолу бек уста болуучу эди Асланны, кеси да мадарыулу болуучу эди, бизни да ишге салды, мени да, гитче эгечибизни

да. Кеси токаръ болуп ишлей эди, бизни школгъа салады. Андан сора, не айтаса, аш-суу да эркин бола башлайды.

– 1945 жылда сабийлени аталары да урушдан къайтады, къууанчы-бызны чеги жокъ, не айтаса, кеси да, харип, бек ушагъыулу, чырайлы адам болуучу эди, жаннетли болсун, кёкюреги да орденледен толу келген эди. Ол къууанч кёпге бармады...

Биягъы амма, кесин тыялмай, сарнады. Зоя экибиз не кюрешип тох-таталмадыкъ. Иги кесек киши киши бла сёлешмей, кёп олтурдукъ. Сора мен, шошлукъну буза:

– Амма, ненча жыл бола болур санга?-деп сордум.

Амма, эшитмегенча этип, биягъы хапарын андан ары бардырды.

– Бюгюнча эсимдеди, 28 июль 1946 жыл эди. Мутай, харип, Суфиянны да алып, танг эрттен ала биченнге кетедиле, ала да кетип, кёп да бармай, ачы къууум келеди юйюме. Ол кюн бир ёлмеген эсем, терендеди мени жаным... Экисин да, атасын, баласын да, элия уруп, сал болуп келтирген эки жаным, экисин да жамычыгъа чулгъап алып келдиле, андан сора манга не жашау керек эди, жаным чыкъмай турама ансы? Ол жараларым къалай иги болсунла? Жияма дейсиз, къалай жиямайым?.. Элде ажымлы ёлген жаш адам болса, кесими ёлгенлерим жангы жара сала жюрегиме, ой, Суфияным, ой, Мутайым дейме, жашау узуну жияуларын эте айланама. Бу дуняларын алышханла, анда ёлгенлерине тубейдиле деселе, анга ийнанып жашайма, бир терендеди ажалым, деп ёлгенлеге сукълана турама. Къызла да бек иги, сен айтханлай, Разият, киеулени аладан да бек сюеме, кёп юйюрден къалгъан жангыз билегим Аслан, андан туугъанла сиз, кёп жашагъыз, артымда къалыгъыз. Аллахдан аны тилейме. Мен кёрлюгюмю кёргенме, кёрлюгюнго кёргюнчю кёрге кирмезсе дейдиле, Аллах буюргъаннга не мадар? Биягъында ненча жыл болады дедигиз къайсыгъыз эсе да, жюзден атлагъанма...

Биягъы, къол жаулугъу бла кёзлерин сюрте, бир затны унутуп баргъанча:

– Къор болайым Аллахха, ол кюн Мутайлары бла биченнге Аслан да барлыкъ эди. Артха къайтмазлыкъларын билгенча, ол эрттен бла Мутай: «Асланны тамбла алырбыз, бюгюн азды чалынырыкъ жер, экибиз жетиширикбиз», – деп кетген эди. Кёремисе Аллахны къадарын...

Сёлешген ауазы амманы бек къарыусуз болгъанды, ол угъай, мен окъуна къаллай бир къыйналдым. ...Амма кеси ёмюрюнде «Мутайны жаны ючюн» деп къаргъана кетген эди. «Амма, жашынг бла къаргъанмай, эринг бла нек къаргъанаса, бизде таулулада аллай адет болмагъанды да», – десек: «Нек эсе да тилим айланмайды Суфиянны айтыргъа, ёлгенине ийнанырыгъым келмейди», – дер эди.

Иги кесек олтурдукъ, кюн – иги, жюрекле уа – такъыр.

– Элтигиз мени жериме, сизни да мудах этдим, жашау жолуму эсгере. Разият, сен да кеч болма, юйде сакълай болурла.

Биягъы къолтугъуна кирип, Зоя экибиз амманы жерине жатдырдыкъ. Ол кёзлерин жапды, кёз жашлары уа жастыгъына тёнюледиле.

– Бу экиси ажымлы жоюлгъанлы бир кечем жиямукъсуз озмагъанды. Уруш аулакъланда окъ аудурмагъан Мутай жангыз жашы бла замансыз

жашаудан кетген жанларым, бирин айтып, бирин кьой, Натка уа, харип Натка, ол а жашарынмы жашагъан эди, жашауданмы эрикген эди, кьайсы бирин айтайым (бери кьайтхандан сора мында бир кьызы да ёлген эди)? Ой, жарлы да мен харип, не терен эди жаным. Ёлгенлерими жилауларын эте, сокьур болдум, эгеч-кьарындашмы асырамадым, аладан кем кёрмеген сизни анагъыз, келин, харип, келинча да кёрмеучю эдик, биринчи кюнден да бек суйген эдик. Энди артымда кьаллыкьла, жилаууму этерикле, бахтышымдан тутарыкьла Аллах сизге ёмюр берсин, дуния тынчлыгъын берсин...

Бир бек кючсюнюп, терен ахтынды. Арыгъаны, кьыйналгъаны бетиндеди.

– Разият, бар, бар ахшы жолгъа, бир иги этдинг бюгюн бери келгенинги, кимге айтыр эдим бюгюн кезиулю жарсыуларымы, жиятдым сени да. Киеуге да салам айт менден, мен аны бек сюеме, огьурлу, эсли адамды. Мен ёлсем, бахтышымдан тутарса, дегенди амма дерсе. Мени жаууму да ёлгенинде ыспассыз болсун адам, Аллахны ахшылыгъындан, барсыз ызымдан кьарарыкьла.

Кьолу бла, бар, бар дегенча, булгъап, акьыртын кёзлерин жапды.

Ол кёзлерин жабып, мен а туурасындан кьарап, «бу харип тиширыу кёрмеген не кьалгъанды, аны ючюн а не огьурсуз болмады, не кьутсуз болмады, хар кимге ариу айта, онгсузну башын сылай, аны таныгъанлагъа кесин суйдюргенди. Хар кимге кесича ариу айта, «сенден алгъа ёлейим» демей сёлешмеген ариу амма, жашау кьыйынлыкьла жүрек халаллыгъын тюрлендирмегендиле. Элде кьарт-жаш да аммагъа сый-намыс бергендиле. Сау болсунла!

Кёп да бармай амма, харип, дуниясын алышды. Сау заманында, кеси айтычусуча, адам кёп, бек кёп, хар келген анга ариу сёз айтмагъан киши жокь эди. Биз а бюгюн да амма айтычулай, аны айтханларын есге тюшюре жашайбыз.

Ол дуниясы жарыкь болсун.

БОРИС БЛА НАДЯ

Борис бла Надя бир бирни бек эрттеден таный эдиле. Студент заманларында сахар орамлада айлана, бир бирге хапар айта, заманны кьалай кетгенин еслемей окьуна кьоя эдиле. Ала бир бирсиз жашаргъа боллугьун ангылагъан окьуна этмей эдиле. Борис Надяны кесини керти тенглери бла танышдырыргъа да бек суйюучю эди. Кюндюз ала бир бирден айырылып да кёрмез эдинг. Борис фатарда шуёху Сафарбий бла жашай эди. Бир кюн эрттен ала Сафарбий отоугъа суху кирди да:

– Борис, не жукьлайса эндиге дери? Кьоп, айтыр затым барды, – деп, гузабагъа кьалды.

– Сафарбий, солуу кюнюмде да нек кьоймайса мени жукьларгъа? Тюшде Надяны юйюне ашырлыкьма вокзалдан. Кесим да элге кетерикме. Сен а солуу кюнлеге шахардамы кьаласа, огьесе элгеми барлыкьса? – дей, жукьу арасында Борис кючден кёзлерин ачды.

– Борис, мен, сени уятмай, биринчи автобус бла элге кетейим деп чыгъа баргъанымлай, алайда уа Аслан бла Мухамед сюелип хапар айта. Надяны Хабас алып къачханды дейдиле.

Борис, секирип тѣшегинден ѳрге къобуп:

– Не затла жаншайса? – деп, суху Сафарбийге жууукълашды. – Мен тюнене ингирде Надяны кинодан сора юйюне ашырып, бюгюн сагъат онекиде вокзалда тюбеширге деп айырылгъанбыз. Экибиз да солуу кюнлеге элге барайыкъ деп. Сен а не дейсе?

– Да болгъу эди ѳтюрюк, аны суймегенни ..

Олсагъат эшик ачылып, отоугъа быланы биргелерине окъугъан Аслан бла Мухамед суху кирдиле.

– Салам алейкум, жашла... нек турасыз... не этебиз?

– Уaleyкум салам! Къайдан чыкъгъанды бу ѳтюрюк хапар? Мен тюнене Надяны фатарына дери ашырып, кеч кетгенме, жашла, ѳтюрюк хапарды бу, – деди Борис.

– Борис, даулашып турма, сени ийнанырыгъынг келе болмаз, алай бу хапар кергиди. Хабас бюгече Надяны къачыргъанды. Ол кергиди (Хабас да быладан эки жылгъа тамата нѳгерлериди). Бюгечели анда туруп келебиз деп, Хабас бла окъугъан жашла эрттенли келгендиле фатарларына. Бизге да ала айтдыла бу хапарны. Надя суймей урламагъанды Хабас аны.

Борис адепли, намыслы, сѳзюн сатмай бермеген акъыллы жашды. Аны бла тенглешдиргенде, Хабас а, аман къатын кибик, кереклиге-керексизге да кесин къоша айланган, тузсуз-мыстысыз бир жан. Жашла бары да сейир-тамашадыла Надяны этген ишине.

Борис, не айтырын билмей, ич кийимлери бла отоу ортада сюеледи.

Сѳз къошаргъа киши базынмай, иги кесек турдула, сора жашладан бири:

– Борис, кѳмю турлукъбуз былай? Не дейсе, не этебиз? Барып, Надягъа кесим тюберге сюеме, не айтырыкъ эсе да, кесим эшитирге сюеме дей эсенг, биргенге барабыз. Не десенг, аны этебиз, – деди.

Борис, сабыр сюеле кетип:

– Угъай, жашла, бир жары да бармайбыз. Кетемени киши тыялмагъанды бизге дери да. Надя жетген къызды, ол билмей болмагъанды бу иш. Алай болмаса, бир мадар табар эди тюненели манга билдирирча. Этигиз жумушларыгъызыны, мени да ишлерим бардыла, – деп, кийинип, фатардан мудах чыгып кетди.

Анга сѳз айтыргъа киши базынмады, ол бусагъатда аланы айтханларын эшитген да этерик болмаз эди.

Ол кюн Борис элге бармады, Надя бла айланыучу орамла бла ѳрге-энишге айлана, кече къарангысы къалай жетгенин эслемей окъуна къойду.

«Нек этип къойду ол алай? Да сора Надя мени быллай бир заманы ичинде нек алдап турду? Мен аны Хабас бла сѳлешип бир заманда да кѳрмегенме. Надя Хабасны сагъынып да эшитмегенме...» Борисни сагъышлары кѳпдюле. Алай аны сорууларына жууап бераллыкъ жаланда Надяды. Жюреги асыры къыйналгъандан, Надяны не кѳрлюгю, не эшитириги келмейди.

Халкъ жукълагъандан сора, Борис отоууна келип, тешинген да этмей жатды. Жукълаялмай кѣп турду.

Юч кюн Борис эшикге башын къаратмай турду. Артдан-артха аны башха сагъышла бийледиле: «Нек этип турама былай? Жашау тохтамай барады. Ол, окъуууна чыгъып, тенглерине къошулуп башлады.

Жашла да кѣл этдирирге кюрешедиле...

Андан бери иги кесек заман озгъанды. Надя академ отпуск алып, окъууда кѣрюнмейди. Борис Надяны унутаракъ да болгъанды. Алай арада, эсине тюшсе: «Ярабий, кѣзюме бир урунса эди», – деген заманлары да болуучуду. Кѣп да бармай юйдегили болургъа керекме деген акъыл бла эки курс гитче окъугъан къызчыкъны къачырады Борис да. Болсада, Надяны уа эсинден кетерип къоялмайды.

Бир кюн Борис кафедрагъа кирип барса, Надя анда олтуруп тура эди. Борисни кѣргенлей, ол секирип ёрге къопду, алай, не айтыргъа билмей, амалсыз болуп, башын энишге этип сюелди. Борис, аны эслемегенча этип, жаны бла озуп, жерине олтурду.

Дерс бошалып, Борисден бла Надядан къалгъанла чыгъып кетдиле. Сѣзню неден башларгъа билмей, экиси да талай заманны тынгылап турдула. Сора Борис, ол шошлукъну буза:

– Надя, къалайса? Не ишлеп тураса? Манга айтыр затынг жокъмуду? Мен... бу тюбешиуню кѣп сакълагъанма. Сен а нек эсе да ашыкъмайса. Алай... айтыр затынг жокъ эсе, зор эталмам...

Надя, амалсыз болуп:

– Борис, мен кесим да бу кюнню бек сакълап тургъанма... Айтыр сѣзле табалмай турама... Кесим да билмейме бу иш къалай болуп къалгъанын. Тюшюмдеча... Билмейме не айтыргъа. Аллахны бир къадары болур эди.

– «Сен мадар этсенг, мен къадар этерме», – дейди Аллах да, – деди Борис.

– Керги, урлап, тарт-соз этдиле, элтдиле. Мен да къалай эсе да, энди не этейим, бир келгенден ары деп. Сен да келмединг ызымдан...

Окъууну да бошадыла, бирер жары кетдиле. Жылла да бара, заман къарап-къарагъынчы кетеди. Борис Надяны терк-терк эсине тюшюреди, кеси къалгъан заманларында бла Надя бла бирге айлангучу орамлагъа барса уа, бютюнда сагъышла бийлейдиле, сагъышла бла соруула да бирге.

Бир кюн Борис, эки къолун да артха этип, солуу паркда акъырын бара тургъанлай, къулагъына бир таныш ауаз чалынды. Башын буруп къараса, жолну бирси жанында, бир къызчыкъны да къолундан тутханлай, Надя келе тура эди. Борис аны ызындан къарап, апчыгъан окъуна этди. Сора, ол кѣз аллындан тас болуп къалады деп, къоркъуп, ызындан:

– Надя! Надя! – деп сѣлешди.

Надя да, къулагъымамы эшитиледи огъесе дегенча, тегерегине къарап, сагъайды. Олсагъат Борисни кѣрюп, къууанды. Борис да, анга жууугъуракъ келип:

– Надя, сени кѣрюп, ызынгдан сѣлешеме, тохтамай бараса. Огъесе алай бир къартмы болгъанма, сен танымазча? – деп, Надягъа жууукъ келди.

– Борис, сенмисе?! Къайдан чыкъдынг? Бу сабий жагъын этгенине уруша, эслемей бара эдим. Бюгюн сени кёрюрге деп эсимде да жокъ эди, – деп, Надя жарыкъ тюбеди Борисге.

– Сен кьойгъанлай турама, – деди Борис. Сора, кызчыкъгъа ийилип: – Бу ариу къаракёз кызчыкъ кимди? Мени атым дядя Боряды, сени атынг а къалайды? – деп, ышарды.

– Мени атым а Залинады. Биз мама бла бу паркны бек сюебиз, былайда хар кюнден таза хауа бла солуучубуз.

– Тохта, тохта, Залина, мамангы уа нек жарсытаса, айтчы бир манга? Мамаланы айтханларын жерге салмай этерге керекди, бютюнда кызчыкълагъа, билемисе сен аны?

– Мен алайда тюкенде бир илляу кёргенме да, мама уа аны манга алыргъа унамагъанды, ма андан ёпкелегенме.

– Келчи, бир къарайыкъ ол илляугъа, не тюрлю зат эсе да, бир кёрейик.

– Борис, кьой Аллах ючюн, кьой, сабий сабийлигин эте турады, – деп, Надя кызына башын булгъай къарады.

Борис а, Залинаны кьолчугъундан тутуп, экиси да тюкен таба тебиредиле... Жолда бара, Борис:

– Надя, къалай билмей тургъанлай тюбедим мен санга бюгюн, къалайса? Къайдан чыкъдынг? Не зат бла кюрешесе? Сорууларым кёпдюле, не дуня мен сени кёрмей тургъанлы. Залинадан сора ненг барды? – деп, кёзюн Надядан айырмай къарайды.

Надя да сагъышлы эди, билмей тургъанлай Борисге тюбеп къалгъанына да жунчуп, соруулагъа жууапланы да къайсындан башлайым дегенча, Борисге къарап, уяла-уяла:

– Да турама Борис, игиме. Мен мында школгъа ишлерге киргенме. Мен, Борис, Хабасдан айырылып, бери шахаргъа келгенли иги кесек заман болады, мында фатарда жашайма. Биз бир бирибизни ангыламай башладыкъ да, сора мындан ары кыйнамайыкъ бир бирни деп, кетип къалгъанма, бир талай жыл мен бери келгенли.

– Бек жарсыдым, Надя, жашауунг къуралмагъанына, сабий да атасыз... Бу кыйын жашауда кесинг да къалай?..

– Ма, ма, дядя Боря, мен айтхан илляу, ма кёремисе?! – деп, Залина Борисни ёмюрю таныгъан сунарса, аны кьолундан тартып, тюкенни терезесини аллына элтип сюеди.

Борис кызчыкъгъа ол суйген илляуну да, конфет-къалач, кёгет, сагъат алып, къууандырды.

Ала ол кюн кече къарангысына дери сахар орамлада айландыла, кафеге кирип, ауузланып, кёп хапарлашдыла.

– Биринчи кюнден да Хабасны анасы мени жаратмагъан эди, аны бла бирге эгечи да. Экиси да, хар затыма бирер сылтау табып, андан-мындан сёзле чыгъарып, хар кюнден энди бюгюн а не зат айтырла деп, алай турдум. Сора, болмазлыгъымы билгенден сора, заманымы созуп не турама дедим да, чыкъдым да кетдим. Хабас кюрешген эди бир да аямай: «Тёз, ашыкъма, бир амал табайыкъ», – деп. Ол да аланы жангыз жашлары. Аны алып чыкъсам да, не айтырла ызымдан, Аллах биледи... Биринчиден бир

болмазгъа къалса, бир да аяма... – деп, Надя жашаууну хапарын айтды. – Энди сен айт, Борис, къалайса? Сени уа сабий-субюй болуп ненг барды?

– Да мени да эки жашым, игиме, тапма, ишлеп турама.

Ала кечге дери сёлеше, заманны къалай кетгенин эслемей окъуна къойдула. Борис Надяны бла къызчыгъын ашырып, ашыкъмай юйюне кетди. Ол кече Борис тёшегине окъуна кирмеди, Надя бла оздургъан жаш заманы эсине тюшюп, сагъышлары башын бийлеп, тангын алай атдырып, къол-бет жуууп, ишге кетди. Бюгюн Борис ишинде да жумушун эталмайды, тюнене Надя бла тюбеген жерине барып, сагъышлы ары-бери айланады. Ол Надяны жашауу къуралмагъанына бек жарсыйды.

Бир заманда Борис кёзлерин кётюрюп къараса, узакъдан окъуна Залина, Борисни эслеп:

– Дядя Боря! Дядя Боря! – деп, аллына чабып келе, ызындан а Надя, ышара, акъырын атлай, жууукълаша келгенин эследи.

Борисни тынгысыз болуп тургъан жүрегине биле-биле шошлукъ келди.

Энди была хар ингир сайын былайда тюбешедиле, артда Борис аланы юйлерине дери ашырады...

Алай бла айла, жылла да ётедиле.

Бир ингирде Надя:

– Борис, кел, былайгъа дери келип-кетип тураса, жашагъан фатарыбызны да бир кёр, менде бир чай да ичейик, угъай демей эсенг, – деди.

– Надя, мынча заманны ичинде къачан чакъыраса къонакъгъа деп турдум... Барыгъыз, мен бусагъат ызыгъыздан жетейим, – деп, Борис тюкеннге барып, иги кесек зат алып, ызларындан жетди.

Борисни къонакъгъа келгенине Залина бир къууаныу этди да, тегерегине чабып :

– Дядя Боря, бюгече бизде къалыгъыз. Мама кече сайын жилип турады, сиз болсагъыз, жилимаз эсе уа. Бизде къалыгъыз бюгече, – деп къазауатды.

Къызчыкъны аллайла жаншагъанына уялып, Надя, не айтыргъа билмей, апчып:

– Тынч тур, кесинге жетмеген затлагъа нек ауузунгу жетдиресе? – деп ачыуланып, тыш отоугъа чыгып кетди.

Борис а, Залинагъа ариу айтып:

– Сора мама жилипмы турады? Нек жилийды маманг? Сенича ариу къызчыгъы болгъан маманга жилиргъа жараймыды? Охо, мен маманга алай этерге жарамайды деп айтайым. Кеч болгъанды, сен бар да жукъла, эртенликде-эртте къобаргъа керекди, сен школгъа барлыкъса, школгъа кеч болургъа жарамайды, – деп, сабийни жукъларгъа ашырып, кеси уа Надя болгъан отоугъа чыгып кетди.

Надя, терезеден эшикге къарангыгъа къарап, кёз жилимукъларын сюрте тура эди. Борисни келгенин кёрюп:

– Сабий жокъду бусагъатда, мен ол алыкъа сабийди деп тургъанлыгъыма, кёремисе аны хар затны да эслеп тургъанын.

– Сен не сунаса, Надя, бусагъатдагъы сабийле жетген аппачыкъла бла аммачыкъла болуп тууадыла... Надя, сен а нек жилип тургъанынгы бир айт манга, эринден айырылгъан сангамы төреди, аны ючюн нек жилийса,

жилягъан бла да не этериксе, кесинги бла Залинаны кыйнагъандан башха? Бютюн къаты болуп жашаргъа керексе.

Борис айтырын бошар-бошамаз Надя бютюн бек жүрексинип жиляды. Борис да аны алай жүрексиннгенине амалсыз болду, сора, не айтыргъа билмей, Надяны кучакълап, чачын сылады.

– Борис, дуния мюлкюн берир эдим, ол жылларыбызны артха къайтарыр амал болса. Бир кюнюм, бир кечем ётмегенди, сени эсима тюшюрмей. «Кеси насыбын кеси кесген» деп меничалагъа айта болурла.

Ол кече Борис андан кетип къалалмады.

– Борис, сени юйюнде сакълай болурла, бар, мени ючюн кыйналырынгы суймейме, – деп, Надя не бек кюрешиди эсе да, Борис кетерге ашыкъмады. Ала танг атхынчы хапар айтып чыкъдыла.

Энди Борис бери терк-терк келирге ёч болгъанды. Ол, терк-терк келе, кече да къала, эки юй ортада не этерге билмей, ауарады. Аны ол халын Борисни юйдегиси жаратмай турду да, кюнлени бир кюнюнде Борис юйге кире-кирмез къатыны, Борисни олтуртуп:

– Борис, мен санга сабий кызычыкъ туююлме. Охо, акъылын башына бжыар деп тургъанлыкъгъа, сен а кюнден-кюннге кенг бола бараса бизден. Жаш заманында суймеклигинге тюбегенинги да билеме, бир талай кере мен кесим да кёргенме сени ол тиширыу бла. «Атабызны кзуруда бир тиширыу бла кёребиз, биргелерине да бир кызычыкъ. Нёгер жашыбыз да атагъыз биз жашагъан юйге терк-терк келеди, ала негиз боладыла деп соргъандыла», – деп жашларынг да сорадыла. Эки ортада кесинги, бизни намысыбыз бла да ойнама. Не ары, не бери бол, сен энди сабий жаш туююлсе, – деп, эшикни да къаты уруп, отоудан чыкъды.

Аны жилягъан тауушун кётюралмай, Борис эшикке чыгып кетди. Ол ингирде ол Надягъа да бармады, бек кечге дери сахар тюбюнде айланып, алай келди юйге. Келгенинде, сабийле жукълап, къатыны уа чыракъны да жандырмай, къарангыда мудах олтуруп тура эди. Борис да барып, аны жанына олтурду. Бир бирге сёлешмей кёп олтурдула, сора къатыны, Борисге бурулуп:

– Борис, мени акъылыма бир зат келгенди, бир тынгыласанг эди манга, – деди.

Борис, башын булгъап, айт, тынгылайма деген белги берди.

– Борис, элде сени атангы юйю бош турады, барайыкъ да, сабийле ёсгюнчю анда жашайыкъ, ала ёсер заманнга уа сахаргъа жыйылырбыз. Мен кёрюп турама сени кыйналып тургъанынги. Иги сагыш эт, алай болса, кыайсыбызгъа да тап боллукъду. Мен сенсиз эр киши сабийлени аягъы юсюне эталлыкъ туююлме, жашларынг да бек кыйналлыкъдыла, ашыкъма да, бир иги сагыш эт, ол тиширыуну юсюнден сёз эшитиригим да келмейди, – деп, къобуп, жукъларгъа кетип къалды.

Борис олтургъанлай тангын атдырды, кёп сагыш этди. Къартлыгъымда энди не этейим, къалай болайым, жүрегим Надягъа бек тартады, мен, заман озгъанына къарамай, аны жүрегим бла излеп тургъанма, энди мынча жылдан сора мен аны тапхандан сора... Къатынны айтханында да барды тюзлюк. Мынча жыл тап, ариу жашап тургъаныбызлай, бу эр киши сабийлени къалай къоюп кетейим, башыбызда Аллах не айтыр, сабийле-

ни аналары да бир заманда аман болмагъанды, жууугъуму-ахлуму да бек тутханды, къалай этейим деп, кечени кече узуну башына келмеген сагъыш къалмады. Эрттенликде, къатыны къоба келгенлей:

– Бюгечели сагъыш этип чыкъдым, тюз оноу этгенсе. Тебире. Эки кюн жетерикмиди санга, сабийлеге да жыйышыргъа? Мен ишге барайым, анда да айтайым, сора, элге барып, тегерекге-башха да къарайым. Жыйылайыкъ, ата юйюбюзге барайыкъ,– деди Борис.

Борис Надя бла тубешмеди, къалай бла айтайым, ангылармы мени депми сагъыш этди, ол аны бла тубешмеди. Эки кюнден Борис юйюрю бла элге кетди. Элде ишлегеннге иш кепдю. Борис бла къатыны олсагъат школгъа кирдиле ишлерге, аланы экисини да бийик окъуу билимлери барды. Жашла да бири биринден гитчечикле, экисин да сабий садха бердиле, мал, юй къанатлыла да тута, зат керекли болмай жашадыла. Алай бла жылла оздула, жокъду Борисни Надядан хапары, эсинден а кетмейди. Надяны эсине тюшюрсе, кеси аллына сагъышха батады. Башха амал эталмайды Борис кесини юйюрюн да суюди, не этсин ол.

Сабийле школну бошاپ, ары-бери окъургъа киребиз дегенде уа, биягъы артха, шахарда юйлерине, кечдюле. Эр киши сабийлени кеслерин шахар тубюне къалай бошлап къояйыкъ деген акъыл бла.

Надя, Борисни тубюнде кёрюнгенча, эсине келген болмаса, Борис аны кёрмейди. Къайдагъысын да билмейди. «Ярабий, кечюпмю кетгенди бу, кез аллыма бир нек келмейди?» – демеген кюню уа жокъду. Алай бла арадан иги кесек заман озду. Борисни жашлары бийик билим алдыла, юлгюде айтырча иги жашла, бирер иги ишге да кирдиле, Борис жашларына бек ырады. Тютюнлери, аракъылары жокъ (была гитче заманларында къоюп кетсем, Аллах биледи къаллайла болур эдиле, Аллахха къор болайым, деген кюнлери кепдюле Борисни).

Андан бери кеп заман озгъанды, жылла бир бирни къууа, къалай кетгенлери билинмей окъуна къалгъандыла.

Кюнлени бир кюнюнде Борис шахарны уллу тюкенлерини биринден чыгъып келе тургъанлай, бир ушагъыулу жаш тиширыу, Борисни эслеп, элгенип тохтады. Борис мен муну таныйма къайдан эсе да деп, экиси да бир бирге аралып къалдыла. Тиширыу, башын булгъап, саламлашып, кетип къалыр умут этди, аны ангылап, Борис:

– Тохта, мен сени къайдан таныйма? ...Залина, сенмисе? Ой, сен анангы жаш заманына къалай бек ушайса! Ким болуучу эди деп, мен а сени таныймай, – деп, Борис Залинаны къучакъларгъа узалгъанлай, къызны кез жашларын эслеп: – Залина, не болгъанды, нек жиляйса? – деп муштухул сорду.

– Дядя Боря, мени мамам ёлгенди. Ол сизни бек суюгенди, ёмюрю сакълап тургъанды. Сиз... сиз а къалайлыгъын да сурамагъансыз мынча жылны ичинде... Кеп айтыр затым бар эди, алай... кечгинлик, мени сакълап турадыла, – деп, Борис зат айтхынчы, чабып барып, арлакъда суюелип тургъан бир омакъ машинагъа минип, кетип къалды.

Борис сагъышлы: «Ой, харип, не болуп къалды? Нек ёлдю бу харип? Ой, насыпсыз! Къалай болуп къалды?..» – ол такъыйкъагъа не къадар соруу келди Борисни башына. Ол Залинаны айтханын башына сыйындыргъынчы,

ол, элия ургъанлай, къайры кетип къалды... Ол сагъышлары бла, къайры баргъанын эс этмей, бара кетип, кеси да билмей, эртте Надя жашагъан фатарны аллына келип, сюелип тургъанын эследи. Эшикни терк-терк къакъды. Ол энди биледи эшикни анга Надя ачмазлыгъын. Алай Надяны юсюнден толуракъ хапар эшитириги келип, дагъыда къагъады. Эшикни бир тиширыу ачды. Ол:

– Кимсиз? Ким керекди сизге? – деп, Борисге соруулу къарады.

– Мында Надя жашаучу эди къызчыгъы бла. Аланы юслеринден зат билмеймисиз?

– Мен аллай адам танымайма. Биз мында эрттеден бери жашайбыз, кечгинлик, – деп, тиширыу эшикни бирси жанындан этди.

«Энди уа не этейим? Къайдан билейим бир хапар? Залинаны нек ийип къойдум, толу хапар билмей?» – деген сагъышла Борисни башын алдыла.

Ол, не мадар этерге билмей, акъырын атлай, Надя бла кеп ингирлени айланыучу орамгъа келди. Анда шинтикге олтуруп, биягъы сагъышлагъа батылды. «Не болду, харип, мынга? Ауругъан сыфаты жокъ эди, бек ари-учукълай тура эди. Бир айтыр заты да болур эди, мынча жылны ичинде, иш этип да, келмедим сурай...» Надяны жашауу алай ажымлы болгъанына Борисни жюреги бек къыйналды. Аны юсюне Залинаны бет сыфаты кез аллындан кетмейди. «Мени танып, бир тохтады эсе, толу хапар айта кетсе, не бола эди?» Борис кеси асыры апчыгъандан, зат айтырча да болмагъан эди. Эндиге дери тап турадыла деп, аман зат эсинде да жокъ эди.

Борис Залинагъа тюбегенли иги кесек заман озгъанды. Борисге уа ол тюнене болгъанча кёрюннгенлей турады. Энди ол ажым этип турады, бир сурай да келмеген эдим деп.

Залина минип кетген машинаны уа минг машинаны ичинде танырыкъды, алай къалгъанды ол аны эсинде. Анга ушагъан машиналагъа да анданды къарагъаны, ярабий, кёзюме бир урунурму деп.

Бир кюн кюн тууушда узун шинтикге олтуруп, кеси сагъышларына батып тургъан Борис, артындан ким эсе да тюртгенча, алайдан узакъ болмай тохтагъан машинаны кёрюп, аны таба чапды. «Буду, буду Залина минип кетген машина! Мен муну излегенли не заман болады», – деп, машинаны тегерегине айлана, дыгаласха къалып сюелди. Сора, арлакъда сюелип тургъан таксилени иелерине жууукъ келип:

– Жашла, бу сюелген машинаны иеси ким болур? Ол бек керекди, – деди.

Жашладан бири:

– Аны иеси ма бу ресторанны таматасы болур дейме. Ары кир да, сор, – деди.

Борис, жаш кёргюзтген мекамгъа женгил кирип:

– Ол тышында сюелип тургъан машинаны иеси къайсыгъызсыз? – деп сорду.

– Сиз кимсиз? Не излейсиз андан? Ма алайда стол артында олтуруп тургъанды аны иеси, – деди анда жумуш этип айланган жашладан бири.

Борис, терк атлап, олтуруп тургъан жаш жашны къатына жетди, ресторанны таматасы болурча жаш адамды бу, деп сагъыш да эте:

– Салам алейкум, айып этме, мен сени эрттеден бери излеп айланама. Сени да угъай, Залинаны. Манга Залина бек керекди. Бир кюн аны бу машинагъа минип кѳргенме, – деди Борис.

– Сиз кимсиз? Залина сизге неге керекди? Ол мени эгечимди, – деди жаш, жеринден ѳрге туруп, Борис бла саламлаша.

– Сора сен Залинаны къарындашыса?! Сен... Надяны жашымыса?

– Хау, мен Надяны жашыма, – деди жаш, мудах болуп. – Сиз мени анамы таныгъанмы эте эдигиз?

– Хау, жашы, мен Надяны иги таныгучу эдим. Бир кюн Залина, манга тубеп, анагъызыны ѳлгенин айтып, сора бу машинагъа минип кетген эди. Андан бери бир хапар билирге термилип, кимден сорургъа да билмей, дыгалас этип тургъанма. Эртте Надя бла Залина жашагъан юйге иш да барып... Кишиден зат билмегенме. Айт, маржа, манга бир хапар, не болуп къалды, харип, Надягъа? Ауругъаны ишми бар эди, нек ѳлюп къалды? Биз жаш заманыбызда бирге окъугъанбыз. Жаннет ахлусу болсун, – деп, Борис, бетин къол жаулугъу бла жабып, жиляды. Сора, кеси кесине айып этип: – Мени атым Борисди. Сени атыгъа а къалайды? – деп сорду абызырап сюелген жашдан.

– Мен Азнорма. Сора сиз мени анамы таный эдигиз?

– Хау, Аздор, Надяны да, Залинаны да таныйма.

– Анам... энди жашайым-ашайым деген заманында кетди да къалды. Ол, харип, мени бла Залинаны аягъы юсюне этер ючюн кѳп кыйналды, эки-юч иште ишлеп, кесим саулукъдан бийик билим алсагъыз сюеме, деп. Бизни окъутуп, Залинаны тышына берип, аны къууанчын да кѳрүп, Залинаны сабийчиклерине да къууанып... Не этейик, кеси ючюн жашаялмады. Биз жетгенден сора кълун сууукъ суугъа жетдирмезге кюрешип турдукъ... Залина тышына чыкыгъандан сора кюн узуну къуру кеси олтуруп турмасын юйде деп, жангыз жашагъан эгечин да бизге алгъан эдик. Алай... Аллах жашауун къысха этип кълуду. Къысха заманы ичинде ауруу хорлап, бек кыйналды... Залина уа докторду. Биз бир бирсиз болалмайбыз. Андан сора мени кимим барды?..

Борис, Аздоргъа тынгылай, бир тюрлю бола кетип, аууп кълды.

Эс жыйып къараса, бир омакъ юйде, диванда жатып, Аздор да Борисни юсюне сюелип, Залина да кълан тамырлары кълалай ишлегенин тинте тура эдиле.

– Дядя Боря, кълалай кълоркълудугъыз бизни. Нечикди халыгъыз? Бюгюннгге дери быллай эсигиз аугъан заманыгъыз болгъанмыды?

– Угъай, Залина, быллай а болгъанма деп билмейме. Аздоргъа тынгылай тургъанымлай, быллай кълалай эсе да кълулакъларым шууудлап, кесим да къларыусуз болуп кълдым. Андан сора бир зат да жокълуду эсимде. Сизни да кыйнадым... Кълайдабыз биз? – деп, Борис тегерегине къларады.

– Дядя Боря, Аздор сизни бизге келтиргенди, юйюне. Былай-былай деп, манга билдиргенлей, мен да чабып жетгенме.

Бары да тынгылауны ийип, бир кесек мычыдыла. Сора Залина барып, арлакълда шкаф ичинден бир кълбюрчекни алып келип, аны ичинден бир кълагълтла бла суратла чыгъларып, аланы Борисге узатды.

Борис жаш заманында Надягъа жазгъан къагъытларын таныды. Экиси да бирге тюшген суратла саргъалып эдиле. Борис, не айтырын билмей, алагъа къарай эди. Аны бла бирге Азнор да. Шошлукъну Залина бузду:

– Дядя Боря! Анабыз ёмюрю сизни сакълай кетди. Бу кюбюрчекни да... ой, харип, анга бир сакъ болуучу эди. Ёлнор ауруудан ауругъанында: «Залина, къарайма да, мен кете болурма. Бир биригизге сакъ болугъуз. Алай боллугъун да билеме. Андан-мындан болушлукъ сакъламагъыз... – Залинаны кёз жашлары бетин жууадыла.

Аны кёрюп, Азнор, Залинаны инбашларындан къучакълай:

– Залина, сен мени бир бек къыйнайса бу жиягъанынг бла, – деди. – Энди бу адамны да бетин эт, ёмюрюнде юйюбюзге биринчи келеди да, экинчи кирмезча этесе.

Залина уа андан ары анасыны сёзлерин къайтарады:

– Мама: «Залина, бара-баргъан дунияда Борисге тюбеген иш этсенг, Азнор аны жашы болгъанын айтырса», – деген эди, – деп, Залина къычырыкъ этип жияды.

Борис бла Азнор, не айтыргъа билмей, агуман болуп сюеледиле. Киши киши бла сёлешген жокъду, бары бирден агумандыла, сейир-тамашадыла. Сора Борис Залинаны, Азнорну да кесине къысып, айтыргъа сёз тапмай, кесини терслигин къалай бла жулургъа билмей, кёз жашларын сюртеди.

– Мынча жылны ичинде мен сизни жокъламай къалай турдум?! Нек турдум?! Охо, Надя айталмады, сен, мени атам къайдады деп, бир суранамай къалай турдунг? Ой, насыпсыз Надя, ой, харип сен! Сюймегенине урлагъанларында, чыгъып кетсем, эр кишини намысы тюшер деп... Азнорну аныкъы болгъанын айтсам, Борисни юйюрюн чачарма деп... кесин ёмюрге насыпсыз этген жарлы... – Борис кеси ёмюрюнде бюгюнча къыйналмагъанды.

Азнор, быланы туураларындан къарай кетип:

– Энди болдугъуз. Мен да темирден ишленмегенме, кётюралмайма бу жиягъаныгъызыны. Анабыз ёлгенди. Энди биз аны къайтараллыкъ туююбюз. Алай биз бюгюн атабызны тапханбыз. Ол дунияда тёре бар эсе, анабыз къууана болур. Келигиз стол артына.

Ючюсю да кёп хапар айтдыла, бир бирлерини юслеринден кёп зат билдиле.

– Энди, – деди Борис, – къууанч бла жетейик тамблагъа. Эрттен бла келе-келирме да, анагъызыны къабырын манга бир танытыгъыз. Ючюбюз да тамбла ары барайыкъ. Бюгюн кеч болгъанды, кете барайым.

– Анабыз кетгенли бу юйде жарыкъ кюлкю болмагъанды. Мен агамы бла къарындашларымы тапханма. Мен айтханнга угъай демегиз, бусагъат шофёрум къой алыргъа кетгенди. Къарындашларымы телефон номерлерин беригиз да, алагъа сёлешейим, машина ийип, аланы да бери келтиртейим, Залина, сен да киеуге сёлеш, сабийлени да ала келсин, юйюмде къурманлыкъ союлады, – деп, Азнор атасын къучакълады.

Ол бир талай нёгерине да сёлешди. Аланы да чакъырды къууанчына. Къууанчны уа чеги жокъ эди. Эсинде болмай тургъанлай, Борис жашын тапды, Азнор а – атасын, къарындашларын. Юч къарындаш да бир бирлерин тансыкъладыла. Борисни тамата жашы, Залинаны къолундан тутуп:

– Сен бизге да тюз да Азноргъа ышанганча ышан, не заманда да, илзегенинглеи, къатынгда боллугъубузгъа ийнан, – деди.

Борисни къууанчы, жарсыуу да бусагъатда биргедиле. Къууанчы – жашын билгени, бушууу – Надяны дуниядан замансыз кетгени.

ЭФЕНДИНИ ДУУАСЫ

Эртте болгъан керти ханап

Элде хайт деген жашладан бири – атына Ханапий дейик, иште, сезде, сыйда, намысда да кишини аллына иймеген, таза таулу жашладан бири, Сакинатха кез салды. Орам бла ёрге-энишге оза, Сакинатланы арбаз таба къарай, ярабий, кезюме бир илинсе эди дей, ашырады кюнлерин. Жумуш эте айланган Сакинатны туурасындан къарап кёрсе окъуна, жюреги къууанчдан толады. Ол заманлада, бусагъатдача, бийик хунала бла жапмагъандыла тегереклерин, адам кёрмесин арбазны деп, ёре къаламагъандыла, алаша эдиле хунала, буруула да. Орамдан къарасанг, арбаз кёрюне.

Аллай кюнлени биринде, орам бла ёрге бара, Ханапий Сакинатха тюбеп къалды. Олсагъатда бир кесек жунчугъан да этди. Сора:

– Сакинат, кюн ахшы болсун! Къайры атланганса, къайры бараса?.. – деп сорду.

– Ашхылыкъ кёр, Ханапий... Да, анамы эгечине тюбеп, саулукъ-эсенлик сурайым деп барама, – деди къыз.

– Сакинат, айтыр сёзюмю тышына чыгъаралмай, дуния азабын сынап жашайма, – деди Ханапий, ауазы къалтырай, онг къолу бла сол къолун ийлей.

– Да, айт, не айтырыкъ эсенг да!

– Угъай демесенг, ингир ала былай сизни таба келе-келирме да, бир селеширбиз. Сен угъай демесенг.

– Болсун, сен айтхан, тюбербиз, – деп, Сакинат жумушуна кетди.

Ханапий, Сакинатха тюбеп, аз заманчыкъгъа селеширге онг тапханына къууанч сагъатлы болду. Кеп турду алайда Ханапий, сагъышлары башында аякъ бюге, юйюне жарыкъ болуп кетди. Экинчи кюн, ючюнчю кюн да алай.

Аны алайгъа келип айланнганын эслеп тургъан биреу:

– Ханапий, ярабий, сенмисе, туююлмюсе деп, ингир сайын терезеден эшикке къарап, танымай турама. Нек жюрюйсе бери, не жумушунг барды? Мен жарарыкъ иш эсе, айт, – деди.

Ол Хамит эди, Сакинатланы къабыргъа къоншулары, Ханапийни уа жууугъу. Ала, жууукълукъдан тышында да, тенг жашладыла.

– Хамит, жумушум а бек уллуду, билмейме, сен манга не бла болушалырса ансы. Сабий заманымдан да Сакинатха бек бюсюрейме, юйдегили болур заманым да жетгенди. Кеси бла бир тюбеп, хапар айтсам деп жюрюйме. Ким биледи, кесине жумушум барды деген эдим, мынча кюнню келгеними кёрмей а турмайды, мени кюсей болмаз ансы...

– Ханапий, чакъыр дей эсенг, айтайым, билдирейим...

– Да, жухумама урлукъду, ол да, мен да бир бирни таныгъанла.... бар айт, сакълайым...

Хамит, бурулуп, Сакинатланы юй таба кетди.

Тютюнню бир бири ызындан тарта, Ханапий кѣп сакълады, сора бир заманда къараса, Хамит кеси келе, Ханапийни башына келмеген сагъыш къалмады, Хамит аны къатына жетгинчи.

– Бюгюн чыгълмайма, кесим билдирirme деп къойду Сакинат. Бек юрешдим, айтханымы этдиралмадым, – деп, тынгылады Хамид.

– Дагъыда бир айтыр затынгмы барды?

– Да, угъай, Ханапий, айтып не зат айтайым, Сакинатха айтханымы этдиралмагъаныма уялдым.

Алай бла кюнле оза барадыла. Кенгден къарай айланса да, Сакинат кѣзге урунмайды, Ханапийни уа жүреги кюеди, къыйналады.

* * *

Бичен этген кезиу жетди – тау элде жашагъанланы къазауат заманлары. Эрттенликден ингирге дери жашла бичен чаладыла, Ханапий да ала бла бирге. Бар сагъышлары уа Сакинатда, анга назмула жазады.

«Бериледи суймеклик борчха», –

Деселе, ийнанмадым анга.

«Ол жашайды, – дедим, – къууанчха!

Насып, жарыкъ келтире жаннга».

Ол насып келтирмесе санга,

Не затда болур магъанасы?

Алгъышлы къарайма заманнга,

Бир асыл бола, бирде – ассы... – деп, Ханапий, кеси аллына мур-мур эте, назмула тизеди.

Ингир сайын муну халын кѣрген анасы Ханапийге:

– Жашым, нексе былай мудах, ауаралы? Бир тюрлю болуп къалгъанса сен, адам бла сѣлешгенинг жокъ, тенглеринге кюшулгъанынг жокъ, кеси аллынга, не болгъанды санга? Биченден арып ишми келесе, алай эсе, солугъан эт, мени да къайгъы этдиреди сени бу халинг.

Не айтып ангылатсын Ханапий анасына аны суймеклик ауруу бийлегенин. Ол назму тизгинлерин кеси кесине шыбырдайды:

Къарамынгы кюсейме да сени,

Чыгъама тынчлыкъсыз кечелени.

Алай узакъса сен менден, узакъ,

Нечик ачыды мен тюшген тузакъ!.. –

Бу сѣзлени кѣлден айта, ызы бла харфха сала, жазгъанларын жастыкъ тюбюне букъдурады жүрегинден келген сѣзлени – адам кѣрюрюн суймейди аланы. Алай бла, сагъышларын къагъытха ѳтдюре, кѣп жазыу да, сагъыш да этеди.

Бир кюн анасы Ханапийни тѣшегин къагъа-согъа тургъанлай, аллына жазыулары бла къагъытла тѣюдюле. Къолуна алып, сейир-тамашагъа къалып, окъуй-жаза билмеген ана, не зат айтыла болур бу къагъытлада деп, аны билер умутда къоншуда жашагъан бир жаш келинге элтип:

– Окъу, маржа, терк муну, не зат жазылады мында? Терк-терк, таралтма мени, – деп, къагъытланы анга узатды.

Къоншу келин, аланы ичинден окъуй да тохтай, Ханапийни анасыны кёзюне къарай, дагъыда окъуй, мычыды.

– Эй, маржа, таралтма мени, не зат дейди анда?

– Да, кимди быланы жазгъан?

– Ханапий, Ханапий жазгъанды. Быланы тёшек тубюнде букъдуруп тутады. Тёшегин кюннге атар эдим деп ёрге алгъанлай, аллыма тёгюлдюле. Не зат жазылады, айт, сакълайма, – деди.

– Да кимни эсе да бек суйгенди, суймекликни юсюнденди жазгъаны, Сакинат, Сакинат деп, къатлап-къатлап, ол ат сагъынылады бу жазыулада.

– Оу кюнюм, керtimi айтаса?! Ким Сакинат болур, ким барды бизни элде ол ат бла? Тохта-тохта, Османни кызы иш болурму, аны органчы кызыны аты Сакинат болуучу болур дейме? Огъесе баш орамда Шакъманни кызымы болур? Ы-ы, не дейсе, нек тынгылайса, келин? – деп, къоншу келинни армау этди. – Угъай, Шакъманни кызы эсе, ол керек туйюлдю, мен аны къатынын жаратмаучума, элде аны артыкъ намысы да жюрюмейди. Кызы да анасына ушарыкъды. Кет-кет, тели къатын кибик, ким болгъанын да билмей, неле жаншайма! Элтейим да, жерине салайым ансы, мен аланы табып, анда жазылгъанны окъутханымы билсе, уялыр, жаратмаз, аурууунг, Ханапий. Сен да аузунгу кыс, кишиге айтма, – деп, къагъытланы, ал ботасыны тубюне букъдуруп, чыгъып кетди.

Харип къатын, элни тубюнден башына дери ол атны жюрютген ким болур деп, кызыланы хар бирин башына келтиредди.

Ингирде биягъы Ханапий тийре жашла бла биченден арып тигеледи. Къол-бет жуууп, бир зат да аузланып, отоугъа кирип кетди. Биягъы къолуна къалам алып, бир затла жазады. Аны алай кёрген анасы, дыгаласха къалып, къалай билейим муну тасхасын деп, ёрге, энишге айланады.

– Ханапий, болдунг энди, мени ауругъан жюрегими андан бек аурутма да, санга не болгъанын билдир. Манга айтмасанг, кимге айтырыкъса кыйналгъанынгы? Кыйнама мени мындан ары кёп...

– Анам... Эл башында Шакъман деп жокъмуду?

– Ы-ы... (оу кюнюм, къркъгъанынга жолукъгъун деп бошму айтадыла)...

– Аны кызын жаратама... Бир талай жыл болады мен аны таныгъанлы. Тынчлыгъымы алгъанды, кече – тюшюмде, кюндюз – тюнюмде, андан башха башымда зат жокъду...

– Да, аны ючюн нек жюрегинги кыйнайса да, манга да быллай бир азап берип?!

– Тохта, тохта, анам, сени айтханынгдан бир заманда чыкъмагъанма, бир тынгыла! Кесим да кюн сайын жюрюйме, къоншусу, сен таныгъан Хамитни да бир талай кере келечиликге ийгенме. Биринчи кюн ышандыргъанча кёрюннген эди, энди уа ахыры бла да кесин тапдырмайды.

– Ой, Аллах, Шакъманни кызы! Олму баш кётюредди?! Балам, андан уллу кыйынлыкъ Аллах санга бермесин жашауунгда. Ы-ы, дегин, тапса – тапмаз, тапса уа, кака кётюрюр, – деп аллайлагъа айтадыла. Ол анадан туугъан кесин ким сунады?!

Анасыны андан ары да кѣп зат айтырыгъын биле, Ханапий:

– Энди башладынг, анам, айт деп къадалгъан – сен, айтхан – мен. Энди бир тохта, маржа.

Ханапий, анасыны ызындан къарап: «Бошму ачдым мен мынга тасхамы?» – дей, биягъы кеси сагъышларына батды.

Ингир къарангысы болгъанлай, Ханапий, орам бла ёрге бара, жол ортасында тохтады... Тохтады да, сагъыш этди: «Да, мен кюн сайын ары жюрюп, не палахха къалгъанма, тели суу башына баргъанлай?» Артха къайтды ол.

Келсе, анасы къайры эсе да кетип. Къайда болур? «Охо, жумушу болур, келир», – деп, Ханапий таянып, къалкъып къалды.

* * *

Элде уа бир эфенди бар эди, аны къолундан келмеген зат жокъ, хыйны, хыйла бла да бек кюрешген адам. Ханапийни анасы уа анга кетгенди. Шакъман къызыны атын айтмазча этейим деп.

– Хажи, халкъ санга бошдан жюрюй болмаз, келгеними хыйсабы – мени жашыма да бир китап ач, юйдегили болмай, жыл саны озуп окъуна барады. Маржа, эт бир амал, къолунгдан келе эсе, – деп, къол жаулукъгъа чѣргелип тургъан ахчачыгъын чыгъарып, эфендиге узатды. Эфенди ахчагъа угъай демеди, алып, хуржунуна сукъду. Сора ананы хапарына тынгылады да:

– Ой, жарсыма, сени айтханынга къулакъ салып тынгыладым, ол къызыны сизге кеси чабып келирча этейим, – деди.

– Ой, сен алай этги эдинг ансы, къулунг болур эдим, жашымы мудахлыгъын кѣтюралмайма...

– Да тамбла къалып, бирси кюн келирсе, мен дууа жазып, хазыр этип турурма...

– Ой, къурманынг болайым, сау къалгъын, – дей, къатын юйюне кетди.

Юйге келип, анасы жашына хапарын айтды...

– Анам, мен ол затлагъа ийнанмайма, барма, жюрюме, керек тюйюлдю, – деп къазауат этди. – Жаратмагъан сен тюйюлмю эдинг къызыны анасын да? Энди уа не дууа хапарды бу?

Мен не тюрлю кишиме, хыйны-жыйнылагъа жете, мындан сора къызымы къуругъанды манга дерге да кюрешеди, болсада анасыны айтханына къулакъ салгъанча да болду.

Эфенди айтхан заманнга Ханапийни анасы, кеч болама дегенча, къууулуп келди. «Ой, тюнеме кюндюз, кече да олтуруп, жашынга окъуп, юфгюрюп тургъанма, кечени кече узуну тѣшегиме иш да кирмегенме. Хыйнысы барды жашны, ким этген эсе да, кючлю хыйнысы барды. Муну ол жатхан жерде жастыкъ тюбюне сал, муну уа кѣзю кѣрген жерге къабыргъагъа такъ, – деп, бир затла узатды. Сора былай деди: – Жаш кеси келмей жарарыкъ тюйюлдю, кесине да тюркюрюрге керекме. Ансыз бу затла мен суйгенча болушмазла. Жашны аллай уллу хыйнысы барды, бу ёлюрча этилгенди анга. Уллу кѣлло болуп къояргъа жарарыкъ тюйюлдю. Жашынг унамазгъа кюреширикди, сен а зор бла, хор бла келтир. Бу мен берген жазулагъа уа бир тюмен ахча берликсе, – деди.

Жашынга ёмюрге этилген хыйныны кетереме десе, къайсы ана амал излемез? Ханапийни анасы да, ал ботаны хуржунуна узалды да, андан беш сом чыгъарып:

– Беш сомунгу уа тамбла келтирirme, – деп кетди.

Юйюне хахай-сыйыт этип кирди.

– Оу кюнюм, оу болду кюнюм! Ханапий, санга хыйны этилгенди! Ёлюрча! Санга аны эте айланган алай-былай болур эсе, – деп юйню кычырыкыгъа алдырды ана. – Тамбла экибиз да эфендиге барлыкъбыз. Сенден сормайма барамыса, бармаймыса деп, биргеме барлыкъса. Хыйныны кетертмей амал жокъду. Энди къайда манга тынчлыкъ?! – деп, кеси кесин бюгюнда къозгъайды, жиляйды.

Жашы уа, эфендини айтханына ийнанмаса да, анасыны сыйытындан абызырап:

– Охо, бир тохта, анам, барырбыз, хо, сен бир тохта ансы.

– Ананг ёлсюн сени, мен эндиге деричи эфендиге барып, сени бир кёргозтмей тургъаным ючюн. Ма алайда Алийматны юч ийнеги да бирден тас болгъанда: «Излеме, ала табыллыкъ туююдюле», – деген эди эфенди. Ма бир жол да, жүн затчыкъланы сатабыз деп, былайда Бислимат бла базаргъа чыгъа баргъаныбызлай, андан бери бир талай жыл озгъанды, эфенди аллыбызгъа чыгып къалады да, Бислимат а: «Эфенди хажи, сатыу эталлыкъбызмы бюгюн?» – деп сорады. Ол а: «Бир затчыкъла тюшерикдиле», – деген эди. Аллах хакъына, кёп туююл эди, алай бир затла уа сатхан эдик, – деп, Ханапийге болгъанны айтады анасы.

– Анам, кесигизни алдата турасыз.

– Мени къап, Ханапий, тамбла мени бла бармасанг, ма анангы къап, эшитдингми?

– Хо, хо, башлама энди.

Алай этип, жаш бла анасы, даулаша кетип, экиси эки отоугъа бёлюндюле. Танг аласына Ханапий биченнге чыкъды: «Жаууп иш къалмагъы эди, бичен да бир ариу къургъакъсыгъанды, бюгюн чалгъыны кююп, жыйгъан этерикбиз, баганлагъа саллыкъбыз биченни...» Аны аллында баргъанланы да эслемей, кеси сагъышларына батыпды Ханапий, чаллыкъ болгъан ёзен таба жол тартып барады. Аны сагъышларын бир жарыкъ кюлген ауаз бёлдю. Ары бурулуп къараса, кызла бла бирге баргъан Сакинатны эследи. Сакинат... Сакинат... Да аны биченнге чыгып кёрмеген эдим бюгюннге дери. Къалай иги болду. «Санга суюмеклигим уллуду!» – дейим...» Ол сагъыш эте тургъунчу, Сакинат кызла бла иги кесек алгъа кетди.

Анасы жаздыргъан дууагъа да аз-маз ийнанды Ханапий.

Кюн иссиди, кыздырады, жашла, кызла да дуру-дурулары бла дырын жыядыла. Ханапий барып, Сакинатны къатына сюеледи. Сёзню неден башларгъа билмей:

– Сакинат, биченнге чыгыуучу къачан болгъанса? Мен сени мында биринчи кере кёреме.

– Да угъай, Ханапий, дырыннга уа жүрюйме. Бизни чаллыкъ жерибиз ёзендеди, ары барыучума.

– Кесинг да мени бла тюберге ашыкъмайса, айтхан кюнюмде, аны ызындан кюнледе да барып, сакълап турдум...

– Ханапий, ол болмазлыкь ишди, эл ауузуна нек тюшебиз?

– Нек айтаса алай? Аллах буюруп кьойса уа...

Сакинат, андан ары селешириги келмейми огьесе, не себепден болгъанын жаш ангыламады, Ханапийден кенгирек кетди. Ингирде арыгъаны – бир жанындан, Сакинатны этгени – бирси жанындан, юйге тюнгюлюп киреди. Аны кьрген анасы олсагъат жашына аш-суу салып, ашатып, ызы бла:

– Ханапий, селешме, эшитирге да суймейме, не арып келген эсенг да, эфендиге барабыз, сакълап турады, – деди.

Сёз кьошуп амалы болмазлыкьын ангылап, Ханапий да:

– Кьоярыкь тьойюлсе, кел, – деп, арбазгъа чыкьды.

Ала экиси да эфендиге келдиле.

– Ой, Ханапий! Ой, кьалай да жер башында жашайса сен?! Санга этилген хыйныны кючо бек уллуду, «ёл» деп этилген хыйныды кеси да. Сен эндиге дери да ёлмей, тоба астофирулла, кьалай тургъанса?! – дей, эшикден юйге киргинчи окьуна, эфенди Ханапийге ахырлыкь этди.

Анасы уа:

– Астофирулла, астофирулла, ай, аны санга эте тургъан игилик кьрмесин жашауунда! Ах кюнюм, мен жерге кирейим, эндиге дери аны жар-сууун этмеген...

Эфенди Ханапийни кьатына кьаршы олтурду, анасын а тышына ашырды. Сора, Ханапийни юсюне сюелип, бир затла окьуй да, тюкюре, тюкюре да, окьуй, сагъатдан артыкь туруп, тамбла да бу заманда келирсе деп, ашырды. Анасындан а Ханапийден жашыртын хар кюнюне бешишер сом алып турду. Алай бла Ханапий эфендиге, ийнаныпмы огьесе уялыпмы, жол ачды, ол да кесича биягъы бир затла окьуй да, жаза, бир ауукь заман озду.

* * *

Кюз арты сууукьла да жетдиле. Ханапий нек эсе да былай ауругъан халгъа кирди. Бирде башым дей, бирде саным, ахыры бла да аз-аздан адам танымаз халгъа жетди. Аны кьргенле сейир-тамашагъа кьаладыла. Аны сезип, хазна тышына чыгъаргъа да унамай, юйлю болуп олтурду Ханапий.

– Тышына да бир чыкьсанг а, тегерекге да бир кьара, майна, тенглеринг да ныгъышда лахор этедиле ингир сайын, алагъа да бир кьошул, – деп, анасы да дыгаласды.

Ханапий да, жууап кьайтара турмай, тынгылап кьояды. Тилсиз сунарса аны, ахыры бла да сейир-тамаша болгъанды. Сакинатны уа башындан кетермейди. Жарлы ана да эфендиге терк-терк барады, амалсызды ишлери...

Бир кюн Ханапийни анасы элде бир ёлген барды, мен кьайгъы сёзге барып, бир кьайгъы аш да бере келейим деп кетди. Анда уа тийре кьатынладан бири бюгече Шахманни кьызы Сакинатны эл башында Азрет деген жаш кьачыргъанды деп хапар айтды. Кьыз Ханапийге ышыкь эди дейдиле, алай ол ауруулу болуп, адам жаны аурурча чекге жетгенди ансы.

Алайда Ханапийни анасы Баблина дунияда барын-жогъун да унутду.

– Эфенди хажи, жылла оздула, мени да ышандырып, бери жюрютесе, ахча тюшгенчикни да сенден кьызгъанмайма, ол жашха бир мадар деп кюрешдим, Ханапийге болушлукь сенден жокь, аны кьой эсенг, ауруулу

болду да къалды. Ол къыз да баргъан жеринде игилик кѳрмез эсе, ол да башхагъа барды. «Кеси сизге келирча этерме», – деген сен тѳююлменг? Нек болмады айтханынг? – деп эфендиге къаты сюелди ана.

Эфенди да, кесини хыйлалыгъын ангылап:

– Да мен а кесими аяпмы къойдум, бек кѳрешдим, кесинг кѳргенсе, Аллах алай буюрду, сора не этейик энди? Жашынгы ауругъанына мен не этерик эдим, алай болмаса, къыз кеси келлик эди юйюнге, тейри, ийнан.

– Да бир кѳп ахчам да зырафына кетди. Мен, умут этип, юйге тѳшген капекни санга ташыгъанма...

– Сен да, мен да алай болсун депми кѳрешген эдик? Сенден эсе мен бек къыйналгъанма, жашха тап болсун деп.

Ханапийни анасы ауара болуп, юйюне келди. Башхадан эшитмесин, кесим билдирейим, эртге-кеч болса да, эшитирикди дей:

– Ханапий, жашым, сенден алгъа ёлейим, сени аурууунгу алайым, къалай айтыргъа да билмейме, жюрегинг къыйналгъанын билеме, алай кесим айтайым – Сакинат эрге чыкъгъанды... Жажанимге барсын, аман бла барсын...

Ханапий, бир ауукъ заманны таянып туруп:

– Анам, биреуню къууанчына айтма аман, сѳюгенича жашасын, насыплы болсун, айтма бир зат да. Аллахны къадарыды ол. Сен бла мен а ол эфендиге ийнанып, кѳп заманыбызны къоратдыкъ... – Бир кесек тынгылап турду да Ханапий, сора: – Мен ауругъанымы эфендиден кѳреме, – деп, ары къабыргъагъа бурулуп, тынгылаугъа батды.

Аны не сагъышлары болгъанын башында кесинден сора киши билмейди.

* * *

Къарангы бет алып, тышына чыгъып кетди Ханапий. Аллахха шукур, былай юйге кирип турмай, эшикге чыкъды деп, анасы да ызындан къарап къалды. Ханапий а, айлана кетип, эфендини юй аллына къалай бла келгенин кеси да билмей къалды. Эшик къарангы, тѳгерек шош, арлакъда уа эфенди, акъыртын атлай, кеси аллына бир затла мур-мур эте келгенин эследи. Арлакъда тургъан бир ташны къолуна алып, Ханапий, эфендини къатына жанлай келип, таш бла башына урду да, эфендини жыкъды. Сора къайгысыз, юйюне келип, тѳшегине кирди. Жукъусуз кечелеринден бири эди ол кече да. Эрттен аласына уа анасы, артыкъ къайгы, жарсыу этмей, эфендини ёлгенин айтып келди...

– Да, Ханапий, аны кѳплеге хатасы жетгенди, башына абери бла уруп ёлтюргенди ким эсе да. Терслиги болмаса, ким эди эфендиге къол кѳтюрлюк? – дей, Ханапийни анасы от тамыза башлады, ызы бла сютню жарашдырыугъа кирди...

Ханапий а биледи эфендиге не хата келгенин, кесини ауругъанын, халын да Ханапий андан кѳреди. Аны себепли этген ишине сокъуранганнга ушамайды.

ШАХАРДАН ЭЛГЕ

Шахар тийреде жашагъанла жыл санлары келе-келсе, элге кетерге кю-решедиле. Нек эсе да ары тартынадыла. Лейля да элде жашаргъа эрттеден термиледи. Аны кесини да шахардан узакъ болмай юю барды. Арада сахар тауушдан къачып, ары барып, бир-эки кюн солуп да къайтычуду. Ары кёчюп жашаргъа уа нек эсе да эсине энди тюшгенди. Ары барса уа, тегерегин жыйып, таза хауа бла солуп къайтхан болмаса, Лейля къоншуларын окъуна танымайды.

Помидорчукъла, нашачыкъла да ёсдюрюп, таза хауа бла да солуп элде турсам, саулугъума да ол игиди. Тауукъчукъла, бир эчки да алама. Эчки сют саулукъгъа да алааматды деп, Лейля элге тебиреди.

Къызы бла киеу а къазауат этдиле: «Ой, Аллах, не тюшгенди эсинге, барып бир-эки кюн туруп келгенча тююлдю, элде жашаяллыкъ тююлсе, анга юйренмегенсе сен», -деп билген амаллары бла кюрешдиле, болсада бой салмады. Элге кёчдю...

Бир кюн Лейля, къоншула бла да бир танышайым, шагъырей болайым, ала бла ариу жашагъанны ол кеси да бек суюди. Бу жерледе не битим иги ёсгенин да сурайым деп, юйюнден узакъ болмай жашагъан къоншусуну арбазына кирди.

– Юйге да игилик! Мени атым Лейляды, сизни жангы къоншугъызма бир бирибизни таныйыкъ деп келгенме.

– Мени атым а Асяды... мен... мен бусагъат.. мен почтагъа барып келеме, терк келеме, андан келгенлей сёлеширбиз...

Ася, башында жаулугъун да жолда теше, къазауат арбаздан тышына чабып кетди. Лейля да аны ызындан аралып къалды.

Арбазда бир сап-сары, юсю-башы да кир, кёнчегин да сакъал тюбюне дери тартып, аякъларында да бир уллу резин сапохлары бла бир жашчыкъ ойнай турады.

– Атынгъ къалайды?

– Арсен!.. Сен а кимсе?

– Мен а Лейляма, сен а кесингмисе юйде?

– Угъай.

– Сора уа...?

– Атам эсирип, ма анда халжарда жукълап турады, гитче къарындашчыгъым да, жилий кетип, аны къатында къалкъып къалгъанды...

Жашчыкъ арбазда кир жауун суугъа да кирип, аны да тегерекге чачылтып, чабып кетди.

Почта жууукъда тююлдю, Ася не заман ары барып келеди? Келсе, келирме деп кете тебирегенлей:

– Къарайма да, Арсен кесин танытды, бек сиркиу сабийди, болмагъанча къылыкъсыз сабийди... Мен бу жанындагъы къоншунгма, атым да Аминатды, – деди алайгъа келе-келип тохтагъан бир тиширью.

– Мен Лейляма. Хау, бу жашчыкъ кёрюнюп турады сиркиу болгъанчыгъы. Анасына келген эдим да, ол почтагъа жетип келейим деп кетгенди.

– Аталары уа, къылыгъын этип, дуу болуп жукълай болур, сын къатарыкъ.

– Оу кюнюм, Арсенчик атам бла гитче къарындашчыгъым жукълапдыла уа дегенди.

Тёгерек-башда асыры кир-кипчик кёпден, асыры ийисден да, чибинле да басынып, Лейля да төгерекге сейир этип къарайды.

Аминат, Лейляны сагъышларын окъугъанча: «Бир башха амалы болгъан бери жашау этерге къалай келеди? Сени ючюн айтама, Лейля, шахардан бери къалай келгенсе деп санга сейирим уллуду. Мен была бла туююшгенми этмедим, ариуму айтмадым, бир зат башларына кирмейди, ичгиден сора бир сагъышлары да жокъду.

Аминат халжар ичине кирип кетди да, кеси аллына бир затла мур-мур эте, кьонунда да къагъанакъ сабий бла чыкъды:

– Аллах ючюн, бу сабийге бир къара, бит басып болгъанын да.

Кертда, ол сабийни юсю-башы да асыры кирден, кёмюр жакъгъан сунараса.

– Оу кюнюм, Ася сора ичгенми этеди? Сабийле сора не этсинле, харипчикле.

– Къайры кетген сунаса аны? Сени башынгы кёргенлей, сабийлени кьоюп кетерик туююлсе деп ташайгъанды, сылтау этип.

Ичерге кетгенди, къайдан болса да, бир зат мажарайым деп. Алайды быланы жашаулары, сабийле уа кеслери алларына ким не берсе, аны бла кечине барадыла. Башха элде жашагъан жууукълары кёрюне туруучу эдиле да, энди ала да жокъдула, къайда эселе да, кёрюнмейдиле.

– Былай къараб а тап тиширыу кёрюнеди Ася, адамны танымасанг.

– Лейля, не сунаса сен элни жашауун, хауасы таза, чууакъ кюн, тах-тачыкъла, кёгетчикле, тауукъчукъла, бузоучукъла, алаймы сунаса элни жашауун?

Асяны кишиси танг аласына ичеди да, кюнню узуну жукълайды, ингир алагъа аязады, тийрени хахайгъа алдырады, санга-манга келеди, шеша дейди да, жокъду деп кьоркъмай эсенг бир айт, туююш ачар, Асяды да алай, къайда не ичеме деп излеп айланады. Ала бир бирлерин талагъанларын а бир да сурама. Бу төгерекде кир-кипчикни уа кёремисе?

– Аминат, мен юйге бир кирсем, андан башымы эшикге къаратмайма, бир зат эшитмейме, кёрмейме...

– Мындан ары да эшитмегенинг, кёрмегенинг игиди бу затланы. Шахарда жашагъанынга кьор болсун.

Лейляны кёзюне жукъу кирмей тангын атдырды. Къачан туююшюп, кычырып башлайдыла деп, сакълады. Эргтен ала уа биринчи автобус бла шахаргъа кетеме деп быстырларын жыйышдыра тургъанлай, ток ургъанлай болуп, Аминатха чабып барып: – Аминат акъылсыз адамгъа ушамайса, не болса да болсун деп кьоймай, экибиз да бир болайыкъ да, бу сабийлеге жан аурутуп, быланы бир кьолгъа алайыкъ.

– Къалайлыкъ блады кьоркьутуругъунг?

– Кесим бир зат да эталлыкъ туююлме, экибиз бир болсагъ а...

Экинчи кюн танг аласында Аминат гузабасы, хахайы бла, ызындан да Лейля Асяланы арбазгъа кирдиле.

– Ася, Ася, къайдаса, кьорарыкъ, чыкъ бери терк деп, Аминат төгерекни гузабагъа алдырды.

– Не болгъанды, не этесиз танг атмай, кимге не болду,– деп Ася да ойден чартлап чыкъды.

– Ах кюнюм, Ася, ичген этедиле, аналары-аталары да сабийлеге къарамайдыла деп, сизге энишгеден комиссия келеди дейдиле, кыргысыз, сабийлени да сыйырып кетселе, сизден сора тегерекде хапар жокъду, сени бла эринги уа тутмакъгъа олтуртсала, кёрюсюз.

Олсагъат кычырыкъ этип, Ася халжар таба чабып кетди.

Юч кюн бла юч кече тегерекни жыйдыла, юслерин-башларын жуудула, боядыла, сюртдюле. Тёртюнчю кюн Лейляны тилеги бла киеуо беш-алты хайт деген жашны да алып келди да, Асялагъа кирип, болумгъа къарадыла. Сабийле таза, тегерекде тизгин жыйылып. Ол арбазды демез эдинг.

– Келигиз, юйге жууукъ болугъуз, – деп Ася эшикни кенг ачды.

Юйню ичи жылтырагъан этеди тазадан, къабыргъалары акъ тытыр бла сюртюлюп, полу, терезеси, эшиги боялып – хар зат жеринде.

Келген жашла кеслерин керти къараучулача жүрютедиле.

– Сабийлени аталары уа къайдады? – деди жашладан бири

Ася, абызырап: – Ишге кирирге кетгенди, аны къолундан келмеген бир зат жокъду,– деди.

– Да алай эсе игиди, къолдан устаны къайры да аллыкъдыла, ишсиз боллукъ туююлдо. Биз башха жумуш бла келген эдик да, биз суннганча туююлдо. Арадан келе, къарай турлукъбуз,– деп чыгып кетдиле жашла.

Аминат Лейлягъа чабып келди да: «Лейля, киеуюнг да бир тап адам, биргесине келгенле да алай. Асяны уа бир кёрсенг эди сен, бети иш да кетип, ёлюп къала эди, жарлы».

– Къой, Аминат, аланы кёргенimde, ол угъай, мен кесим да апчыдым. Киеу гежефди, ол аны бла жарау этген жашланы жыйып келгенди. Кесим да алынып къала эдим...

– Лейля, къалай да келгенди ол эсинге?

– Ол сабийлеге бир бек жаным ауругъан эди.

Экиси да аямай кюлдюле.

– Тамбла Лейля базаргъа барабыз экибиз да.

– Не аллыкъбыз андан а?

– Къалай не? Помидор, наша, картоф урлукъ аллыкъбыз, андан сора тауукъчукъла аллыкъбыз, эчки да аллыкъбыз, аны сютюн ичип турсанг, кёп жашарыкъса. Лейля, сенича адамла кёп жашаргъа керекдиле.

КЪАДАР

Аэропорт адамдан толуду. Арлакъда бир къауум эр киши сюелип, хапар айта турадыла. Ташкентден келген негер кызын самолётха олтуртуп, анга къол булгъап, жаяу жүрюген жол бла ётюп баргъан Лейля ол жанына нек къарады, аны кеси да айталмас. Жюрегими сизди, огъесе... Бек эрттеден бери кёрмеген эди, бек эрттеден – бир жыйырма... Андан артыкъ жыл а бола болур. Андан кёп эсе да, ким биледи, ол Халимни кёрмегенли ёмюр ётген сунады, билген Аллахды...

* * *

Халим бла Лейля тау элде бирге ёсгендиле. Экиси да бирге тар орамла бла школгъа жюрюучю эдиле. Халим, эки-юч жылгъа тамата болса да Лейлядан, узунчач, къаракёз къызчыкъгъа сабийлигинден бери да сакъ болгъанлай, энчи эс бёлгенлей тургъанды. Ала экиси да эки уллу юйюрню жангыз балалары болуп ёсгендиле. Эрке дерча тюйюлдю, ол заманлада къайсы бири сабийге да юйде жумуш этерге тюше эди. Жумуш а кёп эди – юй жумуш, арбаз, бахча, бичен... Элде иш кёпдю. Аны себепли ала экиси да, элде жюрюген адетни бузмай, юйлеринде этилликни бек иги билиучю эдиле. Анга да къарамай, школда да жетишимли эдиле.

Айтханымча, Халим Лейлягъа эрттеден кёз салып эди. Школда тюз да солуу кезиу болгъанлай, кёзлери къызны излей эдиле. Лейля къайры барса, ол да ары бара, кюн сайын школда, орамда болсун, не сылтау да табып, бир бири бла ушакъ этерге излей эдиле.

Къыз бла жаш бир бирни суйген алагъа тёре тюйюл эди, ала да сынадыла аны. Бир бирсиз школда да, андан тышында да болалмайдыла, жаш жүрекле бир бирге тартадыла. «Бу эки жаш адам бир бирге къалай ариу келишедиле», – дегенле да кёпдюле. Элде не гитче затчыкъ да туура болуп къалады. Аны эшитген Халимни анасы, атасы да:

– Ой, Аллах берге эди аллай келинчикни бизге! – деп тилеген хапарлары да бар эди.

Халим, школну бошاپ, аскерге кетеди. Лейля уа алыкъа школда окъуйду. Хар кюнден жашдан къагъытла алады. Халим Лейляны къалай суйгенини юсюнден къайтып-къайтып жазады. Лейля да кюн сайын почтальонну аллын сакълайды. Почтальон Бислимат да:

– Аллах, Аллах, сиз экигиз ючюн ишлей кёреме мен! – деп, кюледи.

Экиси да бир бирден алгъан къагъытларын къайтып-къайтып окъуйдула.

Кюнлени бир кюнюнде Лейляны экиге айланган къарындашы юйдегили болады. Ол заманлада, бусагъатдача, тойну бир-эки кюннге ётдюрюп къойгъан адет болмаучу эди. Келин келген юйде той айла бла барып туруучу эди.

Ол къууанчда Лейляны келинчикге дигиза этедиле. Тойда энишгеден келген да бир къонакъ жаш, аты да Аслан деп, Лейлядан кёз алмайды. Къыз, жаш да кёп, алай къонакъны къарамы къайда да Лейляны биргесине айланганлай турду. Ол кезиулеге Лейля школну тауса болады. Бир кюн кетди, эки-юч кюн озду, къонакъ жаш а юйюне кетерге ашыкъмайды. Лейля да ингирге дерслеринден сора ата къарындашыны юйюне келинчикге дигизалыкъ этерге, башха жумушха жараргъа жюрюйдю.

Аш юйден чыгып, уллу юйге кирип бара тургъан Лейляны тохтатып, къонакъ жаш:

– Тейри, къызы, мен кетерге керек эдим, алай жол кёл алалмай турама. Бери келе-келип, сени кёрдюм да, артха юйюме ашыгъалмай къалгъанма. Бу болумгъа сен не дейсе ансы? – деп, жаш ариу сёзю бла Лейляны эсин кесине бурду. – Соргъанма, сурагъанма. «Асыры сабийди ол алыкъа, жангызды. Аны санга бере турмайдыла, къол жуу», – деп, жууабымы да

бергендиле, алай кесинг бла сөлешмей, кимни не айтханына кырамайма, – деп, кыонакжаш Лейлядан жууап сакылап тохтады.

Лейля, апчыгыянын букыдурамай, не айтыргыа да билмей, Асланны кезлерине кырап тургыанлай:

– Лейля, сен угыай десенг да, мен артха турлукж туююлме, не мадар да этип, кыатынгда болургыа хазырма. Бу сени керген бир талай куюню ичинде эсим санга кетипди, жукжум, солуюум жокжуду, сен кыачан келесе деп, аллынга кырап турама, сенден жууап тапмай, кеталмам, – деди Аслан таукел...

Ол куюн Лейля тойдан эртге окуна кетип кыалды. Юйге келсе, Халимден да кыагыт келип тура эди.

«Лейлячыгыым, тансыгымы чеги жокжуду, бир бек керлюгуюм келеди, суратынгы аллыма салып, тансыгымы алыргыа умут этеме, шо бусагыатда кыатымда болуп кыалсанг эди, не затымы да унутур эдим. Экзаменлеринг бла не боласа, кыалай бераласа? Жанымдан суюген Лейлячыгыым, алгыыш биргеди».

Ол кече Лейляны кезуюне жукжуду кирмеди. Жукжусуз, тынгысыз кече озуп, эрттеникде экзаменнге барды. Андан бош болгыандан сора, туюшден ингирге бир акыыл да этди бармайым деп, алай, дигиза болуп тургыанлай, тойгыа бармай жарамазлыгыын биле, башын сагыышла бийлеп, юйге акыыртын келди. Аны орамдан арбазгыа киргенин керген Аслан, олтуруп тургыан жеринден кыобуп, ашыгыышлы Лейляны аллына келип:

– Келдингми, Лейля? Сау кел! Буююн кечирек кыалдынг, нек эсе да... Бир бек кыоркжудунг мени. Келмей кыаласа да, манга жууабынг ол болады, деп сагыышлы эдим.

– Адамла бизге кырап турадыла. Энди мени кыатыма бир кере жанласанг, олсагыат кетип, келмей кыаллыкыма...

– Алай кыалай айтаса?! Сени кермей, сени кыатынга жанламай турлукыма десем, ётуюрюк айтырыкыма. Мен буююн юйуюме кетеме. Бир-эки куюнден а кыайтып келирме. Бери шуёхума, сени уа кыарындашынга, угыай, энчи санга туюберге келликме, сен угыай демесенг. Айт, Лейля, тынгылама, айт манга бир зат, кезлериме кыара да, айт.

Лейля, кыарамын ёрге этип, Асланны кезлерине кыарады.

– Эндиге дери мен сени танымай, билмей, жер башында кыалай тургыанма, кыалай жашаганма, билмейме. Бу эки-уюч куюню ичинде амалымы алып, жуюрегимде суюмеклик отун жандыргыанса. Не ёлюрме, не сени бла бир юй кыурарма! – деп, Аслан ашыгыышлы, кыши бла «сау кыал» дегени болмай, чыгыып барып, машинасына олтуруп, шахаргыа кетип кыалды.

Лейля да, не жумуш бла айланнганын унутуп, аны ызындан кырап тургыанлай, ол юйдегили болгыан кыарындашы келип:

– Кыызчыкж, Аслан кыайры ашыгыып кетди? Санга да не болгыанды? – деп, кёп соруула берди, алай а Лейлядан жууап алмады.

Арбазда адам кёп эди, ала хар бири кеси жумушун эте, кеси ушагыын бардыра, Лейлягыа артыкж эс да бурмай эдиле. Кыызгыа уа ала бары да анга кырап тургыанча керуюндю. Лейля, абызырап, тегерекге жангыдан кырап, юйге кирди.

Асланны сёзлери башын асыры хайран этгенден, Лейля иш эталмайды, не экзаменлерине хазырланалмайды. «Къалай ариу жаш эди, къаллай ариу кёзлери барды аны. Жигитлиги да кёрюнюп турады. Алай болмаса, къонакълыкьда тургъанлай, сёзю алай таукел салмаз эди. Сёзю уа? Бек сейири уа – анча къызны ичинде ол мени сайлагъанды! Аны айтхан сёзлери, къарамы нек къалдыла мени эсимде? Нек бийледиле ала мени жюрегими?..» Кёп сагъышла келедиле Лейляны башына.

Аслан а эки кюн бауурундан жатып турду. Анасы Аминат, муну халин ангылаялмай:

Жашым, не ашынг, не сууунг жокьду бу эки кюнню ичинде? Ишге да бармайса. Былай этип, юйге кирип турурча не болгъанды санга? «Нёгерим къатын алады, тойгъа барама», – деп кетдинг да, юч-тёрт кюн анда туруп келдинг. Андан къайтханлы уа... Атанг да, мен да къайгъылыбыз санга. Бу халда адам къалай турады? Зат, ишми болгъанды, айт, ананга айтмагъанны кимге айтырыкъса? Айт манга не болгъанын.

Аслан башын жастыкъдан кётюрмей кёп турду, сора, ёрге къобуп:

– Анам, адет тюйюлдю анагъа аллай сагъышланы айтхан, алай а ол баргъан жеримде мен бир къызны кёрюп келгенме. Аны жюрегим бла суйгенме, ансыз жашауум болмазлыгъын да ангылагъанма. Уллу юйюрню жангъызыды, ол кеси да асыры сабийди, школда окъуй турады. «Абдуллахлары жангыз къызларын санга берирге деп турмайдыла», – деп, мени тюнжюлтюп ашыргъандыла. Сагъышым, анам, олду. Не дейсе сен ансы?

Аминат жашына ол сёзюн бошагъынчы тынгылап турду да, жумушакь ышарып:

– Аллахха шукур! Не болуп къалды, бир тюрлю бир хага болуп, бизден букьдуруп тура болурса деп, жаныбыз кетип тура эди. Да, жашым, сенден аллай сёз эшитгениме бек къууандым. Ол бек иги хапарды. Айтханынгы жаратдым. Бюгюн окъуна келтир суйгенинги, жаратханынгы юйюнге. Сен суйгенден биз да къачмакъ.

– Анам, ала бизни кюсерик тюйюлдюле деп, шатык ангылатхандыла манга. Алай сени жашынг да ол сёзле аллын тыярыкъ жашха ушамайды.

– Да, Аслан, жашым, сени уа не хатанг барды? Сенден аламат не игиликлери барды аланы уа? Окъуунгму жокьду? Билимингми азды? Сыфатынг-чырайынгмы осалды? Юйюнгдю да – тюплю-башлы юйлеринг, къуллугъунг – алай. Бизни да сенден сора небиз барды, жангыз санга къарап турабыз. Менден да бир сорсунла, мен а сени ангамы алышырыкъма. «Къызны минг тилер да, бир алыр», – деп бурунгулуладан къалгъан сёз барды, Аллах буюрса, ол бизникиди. Сен айтханнга биз да, Аллах-Аллах, угъай демек, – деп, Аминат таукеллигин, ыразылыгъын да билдирди.

– Анам, кеч, мен бу затланы юслеринден сени бла селеширге керек да болмаз эдим, алай а сени айтхан сёзлеринг, таукеллигинг манга къанат бердиле.

... Экинчи кюн Аслан, эрттенликден окъуна машинасын жуууп, кеси да омакъ болуп, жолда бара, уллу ариу гюл къысым да, конфетле да алып, анга бир затла да къошуп, Лейляны кёре келди.

Бюгюн Лейля уа ахыр экзаменин береди. Аслан школ аллына келип тохтады. Лейля шкодан чыкъса, былайдан кёрлюкме деген жерге келип,

алайда суюеледи. Иги кесекден сора ол, машинадан туюшноп, школдан чыгып келген бир тиширыугъа:

– Экзаменле бошалгъанмыдыла? – деп сорду.

– Угъай, экзамен бере турадыла, бир кесекден бошай болурла, – деди ол.

– Сау бол, эгечим.

Аслан да машинада олтуруп, школдан ким чыгъады деп, ары аралып тургъанлай, бир заманда школдан, кюле-ойнай, тёрт-беш кыыз чыкыдыла. Аслан аланы араларында Лейляны терк эсledi. «Ой, Лейля, энди мени сенсиз бир такыйкъам да озмасын! Сенсиз жашау эталлыкъ туююлме, мен аны сезип турама. Къаллай бир айтыр затым барды мени санга, сен бир билги эдинг. Жашауум-ашауум, насыбым, кыуанчыым, умутум да сен болгъанынгы бир ангъласанг эди...»

Лейля къаршыдан-къаршы бола келгени сайын, Асланны жюреги бекден бек урады. Кыыз, аны эслеген да этмей, нёгерлери бла машинаны къаты бла озуп кетди.

«Жюрегим чыгыпмы кетеди деп болама, къаллай ариучукъса, къаллай хычыуунчукъса! Мен сени анама келин этмесем, жашауум боллукъ туююлдю...»

Аслан кыызланы ызларындан машина бла бир кесек арлакъ барып, озуп кетип, дагыда къайтып, аланы алларында тохтады. Сора, машинадан чыгып, артха, Лейля таба башын буруп къарады. «Бир-эки атлам арабыз. Ойнайды, кюледи, мени эслемейди. Танымаймы тура болур?» Сора къалай эсе да экисини да кёзлери бир бирине къарап тохтады. «Кетипми къаллыкъ болур, огъесе, тохтап, саламлашырыкъ болурму?» – деп Аслан, жюреги кыстау ургъанын бирле эшитедиле деп къоркъгъанча, къолун кёжюрегине салып, аны тынчайтыргъа кюрешди.

Лейляны тенг кызлары, къонакъ жаш бла саламлашып, экисини акъыллары билгенча, айырылып кетдиле. Лейля уа суюелип къалды. Аслан къагына жууукъ барды да, Лейля бла жангыдан саламлашды. Лейля да аны келгенине кыуаннганын Аслан жюреги бла сезди.

– Лейля, къалайса?

– Игеме, сау бол, Аслан.

– Экзаменинги бердингми? Къалай бердинг?

– Да хау, бергенме, тап бергенме.

Экиси да бир бир кёзлерине къарап, бир кесек турдула да:

– Лейля, мин машинагъа, – деди Аслан.

– Ол айтханынг? Мен сени машинанга миннгеними кёргенле уа ызымдан не айтырла? Биреуню машинасына олтуруп кетгенди деп, айып этерле, башымы сёзге къалдырырла.

– Нек айтаса, Лейлячыкъ, алай? Биз жыйырманчы ёмюрде жашай ушайбыз да. Мен сени кёлюнге тиерме депми къоркъаса? Бир да къоркъама, мен сени бир кёрюп, сени бла хапар айтайым деп келгенме ансы, аман акъыл бла жюрюмейме. Сора эшикте жол жанындамы сёлешейик?

– Угъай, ушамайды ол да, Аслан...

– Бир кёп айтыр затым барды санга, къыйнама мени, жюрегим чыдарыкъ туююлдю, айтырыгъымы айтдырмай.

– Угъай, Аслан, биз бир бирибизни таныгъан да этмейбиз хазна, сора мен сени машинанга, санга ышанып, къалай минерме?

– Лейля, мен энди сени кез аллымдан ычхындырлыкъ тюйюлме. Жю-регимден къызыу суйгенме, сенсиз жашау эталлыкъ тюйюлме. Энди хар кюнден сени бу ариу, жашил элинге, жеринге жол ачарыкъма деп, умутум алайды. Къыш-жаз демей, сени керюрге бери келип турлукъма, Аллах айтса, кесими да танытырма, – деп, машинадан алып, гюл къысымны бла саугъаларын Лейлягъа узатды. – Экзаменлеринги берип бошагъанынг бла жюрекден алгъышлайма.

Угъай... къой... нек къыйналаса, керек тюйюлдю...

Аны ючюн мен къыйналмайма, быллай жумушчукъланы суйюп этеме. Гюл къысымланы уа, сен угъай демей эсенг, мен энди санга хар кюнден келтире турлукъма.

Айып этме, Аслан, бар энди, Аллах ючюн. Ары-бери ётгенле бизге къарагъанда, къыйналгъан этеме, къарагъан кезге ушагъыусуз керюнеди бизни эл ортасында быллай сюелгенибиз.

Ушагъыусузму? Нек, Лейля? Бусагъат: «Мен Лейляны сюеме!» – деп къычырайыммы, хар ким да эшитирча? Жаш къызны суйсе, ол ушагъыусуз нек болады? Нек керюнеди ол ушагъыусуз? Ол сезимни мен ангъламайма, мени акъылыма жыйышмайды ол дегенинг. Бусагъатдача насыплы мен бир заманда да болмагъанма. Бу насыбымы ычхындырлыкъ тюйюлме. Сенсиз энди жашау да эталлыкъ тюйюлме. Эшитемисе, Лейля, сенсиз жашау манга жашау тюйюлдю!

– Ол кюн сен тойдан машинагъа бир суху минип кетген эдинг да, жарсып тургъанма, къалай жетген болурса деп.

– Кересе да, Лейля, сен да мени юсюмден сагъыш этип тургъанса. Ол къалай игиди, къалай ахшыды. Экибиз да бир бирибизге жол излейбиз. Ол кюнден бери, сенден башха сагъыш башыма келмей, бир такъыйкъагъа унутайым десем да, унуталмай турама. Кече тюшлеримде окъуна тынчлыкъ бермейсе, – деп, Аслан Лейлягъа ышанлап къарады.

– Аслан, энди быллай эл ортасында сюелип турмайыкъ, бар ахшы жолгъа...

Аслан Лейляны, къолундан тутуп, машинаны къатына келтирди, сора, эшикни ачып, арт жанына олтуртду.

– Лейля, быллай олтуруп, мында хапар айтсакъ, нек айып болады?

Аслан кеси да ётюп, бирси жаны бла Лейляны къатына олтурду. Машинаны ичин шошлукъ бийлегенди, ала бир бирини солууларын окъуна эшитедиле. Ол шошлукъну бузуп къоярбыз деп, къоркъуп тургъанча, экиси да зат айталмайдыла. Сора бир заманда Аслан, Лейляны къолун кесини кекюрегине къысыды да:

– Лейля, суйгенин табып, аны къатында бош олтуруп тургъан окъуна къаллай уллу насыпды адамгъа. Бу сени бла быллайда тургъан такъыйкъама дуня мюлкюне окъуна алышмаз эдим. Санга тюбегеним къаллай уллу насыпды манга. Лейля, сен алыкъа жаш къызчыкъса, школну энди бошай тураса. Мен а – жетген жаш, школну бошагъан угъай эсенг, эки бийик билимим окъуна барды. Мен тюненеги жашчыкъ тюйюлме, хар айтхан сёзюме, ишиме иеме. Окъуугъа да салайым, окъу, андан ары бар. Иги жашау

берирме, ишлерме кече-кюн демей. Атам-анам сени кыйнарыкъ туююл-дюле, тюнене анам бла селешгенме да, ол да ыразыды санга тюбегениме. «Сен суйгенни биз да сюрбиз», – дегенди. Кел, сагыш эт да, бир юйюр кюрайыкъ, бирге болайыкъ, – деп, Лейляны кюлун уппа этди.

– Аслан, бир да, эки да айтма, мен бусагъатда юйюме барама...

– Мени айтханымы юсюнден сагыш этеринги тилейме. Мен а тамбла бу заманда ма былайга келирме. Бек ышанама сен да мени сакълары-гъынга.

Лейля, машинадан тюшюп, гюл кысымын, саугъаларын да алып, юйюне кетди. Аслан аны кез къарамы бла ол арбазгъа киргинчи ашырды.

– Лейля, не кеп калдынг былай? – деп, анасы гузаба этди. – Ой, бу ариу гюл кысымы да кыйдан чыкыгъанды? Ма, кесинге да кягъыт келгенди Халимден, – деп, конвертни узатды.

«Лейлячыгъым, къалайса? Экзаменлеринги бошайлдынгымы? Андан ары окъургъа уа кягъытларынгы хазыр этемисе? Не умутунг барды? Окъу-май жарамайды, окъургъа керекди. Кече кесинги да тюшюмде керюп, алай уянганма. Бир ариу жыйрыкъ да кийип, мени жаныма да къарамай, кетип бара эдинг. Не затха керюне болур деп, сагыш этип турама.

Сау кял, Лейлячыгъым, сени чексиз суйген Халим!»

Лейля кече узуну кез кысалмай, эрттен алагъа кялкъыды. Тюшюнде уа: бир ариу жыйрыкъ да кийип, орам бла ёрге айланып бара, сора бир жанында уа Халим: «Лейля, Лейля!» – деп кычырады. Лейля уа, эшитмегенча этип, машинагъа минип, кетеди. Экиси да бир тюшню кергендиле. Сейир-тамаша.

Аслан да танг къалай атханын билмеди, ол да сагышла бийлеген башы ауруп, тангны алай атдырды. Заман асыры акъыртын баргъандан, кюн бир узун керюндю анга. Ол Лейлягъа ашыгъады. Къанатлы жюреги тынчайтмайды, кюзутады, чакъырады, алландырады...

Айтхан заманына Аслан элге келди, келди да, ол биягъы жерде тохтады. Лейля уа жокъ, сагъат, эки сагъат, тёрт сагъат. «Келмейми калды? Сора, мени айтханымы кюлагъына алмады эсе, мени жюрегине да салмагъанды», – деп, кеп сагышла келдиле Асланны акъылына. Ол да, кетейим энди деп, машинаны кябындырып, аллына къараса, Лейля сюелип тура эди...

Аслан, асыры кюуангандан, машинадан чыгъалмай, рульгъа кяпланып, Лейлягъа аралып турду. Сора, чыгып, машинаны арт эшигин ачып, Лейляны ары олтуртду. Кеси уа кюзгю бла Лейлягъа къарап кеп турду да:

– Лейля, сени насыплы этер ючюн, жашаууму кызгъанмай берликме. Бусагъатчыкъда бютюдю бек билдим сени чексиз суйгеними. Келмей каласа деп, асыры кюркыгъандан, ауруу таба эдим аздан. Кезлерими кетюрюп, аллымда сени кергенимде уа, кюуанчымы чеги болмады. Нек сакълатдынги мени быллай бир? Айт манга, букъдурма. Ишеклими болдунг, тюбейимми-тюбемейимми деп, огъесе...

– Билмейме, Аслан, билмейме... керлюгюм келе эди, аякъларым а нек эсе да атламай эдиле. Алай, мени сакъламай, кетип кялсанг а, сени билмейме, мени уа жюрегим тохтап кяллыкъ эди. Келип, чыдамай, кетип кялгъанмы болур деп, чабып келдим бусагъатда уа. Аслан, мени аскерден

сакълагъан адамым барды. Ол да не айтыр манга? Кесим да, аны ышандырып, сени бла къалай тюбешейим? Билмейме, тели болама, сен ийнан, не этерими билмейме. Башым хайран болгъанды санга тюбеген кюнюмден бери.

– Угъай, ариуум, ким эсе да, ол да къууанч бла келсин аскерден. Алай сени уа – насыбымы, къолум бла тутуп тургъанлай, ычхындырып къоялмам. Мен сени кишиге да бералмам энди.

Ол хапарла бла, кеслери да сезмей, машина бла иги кесек жол келди. Бир заманда Лейля эслеп къараса, шахаргъа жетип тура эдиле.

– Лейля, мен сенсиз бир кюн да тураллыкъ туююлме... Эшитемисе, Лейля, бир кюн да, – Аслан машинаны артына Лейляны жанына олтурду. – Лейля, эшитемисе, айтчы манга бир зат, мени жүрегими ургъаны экибизге да жетерикди бусагъатда. – Жаш Лейляны кесине къысып иги кесек турду да: – Лейля, бюгюн-бусагъатда, эшитемисе, бюгюн-бусагъатда мен сени юйюме элтеме, атама-анама келин этеме, угъай десенг а, ёлюп къаллыкъма, мен энди сени бир кюнчюкге окъуна кесимден кери иялмам... Нек тынгылайса? Хау дегенни белгисича ангылайма мен аны? Сени къадарынг аллынгда турады, ол менме, мен, эшитемисе? Атанг-ананг жангыз балаларын узакъгъа берирге унарыкъ туююлдюле дегендиле, сен унасанг, ала хата этмезле бизге. Атангы-анангы ыразы этерме мен кесим, жаланда сени ыразылыгынг керекди манга.

Лейля шош жиляды...

– Лейля, сени жилимукъларынгы кёрмейим ансы, къара жерге кирейим, – деп, Аслан къатлап-къатлап аны кёзюнден-къашындан уппа этди.

Лейля да жилигъанын тохтатды.

– Лейля, ыразы бол да, мен бусагъатлай сени юйюме элтеме.

Лейля биягъы тынгылауну басды. Аслан а, рульгъа олтурду да, Лейляны юйюне алып келди.

Ол тойну, аллы-ахыры болмай, уллу къууанч бла ётдюрюле.

Лейля да жангы жерде юйюрсюнеди, къайын анасы, атасы да бир да болмагъанча огъурлу адамла, хар зат да тапды. Лейля да бийик окъуу юйге кирип, анда жетишимли окъуйду. Заман а барады...

Ал заманда Лейля юйюне баргъан төре болса, анасы Аминат, башхаладан букъдуруп, къызына Халимден келген къагъытланы береди. Лейля, аланы окъуп, сагъышха къалады. Бир кюнлени кюнюнде уа Лейляны ана жанындан экиге айланнган эгечи:

– Халим аскерден келгенди, къурманлыкъ этедиле бюгюн. Элни жамауатын жыядыла, – деди.

– Аллахха шукур, ол да юйюне жыйылды эсе, иги болду. Энди... къууанч бла жыйылды эсе, Аллахха шукур, – деди Лейля да тышындан. Ичинден а: «Мен жарлы уа, анга жарсып, аны башымдан атып къоялмай турама... Халим...» – деп оюмлады.

Лейля, Халимни аллында терслиги болгъанын къуруда кесини эсине салгъанлай турады, аны бла жүрегине кюч да алады. «Нек айтмагъан эдим мен заманында Халимге, башхагъа барама, башханы сюеме деп? Нек сагъынмагъан эдим?» – деген акъыл жүрегин такъыр этеди. Бирде уа: «Аллах алай буюргъан болур эди», – деп, кеси кесин жапсарады. Халим да

Лейляны кетгенине бек жарсыйды, алай ийменнгенден, уялгъандан, аны туура этмейди. Ол да: «Къадар...» – деп, ахтынады.

Халим бла Лейля бирча тюш кѳргенлери – ол да буйрукъ тѳююлмюдю, ол да къадар тѳююлмюдю? Не этсин энди анга Лейля, къадарына?

Бир жол Лейля элге келгенлей, тенг къызына тюбеди. Саулукъ-салатлыкъ сурадыла бир бирден. Сора тенг къызы:

– Лейля, Халим да юйдегили болгъанды, эшитгенмисе? – деп, Лейляны кѳзлерине тюрслеп къарады.

– Угъай, эшитмегенме, къууанч бла толу юйюр болсунла. Кимни алгъанды?

– Билмейбиз, оруслу къызды дейдиле. Бирге ишлеп тургъандыла да, элге келтирсе, оруслуду деп, сѳймезле деген болур, аны да алып, къайры эсе да тышына, узакъгъа кетген хапары барды. Халимни жууукълары уа санга ыразы тѳююлдюле, кѳлкълдылары мындан ары барады. «Лейля болмаса, къатымда турлукъ эди жашым. Энди уа къайдагъысын да билмейме», – деп, анасы бек къыйналады, деген хапары барды.

Лейля тынгылауну басып туруп, сора:

– Да Аллах этген оноугъа мени уа не терслигим? – деп, бурулуп кетди.

* * *

Андан бери заман бек кѳп ѳтгенди, Халим да, Лейля да бир бир кѳзге урунмагъан эдиле. Ма бюгюн а Лейля, аны ауазындан таныпмы, огъесе жюреги бла сезипми, къарады аны таба, эр кишилени ортасында аны таныды. Ол хапар айта тургъан Халим эди! Аны ауазы! Аркъасындан кѳргенлей окъуна таныгъанды. Ол сагъатчыкъда Лейляны аякълары тохтап, алгъа атлаялмай къалды. Халим да, артха бурулуп, Лейляны танып, анга аралып сѳелди. Бу такъыйкъада биргесине сѳелип тургъанла эслеп, зат айтырла деп, аны да эсине тюшмеди. Ол халда, бир бирден кѳзлерин айырлмай, азмы-кѳпмю, бир кесег а турдула. Сора Халим Лейляны къатына жууукъ келди, келгенден сора да, сѳзню неден башларгъа билмей, кѳп турду.

– Лейля, сени кѳрюрме деп эсимде да жокъ эди. Ол умутдан мен тюнлюп тура эдим... Къалайса? – деп, къолун Лейлягъа узатды.

– Да, хау, Халим, мен да сунмай тургъанлай кѳрдюм сени. Апчыгъан иш да этдим... – деп, ол да къолун узатды Халимге.

Халим а, адамла кѳрюрле деп да сагъыш этмей, Лейляны къолун къаты къысып, кеси да билмей тургъанлай, Лейляны кѳчагъына къысды. Лейля не ычхыныргъа кюрешди эсе да, Халим иймей кѳп турду. Сора:

– Лейля, бир кѳп сорууларым бардыла санга. Сени кѳргениме асыры къууангандан, нек эсе да ала бары да башымдан чыгъып кетдиле. Алай... неге керекдиле соруула? Къалайса, Лейля? Жашауунг къалайды? Энди мен санга не кѳп соруу берсем да, жууап алмазлыгъымы сен да, мен да билебиз. Сени жашауунг иги эсе, анга бек къууанырыкъма. Мынча жылны ичинде бир кюнюм озмады сени юсюнгден сагъыш этмей, сени башыма келтирмей. «Нек этди Лейля манга былай? Нек болду арабыз кенг?» деген сорууладан бюгюн да кеталмагъанма бир жанына. Ала мени сагъышларым, къайгъыларым бола, ѳмюрюм кетди. Айт бир, Лейля, Аллах ючюн, къалайса?.. Ауазынгы да бир эшитдир манга.

– Да турама, Халим, тапма, игиме, Аллах айтса... Кесинг къалай... Мен да сени кёзлеринге къараргъа окъуна уялама, къалай эсе да бир тапсыз болгъан эди... Сени бла сёлеширча да болмай, мен да мынча жылны ичинде кесими къыйнайма ол терслигим ючюн... Да, билмейме... Аллах алай буюргъан болур эди экибизге да...

– Да, хау, энди башха не зат дейик болунган ишге? Алай: «Сен мадар этсенг, мен да къадар этерме», – дейди уллу Аллах да. Кел, андан эсе, былай бир жерде олтурайыкъ да, чайчыкъ да иче, саулукъ-саламатлыкъ сурайыкъ бир бирден, угъай демесенг.

– Угъай... угъай. Бизни бирге олтуруп кёрген адам не зат дер бизге? Не сагъышла келирле аланы башларына? Кёргеними суйдюм... мен барайым...

– Энди биз жыл саныбыз келген адамлабыз, Лейля. Мынча жылны ичинде жүрегимден кетермегенме сени. Этме алай, Лейля! Олтурайыкъ да, хапар айтайыкъ, – деп, Халим, арлакъда тургъан такси машинагъа къолу бла белги берип, Лейляны да къолтукъ тюбюне кирип, аны таба атландыла...

Сора машина бла арлакъ барып, бир рестораннга кирдиле.

– Да, Лейля, ёмюрюм кетди санга суймеклигим кюйдюре. Иги кюнюм, аман кюнюм да болгъандыла жашауумда. Не кюнюмде да кёз аллыма сени келтирип, жүрегими сени бла байлап барама. Тюшлеримде да кёп кере келесе сен манга. Унутайым десем да, болалмайма. Аскерде, жашлыкъдан болур эди, къолума да сени атынгы жаздыргъанма да, ол да энди ёмюрге сени жүрегинги кесеги болуп, биргемесе, – деп, билегинде жазыуну кёргозтдю. «Лейля» деп тура эди анда. – Жукъусуз кечелерим, тынгысыз тангларым... къайсы бирин айтайым, санга тарала жашайма. Жашауну магъанасын да кёрмедим, юйдегим аман туююлдо, алай аны да сюлмадым. Сабийлерими анасыды деп, аманны кебинден жашайма. Кёз аллыма сен келип турдунг... Сен а, мени сакъламай, алай нек этгенинги бир билсем эди...

– Къой энди, Халим, озгъан жауунну жамычы бла къуугъанлай болмайыкъ, ётдю, кетди... Ненг барды сабийинг?

– Экидиле, жаш бла къыз. Тыш къыралдадыла юйюрлери, юйдегилери бла. Мен а... Былай бир ненча кюннге келгенме анамы кёрюрге. Мурманскда жашайма. Лейля, мен кесими юсюмден айтдым, къой мени юсюмден... нем бар эсе да. Сен кесинг къалайса, насыпмысы, жашауунг-ашауунг?..

Лейля уа нек эсе да жилип къалды. Халим, секирип туруп, аны аллында тобукъланып:

– Лейля, нек жилайса? Кёзлеринг да былай мудах некиле? Алада мен насып кёрмейме. Нек?..

– Халим, мынча жылны ичинде кишиге айтмадым, мени да жашауум аманны кебинден кетди. Аслан аман адам туююлдо, алай а жашаугъа къарамыбыз башхады, ишинден сора ол зат кёрмейди тегерегинде. Мени окъутханды, сау болсун. Сабий болуп да жангыз жашчыкъ барды. Кеч туугъан сабий. Анга да игиди Аслан, аман туююлдо, алай адам бир акъылда, бир оноуда жашамаса, кесинг билесе, кесинг айта тураса, жүрек тартмай, жашдан къарт болдум. Алай кимге жарсып барлыкъ эдим, кеси жыгъыл-

гъан жаш жилимайды дейдиле. Жарсыууму айтсам да, мени ангыларыкъ къайда. Бир-эки айтып кѳрген эдим да, атам: «Айырылып келгенден эсе, ёлюп кел», – деп къойгъан эди. Не амалым бар эди? Жашадым да турдум. Асланны экинчи юйюрю да барды. Анда да эки жашы барды дейдиле, сурамайма, сормайма. Мени уа, айтханымча, жангыз Къайсыным. Анга къууана жашайма, энди манга андан сора не керекди...

– Лейля, сени жилимукъларынг... сени жашауунг... Мен сурай-сурай тургъанма сени да, мени да таныгъанладан «Къалайды Лейля, жашауу къалайды?» – деп. «Бек иги, бек сейирлик жашайды, аны бир эри барды да, къолун сууукъ суугъа тийдирмейди, бек иги болады, керегин тапдырады», – деп тургъандыла.

– Да къарагъан кѳзге алай кѳрүне болур. Мен тарыгъып, жарсып да айланмайма. Ким не бла болушурукъду, жарсысам да? Кесинг биле болурса, атам, анам да кетдиле...

Халим Лейляны бетин жуугъан жилимукъларын къолу бла сюртеди. «Биреуню айтханы бла мен Лейляны жашауун сурамай тургъанма. Ол а, манга ушаш, сүймегени бла мынча жыл жашайды»...

– Лейля, къойчу энди жилигъанны, кел, бир оноу этейик. Жашауубузну тюрлендирир амалыбыз бар эсе, бир къарайыкъ. Экибиз да мынча жылны бир бирге таралып, аны билмей тургъаныбызгъа кишиде терслик жокъду, жаланда кесибиздеди. Мынча жылны ичинде кесинг бла тюбеп, къалайлыгъынгы нек сурамадым сенден?

– Сурасанг-сурамасанг да, не зат тюрленирик эди, Халим? Энди жашагъанымча бирми жашарыкъма?

– Нек айтаса алай, Лейля? Сен алыкъа не жашагъанса? Адам кеси ючюн жашаргъа да керекди... Сен алыкъа жаш адамса... Ийнан, Лейля, сен, былай деп, манга бир зат билдир да, мен бюгюн окъуна юйюрюмден кетерме... Ол акъылгъа бюгюн келмегенме, аны бла сау ёмюрюмю жашайма. «Лейля, жарашалмай, эринден кетип къалса эди», – деп, Аллахдан тилек тилеп тургъан заманларым да болгъандыла. «Оруслу къатын алгъанса», – деп, меникиле да ыразы тюйюлдюле. Бюгюн-бюгече да анам ыразылыгъын бермегенди. Сен айтханлай, къадарым алай болур эди деп, жашай келдим. Бирге ишлей эдик, аман адам тюйюлдю, кеси да манга иги болады. Мен аскерден келе– келгенимлей ишге кирген эдим, ол болмаса, не этерге билмей тура эдим. Къайгъымы ол чача эди. Сени унутур умут бла, аны да алып, Северге кетип къалгъан эдим. Андан а анама, атама билдиртеме. Кечигиз, былай-былай кетгенме дейме да. Бир талай жыл жашап турабыз анда... Атамы ауушханын эшитген болурса? Бу жол келип, анамы кѳргенли уа... Болалмайма андан кѳп, артха келлигим келип турады. Башымы алып, узакълада айланмай, элиме, жериме жарасам игиди деп, ол акъылгъа келгенме. Сабийлени юйлендиргенме, аппа окъуна болгъанма... Лейля, сени бла бара, кѳкде жулдузла жаннган кечеле бир заманда эсимден кетмегендиле, умутуму да юзмегенме. Бюгюн былайда сени къатынгда тургъаныма ийнаналмай турама, кесими жаш заманымда жылларымы эсима тюшюре, эсим ол заманнга кетип турады. Ол заманыбыз болуп къалса эди...

– Халим, ненча жыл озгъанды андан бери? Экибизни жашауубузда да кѳп тюрлениуле болгъандыла. Жашау дегенинг алайды. Бюгюн, билмей

тургъанлай, экибизни былай тюбеп къалгъаныбызгъа сен не айтаса? Бек сейирди...

– Лейля, нек сейир этесе сен анга? Аллах алай буюрду да, болду. Сен мени айтханыма не зат дейсе? Хау десенг, мен юйюрюме айтып, ангылатама... Кесинг да Асланны экинчи юйдегиси барды дейсе. Сен анга къалай тѣзюп, тынгылап тураса?

– Да не этейим?

– Кет да къал.

– Къайры?

– Мен санга жашар жер алайым.

– Сора уа?

– Да сора уа, Асландан кет да, анда жаша.

– Къартлыгъымда... Быллай бир туруп, азмы-кѣпмю жашарбыз энди...

Ары-бери кете да къалай айланайым? Къайсын да ангыларыкъ тюйюлдю, ол атасын бек сюеди...

– Лейля, эндиге дери мен сени жашауунг аламатды деп тургъанма ансы, табар эдим сени...

– Халим, къой энди, жүрегими жарсыуун айтдым. Нек эсе да, сени кѣргениме болур, таша этип тургъан кѣп затымы туура этдим. Айып этме, айтдым – унут. Энди тилеригим сенден, къайда кѣрсенг да мени, кѣрмегенча этип къой, бек тилейме. Сени да, мени да жашауларыбыз баргъаныча барсын, къадарыбызны энди башха этер амал да жокъ, онг да жокъ, Аллах бергенди аны. Ол буюрса, заманында бирге этер эди бизни. Сау къал! Жашауунгдан къууан. Экибиз да артда онгнганладан болайыкъ...

– Тохта, Лейля, ашыкъма, иги сагъыш этейик... Сора... сора... Мен бир кѣп сакълап тургъанма бюгюнню кюнню. Андан умутларым да, баям, башха эдиле. Бюгюн санга тюбегеним манга Аллахдан келген бир уллу ахшылыкъды, аны билсенг сюеме.

Лейля, стол артындан къобама деп, стол юсюнде чай къуюлуп тургъан чынын эслемей, жингириги бла уруп, жерге атып, сындырды. Экиси да, аны алабыз деп, энишге ийилдиле да, Лейля, чыннга Халимден алгъа уза-лама деп, къолун кесдирди. Аны кѣрген Халим, гузабагъа къалып, Лейляны бармагъын аузуна алып, къанын эмип, тохтарыгъа кюрешди. Ала экиси да бир бирге аралып тургъан чакъда Лейляны кѣзлеринден жиямукъла къуюлдула. Халим а, не этерин билмей, хуржунундан къол жаулугъун чыгъарып, Лейляны бармагъын байлады. Лейляны кесине къысып, къаты къучакълап, Халим:

– Лейля, сен бир билги эдинг, мен сени къалай излеп, сакълап да тургъанымы. Бюгюн а, тюбегенден сора, кетип къаласа деп, ичимде жаным жокъду. Ийнан, Лейля, ичимде жаным жокъду! Энди сени кѣргенли, жашау халынгы билгенли, бюгюнда къыйналлыкъма. Эндиге дери мен сени бла нек тюбешмей турдум? Нек сормай турдум къалай жашагъанынгы? Нек билмедим экибизни да бирча насыпсыз болуп тургъаныбызны? Сезерге уа керек эдим. Мендеди, Лейля, терслик, мынча жылны ичинде, иш этип, санга бир тюбейим деп, сурамагъанма. Бюгюн мен жашаууму тюрлендирирге хазырма. Аллахны ахшылыгъы бла, сабийлени кеслерини жашаулары-ашаулары... Олтур, ашыкъма, Лейля, кѣп айтыр затым барды санга.

Экиси да жангыдан стол артында жерлерине олтурдула. Халим андан ары хапарын башлады:

– Аскерден келип, сени башхагъа баргъанынги билгенимде, жашау чюйре болгъан суннган эдим. Энишге баргъан суу ёрге айланганча, алай кёрюнюп, тели болургъа жетип: «Нек этди Лейля алай? Нек арт бурду манга? Къалайда болду мени терслигим, огъесе ол мени бир заманда да суймегенмиди? Аны баргъан адамы менден аламатмы болду?» – деген соруула кече тюшюмю да ашагъанлай турдула. Энди бусагъатда экибиз турабыз былайда. Айтыр затыбыз кёпдю. Жыйырмадан артыкъ жыл мындан алгъа, Лейля, мен сени алай суйюп, санга ышанып, таралып тургъанымлай, нек къоюп кетген эдинг? Аны бир айт. Бу соруулагъа жууап табалмай, ёмюр жашадым. Бюгюн мен сенден бир бек тилейме, сагъышларымы чач, тюзюн айт. Мынча жыл, элде болсун, сахарда болсун, сени излей, айланама, кёзлерим санга ушагъан тиширыулада тохтай. «Бу Лейлягъа ушайды», – деп, суйюп къарайма ызларындан. Къызчыкъ туугъанда, аны атына да Лейля деп атагъанма...

Бир талай заманны экиси да тынгылап, сёз айтмай олтурдула. Сора Лейля, кёзлерин кётюрюп:

– Халим, энди не айтсакъ да, анда не магъана барды? Экибизге да башха адамла бла юйюр къураргъа, эки жолну барыргъа Аллах алай буюргъанды. Ол къадарды. Энди аны айтып-айтмай да неси барды? Къояйыкъ. Сени кёрюрге излеп тура эдим да, кёргеними бек суйдюм. Энди уа, эркин эт да, мен жолума барайым. Анча жылны ичинде бир бир кёзге урунмай туруп, бюгюн былайда тюбеп къалгъаныбыз да сейир туююмюдю? Ол да – уллу Аллахны иши. Былайда... Бусагъатда...

Халим Лейляны кёзлеринде мудахлыкъны, аны бла бирге жюрек такъырлыкъны кёрдю. Лейля уа, кеси да билмей, адам кёреди деп да уялмай, биягъы ачыкъ жилип къалды.

– Халим, таулу тиширыуну жашауу-ашауу да алай болур – ичиндегин тышына аз чыгъарады. Бу мен этген зат бизде адет туююмю, алай, ичим куююп барады да, андан айтама анда болгъанны. Суйгенинге бармай, ажашанг, жол узуну тарала жашайса. Алай, Аллахны ахшылыгъындан, толу юйюм, юйдегим, энди манга кесими сагъышымы этерге айыпды. Жашым ючюн жашайма. Ол сау-саламат турсун, анга Аллах насып берсин ансы, бюгюн окъуна ёлсем да, эсиме алмайма. Сени кёргениме уа бек къууандым. Кёрлюгюм келип тура эди. Жилигъанымы уа эсге алма, жыл саны бара-барса, адамны жюреги такъырдан такъыр бола барады. Бютюнда тиширыуну, – деп, Лейля, бармагъындан Халимни къол жаулугъун тешип, аны бла кёзлерин ышый, ёрге къопду. – Халим, бир зат да айтма, сагъышларынгы тургъаныча къой да, мени жолума ашыр, барыргъа керекме. Кеч болсам, жарамаз...

Халим, не айтырын билмей, олтуруп тургъанлай, къоллары бла кёзлерин къаты къысды. Лейля, бир кесек сюеле кетип, не къошаргъа-къояргъа билмей, жолуна атланды. Халим а, аны кетип баргъан аякъ тауушуна чыдамай, къоллары бла кёзлерин къатыдан къаты къысды. Ол халда иги кесек олтуруп, акъырын башын кётюрюп къарагъанында, Лейля узакъда тохтап тургъан такси машинагъа жууукълашханын эследи. Ызындан чабарыгъы,

«Кетме!» – деп кычырлыгы да келди, алай... Лейля айтханлай, таулу тиширыуну кьадары алайды – бардынг эсе, кьалай сьойсенг, алай жаша...

Халим, артха столгъа кьапланды да, сагъышха кирди. Бир кесекден туруп, аэропортха атланды. Аны самолёту кетерге энтта да сагъатдан артыкъ заман бар эди...

* * *

Халим Мурманскга келгенде, кече эди. Ол юйюне ашыкъмады. Анча жылны ичинде жүрегине жууукъ болгъан, сабийлери ёсген шахары бла айырыла тургъанын ангылай, сау кече узуну сахар орамлада, кеси сагъышларын эте, айланды. Бара да, бир шинтикде олтура, келе да, бир терекге таяна, кимге айтайым, кимге санайым жүрек кьыйынымы дегенча, бир ауур сагъышлада башын энишге ие, бирде уа, Аллахдан бир зат тилегенча, кьарамын кёкге ие, танг кьалай атханын кеси да эслемеди. Танг аласына ол юйюне келди.

Кесини ачхычы бла эшикни ачып, фатарына кирди. Юйдегиси тынч жукълап тура эди. Аны уятмай, барып, чайникни отха салды. Сора тютюнүн кьабындырып, терезе аллында сьоелди. «Не этсин адам? Мени юйде сакълагъан болмагъанды бир заманда. Ахча-бохча, ол-бу зат керек болса, излегендиле. Алай болмаса, «Кьалайса? Кьыйналдынгмы? Ачмыса? Суу-сапмыса?» деген адам болмагъанды кьатымда...» – деп, ол сагъышха батып тургъанлай, кьатыны, кире келип, эки кьолун да жан сьоеклерине салып:

– Кьайдаса сау айдан бери? Анча заманны нек сакъларгъа керекме мен сени? Андан сора кьайгъым азмыды? – деп, сьоелди.

Халим, шош артха бурулуп: «Ярабий, сау-саламат келгенмисе? Тапмыса?» – деп сорургъа нек жарамайды?» деген акъыл бла кьатынына кьарап кёп турду да, сёз кьайтарыргъа болмады. Аны жүреги, мудах да, жарыкъ да сагъышла бийлеп, бусагъатда Лейля бла бирге эди.

Халим, отоугъа кирип, кесини быстырларын жыйып, сумканы кьолуна алып, босагъадан атлады.

Юйдегиси Халимни кирип, жатып кьалгъан сунду. Болсада, жүрегин суууталмай, андан ары бюгечели хазырлап тургъан затларын барын да айтыр умут бла отоугъа суху кирди. Аны анда кёрмегенинде, чабып, терезеге кьапланды: Халим таксиге минип кетгенин эследи. Не болгъанын алыкъа иги ангылаялмай, кьатыны ауара болду, иги сагъыш этип, кесине келгенинде уа, Халим андан башын алып кетгенин ангылап, кычырыкъ этип жияды.

* * *

Халим туугъан жерине кьайтды. Нальчикде самолётдан тюшгенлей, тюзюнлей элине атланды. Лейля бла барычу жолларын тансыкълай, элге киргенлей, таксиден тюшюп, эл ичи бла жаяу ёрге айланды.

Кьалай хычыуундула бу жолла! Туугъан элини жолларын, юйлерин, тереклерин, хауасын, адамларын тансыкълай, Халим сумкасын жерге салды да, кьолларын ёрге кётюрюп: «Я Аллах! Сен мени насыпдан ююшлю эт Лейля бла бирге!» – деп, терен ахтынды. – Мындады мени жашауум-ашауум, ажалым да. Мындады мени кьадарым. Ажашхан кьой кибик, мынча

жыл, къайдагъымы да билмей, айландым, жюрююдю. Аллахым, энди мени артдан онгнганладан эт. Мени мында анам сакълайды. Аны къууанчыны чеги боллукъ туююдю...»

Элни ичи бла келе, къысха жол бла Халим Къасым-Къабакъгъа бурулду. Арлакъда ийнеклени къыстап келген къоншусу Сагитге тубеди. Ол а, сейир-тамашагъа къалып:

– Ярабий, Халим, кёзюмеми кёрюнесе огъесе керти да сенмисе? Къайдан чыкъдынг былай эртте? Ананг аурукъсуннганын билип келе болурса. Ийнегин да эрттенли биздеги саугъанды. Келгенинги кёрсе, Халимат, харип, бусагъат азыр, сау болур. Иги этдинг келгенинги...

Анасны ауругъанын Халим билмей эди. Олсагъат терк-терк атлап, ахырында уа чабып окъуна арбазгъа кирди. Сумкасын да арбаз ортасында атып, юй ичине суху кирди. Анасы, беги да азып, сыпхарылып тургъанын кёрдю. Келгенни эслеп, Халимат къарыусуз ауаз бла:

– Кимсе? – деп сорду.

Халим а, жиямукълары бара, анасына къапланып:

– Анам, менме, Халимме. Таныдынгмы? – деди.

– Оу кюнюм! Жашым, къайдан чыкъдынг? Сен кетмегенмисе? Къалай келип къалдынг? Мени ауругъанымы къайдан эшитдинг?

Жашы Халимни кёргенлей, ауругъанын иш да унутду жарлы Халимат.

– Жарсыма, анам. Энди мен сени биргенге турлукъма мында элде. Къатынгдан кетерик туююлме.

– Ой кюнюм болгъан, Халим, келчи, энтта да бир къучакълайым. Кеси кесиме ийнаналмай турама. Къобарчы кесими да былай ёрге, – деп, тиширыу, тёшегинден къобуп, аягъы юсюне туруп, жашын къатлап-къатлап къучакълады.

– Ой, Аллах алсын мени не уа! Кел, Халим, экибиз да, эртте замандача, бирге олтуруп, хапар айта, эрттен азыкъ ашайыкъ. Сора анда айтырса къайдан чыкъгъанынги.

Ол экисине да эки аякъ айран къуйду. Сютню башын алып, къаймакъны Халимге тюртдю, гыржынны да, кесген да этмей, сындырып-сындырып, столгъа салды. Ананы къууаннганыны чеги жокъ эди.

– Эсимде болмай тургъанлай... оу кюнюм болгъан, Халим, бюгюн сени кёрюрме деп, ёнге ёлмеги эдим, эсимде да жокъ эди, сен ёлмегин. Аша, бушто этип аша, буштону не заманда да суююучю эдинг. Айт энди, айт, къайдан чыкъдынг? Сабийле, келин къалайдыла? Ала уа нек келмедиле? Танг атмай да къайдан чыкъдынг?

Анасны бу къуюлгъан сорууларыны бирине да жууап этмеди Халим. Халимат а къатлап-къатлап сорады, айтады, къууанады. Сёз къошар амал чыкъгъанлай, Халим:

– Анам, сорууларынга жууап берейим, тынгыла, – деди. – Мен элден кетгенли кёп болады. Жанынга тийгеними билеме, элде жашаргъа керек эдим. Жангыз бала болуп тургъанымлай, тышында къалып... Энди, анам, сени къатынга турлукъма. Къарт болгъанса, санга да къараргъа керекди. Ол мени борчумду. Къайда турсам да, сени эсимден кетермегенме. «Аягъы юсюндеди, Аллахха шукур», – дегенлей тургъанма. Энди гузаба этме: къатынындан айырылгъан жангыз манга тёре туююдю. Андан ай-

ырылып, юйюме, жериме жыйылама. Энди, тилейме, керексиз соруула бла кесинги, мени да кыйынама. Сабийле жетгендиле, юйдегиленгендиле, хар бири кеси жашауун бардырады. Кереклерин тапдырып турганма, кирир жерлери бар: бирине юй, бирине фатар кыраганма. Мен да энди кесим суйгенча жашарга сюеме.

Халим анасы не айтыргын сакълады. Ол а, тауукълагъа аш берген сылтау бла, шошчукъ тышына чыкъды. Халимат, кыуаныргъа бла жарсыргъа билмей, ауарага квалды. Бир жаны бла, жашы орус кыатын бла жашайды деп, бек кыйналычу эди, айырылсын деп да кеп тилегенди. «Ой, Халим, къарт болсанг, билликсе башха миллетли, башха динли адам бла жашаган кыалай татыргын. Ала, таулу тиширйуча, тынч, огурлу болалмайдыла. Кеч болгунчу, сагыш эт», – деучю эди. Ана жүрек сезе болур эди, эртте-кеч болса да, Халим бу кюннге таяныргын. Эшикден юйге кире:

– Халим, не айтыргъа да билмейме мен санга, Аллах бирди. Амалсыз болдум, сагышлы этдинг...

– Нек боласа сен амалсыз? Энди ол хапарны кыойыкъ. Мен элде не ишге кирирге, не бла кюреширге боллукъма, кел, аны юсюнден сагыш этейик. Юйде олтуруп тургандан хайыр жокъду, ишге кирирге керекме. Кече узуну кезюме жукъу кирмегенди, бусагыт бир-эки сагыт тынчайым да, сора андан ары оноууму этербиз, угъай демей эсенг.

– Жер этейим, жаным, сени ачыуунгу кермей ёлейим, жер этейим, – деп, Халимат, отоуна кирип, жашына жер этип чыкъды.

– Халим, бар солу, мен а сени жукъунгу сакъларма. Ауругъанымы иш да унутдум, асыры кыуангандан сени келгенинге. Жат, Халим, жат, – деп, эшикни да этип, Халимни отоундан чыгып, арбазда олтурду да, кеси сагышларына батды.

* * *

...Лейля да сагышлыды. Халим аны бармагын байлаган кыол жаулукъну жуууп, итиу уруп, хуржунуна салды. Ол кече Аслан юйге келмеди. Лейля ол затха юйренгенди: «Сау айлансын ансы», – деп кыойган болмаса. Соруу этген кылыгы уа бир заманда да болмаганды. Кыайын анасы Аминат а, Лейляны мудахлыгын эслеп, ол Аслан кече юйге келмегени ючюн бузулган сунуп:

– Жарсыма, келин. Бир жумуш чыгып, жашчык андан квалган болур. Ары-бери кетип, билдирир онгу болмай турады, баям, – деп, жапсарыргъа кюрешди.

Кеп сагыш этгенден сора, Лейля, суху узалып, кеси не этгенин да ангылаялмай, быстырларын жыйып башлады. Бирси отоуда дерсин эте турган жашчыгы Кыайсынны чакырып:

– Хазырлан, китапларынгы жый. Биз энди башха жерде жашарыкбыз. Болады тезгеним, мен да адамма. Эндиге дери тезгеним болады, – деп, ауазын да кетюрмей, айтды.

Кыайсын анасыны айтханын ангылаялмай, кезюне кыарап:

– Неди ол айтханынг? – деди.

– Атангы сенден сора да барды сабийлери, кыйналлык туюлдо. Биз а бусагьатда мындан кетебиз.

Къайсын, чабып, тышына чыгып:

– Ынна, анам бла мен мындан кетебиз. Энди биз сизни бла жашарык туюлдо, – деди.

– Ой кюнум, неди ол айтханынг? – деп, Аминат, туудугун да бир жанына тюрте, чабып, Лейляны отоуна кирди.

Лейля быстырларын жыйып бошап, кеси да кийинип, отоу ортада сюелип тура эди.

– Келин, неди бу этгенинг? Къартлыгыбызда санга ышанып турабыз. Этме, къор болайым, былай.

– Анабыз, сизге айып салмайма. Сизни, кесими атамы, анамы сакшыларын этип, кеп тездюм. Эшитгеними эшитмегенча, кергеними кермегенча этип турдум. Жашыгыз кечеле бла юйюне келмей башлаганда уа, ишдеди деп, кеси кесими алдап, этгенине ол уялыр орунуна, бу сабийден, сизден да мен уялып турдум. Ичип келип кыйнаганы – бир жанындан, эки юйюр тутханы – экинчи жанындан. Кеси да кыйналады, ол жаш адам туюлдо. Кеси сайлау эталмай эсе, мен болушайым. Юй, хапчук, харекет да керек туюлдо. Жаланда кесими бла Къайсынны кийимлерибизни алама. Андан сора бир затха да ие болургъа сюймейме. Сизге келкялдым жокъду. Атагъа да, санга да бек ыразыма. Бу сабийде кеп кыйыныгыз барды. Сау болугъуз. Эндиге дери кесими тездюргеним да сизни ючюн эди, сизни, бу сабийни да жанларыгызны кыйнамайым деп. Экиге белюнуп турмасын жашыгыз. Ол кечеле бла келмей кялса, сиз, да жукъугъуз кячып, эшикке чыгъа, юйге кире, кыйналып турганыгызны кереме. Бирси юйдегисин келтирсин да, жашасын. Ол сизни жангыз жашыгызды. Ол да, сиз да кыйналмагыз. Мен а... Биз да, Къайсын бла мен, ач болмабыз, Аллах айтса.

– Аллах бирди, аллынга жатарыкъма, иерик туюлме, келин. Бизге сенден башха киши керек туюлдо.

Ол сагьатда эшик ачылды. Аслан, босагьадан кирип келди да:

– Неде бу? Къайрыса? Не болганды, Лейля? – деп, юй адамыны кезюне къарады.

Барысы да Асланга бурулдула.

– Оу кюнум болгъан, Аслан, келин кетген этеме деп тебирегенди. Ол кетгенден эсе, сен кет мындан. Ол кетсе, атанг да, мен да кялмак бу юйде! Ансыз жашау бизге керек туюлдо!

– Ол айтханынг неди? Не болду, Лейля, емюрде этмегенинг этип? Не дейди анам? Анам, барчы аш сал. Биз бир селешейк келининг бла, – деп, Аслан, анасын тышына ашырып, отоуда Лейля бла кялды.

– Ишим бар эди да, мен андан келмедим кече. Аны ючюн былай этерсе деп, эсимде-зат жокъ эди. Аны билсем...

– Мен айтырыгымы анабызга айтдым. Сен мени бла артык оноулаша турмаучуса. Мен анга юйренгенме... Къайсын! Къайсын! – деп кычырды Лейля, жашын ашыкъдыра.

– Къайсын машинада ойнай кялганды. Ол айтханды манга сени бу акъылынгы да. Бир тохта, олтур. Былай олтур да, бир селешейик. Сюйге-

ними билесе. Мен иш бла кьалгъанма кече келалмай ансы, башха сылтау жокъду. Сормагъанынга, сурамагъанынга юйренчек болгъанма да, сёлешип, жарсыма деп да аны себепли айтмадым. Энди сабыр бол, Лейля, этме былай. Къайсынны да, къартланы да сагъышларын эт. Мудах этме...

– Айтыр затларым кепдюле, алай мынча жылны ичинде айтханымы эшитмегенсе, ангыламагъанса, жашауунг кесинг суйгенча алай баргъанды. Къартланы, артда уа сабийни маудах этмейим деп, кесими тездюрюп тургъанма... Узун сёзню кысхасы – сен энди мени мында тыялмайса.

– Атам! Анам! – деп, сегизжыллыкъ жашчыкъ отоугъа чабып кирди да: – Манга энтта да къарындашчыкъмы туугъанды? – деп сорду.

Аслан бла Лейля, сёлеше тургъанларын къоюп, Къайсыннга къарадыла.

– Атам, биягъында машинада телефонунга билдириу келгенди да, алып окъусам, ким эсе да: «Уллу жашларынг санга ушайдыла деп бош айтадыла. Ма буду санга ушагъан. Кеси айтхан болмаса, бир да аяма, эрттенли, сен кетгенли, кюрешеме жукълаталмай. Не сые эсе да, ай болмагъан сабий, айтханын а этдиреди. Мынга бир памперсле ала кел», – деп билдиреди. Аты уа къалайды къарындашчыгъымы? – деп, Къайсын, соруулу къарай, атасына телефонну узатды.

Лейля, Къайсынны къолундан тутуп, жилямукълары бети бла бара, кийимлерин жыйгъан сумкасын алып, арбазгъа чыкъды. Аны алай кёрген къайын анасы, келинини аллында тобукъланыр умут этди. Лейляны бусагъатда анга сёз табар къарыуу жокъ эди. Аны себепли, андан бир жанлы болуп, суху чыгъып кетди.

Башы-кёзю тегерек айлана, аллын кёрмей, аякълары бармай, Лейля, не этерин билмей, шашаргъа жетипди. Ол, хуржунундан телефонун чыгъарып, жашына узата:

– Сафиятны тапчы мында манга, – деди.

Къайсын, терк окъуна Сафият деп жазылгъанны табып:

– Ма, анам, бусагъат аллыкъды, – деп, телефонну Лейлягъа къайтарама десе, Лейляны бети кетип тура эди.

Аны жол жанында терекге таяннганын кёрюп, жашчыкъны жаны кетди.

Аны гузабасына арлакъда бара тургъан уллайгъан тиширыу келди да, Лейляны шинтикге жатдырып, сумкасындан дарман чыгъарып, аны Лейляны тил тюбюне салдырды.

Сафият, ол Лейляны тенг кызыды, не бола тургъанын ангыламай, телефонну бирси жанындан гузабаны эшитип, кеси къайтарып, Лейляны телефонун алды. Къайсын:

– Сафият, Сафият, анама не болгъан эсе да, бир зат болгъанды. Бир жет былайгъа! – деп, тургъан жерлерин айтды.

Къарап-къарагъынчы Сафият такси бла алайгъа жетди.

Ол болушлукъ берген тиширыу да, Къайсын да Лейляны къатында турадыла. Жашчыкъ, анама бир зат болуп къалады деп, асыры кюркыгъандан, къалтырагъан окъуна этеди. Сафият, жетип келип:

– Не болгъанды, Лейля? Къайсын, не болду ананга? – деп, гузабагъа къалды.

– Тапма энди, тапма, Сафият. Нек эсе да кезюм-башым тегерек айла-нып, кьярысуз болдум. Къайсынны да кьоркьутдум, – деп, Лейля, жашын кесине кысып, жияп кьалды. Сора, эс жыйып, анга болушхан тиширыгья: – Сау болугъуз, бек сау болугъуз!– деди.

– Лейля, не этесе? Не болгъанды? Сен тюз туюлсе, не эсе да...

– Сафият, мен Асландан кетгенме. Энди мен ары кьайтырыкь тую-юлме.

– Турчу бери. Кел, таксиге олтур да, манга барайкь. Анда хапар айтырса, – деп, барысы да арлакьда сакьлап тургъан таксиге олтуруп, Сафиятны фатарына келдиле.

Сафият терк окьуна азыкь салды, ашатды. Сора Къайсыннга:

– Къайсын, сен ол отоугья бар да, суюсенг, телевизоргья кьара, сую-сенг, компьютерде ойна. Биз, уллула, хапар айттайыкь, – деп, жашчыкьны бирси отоугья ашырып: – Лейля, айт энди не болгъанын, – деди.

Сафият не заманда да Лейлягья: «Нек тезесе бу артыкьлыкьгья? Нек айтмайса жукь?» – деп айтыучу эди. Ала бир бирге узакь жууукьлукьдан сора да, тенг кьызладыла, эгечлеча сакьдыла бир бирге.

– Билмейме, Сафият, мындан ары тезюмюм бошалды. Мен билме-генме, ол экинчи кьатынына ючюнчю да жаш туугъан кереме. Аны уа Къайсын, сабийликден ангыламай, ачыкь этип кьойду... Къыйналама. Мени кьыйналгъанымы бир Аллахдан сора киши билмейди. Не этейим? Не бо-лайым? Артха кьайтмазлыгьымы уа билеме, унарыкь туююлме...

Эки тенг кьыз хар бири кеси сагьышлары бла кеп оюм этдиле.

– Къайры барыргьады умутунг?

– Билмейме. Ишге чыгъайым. (Арт жыллада Аслан Лейляны ишден чыгъарып кьойгъан эди.) Фатар алайым, телерме. Бир Аллах айтхан болур.

– Да сора сен сабий бла кьайда болса айланма. Бир зат мадаргьынчы, сагьыш эт, менде тур. Мен да кесимме. Бирге турайыкь.

– Сау бол, Сафият. Этген игилигинг игиликди. Менден кьайтмаса да, Аллахдан кьайтсын. Башха амалым болгъунчу, сенде турайым. Сау бол.

* * *

Лейля Сафият тургъан юйден узакь болмай школгья устаз болуп иш-лерге кирди. Къайсын да анда окьуйду. Эрттенликде экиси да бирге бара-дыла школгья, ингирликде да бирге кьайтадыла. Сафият да, кетеме десе, Лейлягья ауузун ачаргья кьоймайды.

– Сыйынмайбызмы бирге? Бек тап турабыз. Манга да сизни бла игиди, эрикмей турама, – дейди.

Аслан да, бир талай кере келип, Лейлядан ызына кьайтырын тиле-генди. Алай, аны болмазлыгьын билип, тохтагъанды. Ол бирси кьатынын ата юйюне келтиргенин да эшитгенди Лейля. Атасы Къайсынны кере-кере турады, Лейля уа аны бла тубеширге да суюмейди. Аны бла айырылгья-нына шагъат кьагьыт да алгъанды.

Халим элде орналгъанды. Ол элге келгенлей окьуна, эллилери тилеп, аны элге башчы этип салгъандыла. Халим не заманда да намысы-сыйы жюрюген жаш болгъанды. Аны билип, ол кеси угъай десе да, эллилери

аны унатхандыла. Ол, элни аягы юсюне салыр муратда, кьаты кюрешип, мюлкню алчы жерге чыгьаргьанды.

Жылла озадыла. Элде Лейляны атасыны эгечи ёледи да, Лейля ары кьайгы сёзге келеди. Ол да юй ичинде тургьанлай, аны бла экиге айланган кьарындашы, келип:

– Лейля, сени Халим чакьырады, эл таматасы. Кьайгы сёз берирге сую болур. Кел, арбазгьа чыкь, – дейди.

Лейля не айтырыкь эди, босагьадан ары чыгьар-чыкьмаз Халимни эследи. Халим, аны аллына атлап:

– Да, Лейля, жаннетли болсун атангы эгечи. Жарсыдыкь, бек огьурлу, иги адам болуучу эди, Аллах гюняхларын кечсин, – деп, кьайгы сёз берди. – Сени мындагьынгы кьарындашынг айтханды. Кьалайса кесинг а, Лейля, не ишлеп тураса?

– Турама, турама, Халим. Кесинг кьалайса?

– Да мен, элге келип, мында орналгьанлы тёрт жыл да болады. Шахаргьа тансыгь а болмайма, бир жумуш бла барыргьа тюшмесе. Ол экибиз тюбегенден сора, кетген эдим мен юйюмден, юйдегимден да. Андан бери мындама. Кьаллай бир керек болса да, гым-гым кьартчыкьла болсакь да, мен сени мында сакьларыкьма, бизни ариу элибизде. Аллах алай буюрса, экибиз да мында жашарбыз.

Арбазда дууагьа келгенле бу экиси нени юсюнден сёлешгенлерин билмейдиле, алай кёрюб а турадыла.

– Халим, мен бюгюн ол кьайгылы туююлме, алай а мен да ол кюнден бери Аслан бла жашамайма. Мен да кетгенме андан, – Лейля, кьолунда кьол жаулугьу бла бурун кьыйырын сюрте: – Бу кьол жаулукьну таныдынгмы? – деди.

– Угьай, не жаулукьду?

– Ол кюн, экибиз тюбегенде, мен бармагьымы кесгенде, сен муну хуржунундан чыгьарып, бармагьымы байлагьан эдинг. Андан бери бу мени биргемеди. Сени юсюнгден эсиме сала турады. Сау бол, Халим, келгенинге. Санга кьууанчха бара турайыкь.

– Хау, хау, Лейля, бар...

Халим арбаздан чыгьып кетди. Ингир кьарангысы болгьанда, ол, артха кьайтып келип, биягы Лейляны эшикге чакьырды.

– Лейля, мен санга кьалай тюберге боллукьма? Телефон номеринги бер да, бу мында жумушла бошалсала, бир хапар айтыр эдик.

Угьай деп экинчи айтдырмай, Лейля телефонун Халимге айтып, артха кирип кетди.

Лейля кьайгы сёзге келгенлени эслемейди, кёрмейди, эшитмейди. Аны сагьышын Халим алгьанды. Ата эгечини дууасы тохтагьанлай, Лейля артха шахаргьа жыйылды.

Ол кюн окьуна, Сафият, Кьайсын, Лейля да ингирде олтуруп, хапар айта тургьанлай, Лейляны телефону зынгырдады. Лейля, телефону алып: «Алло! Алло!» – деди. Ол жанындан:

– Лейля, мен Халимме. Не ишлейсе? – деп сорду.

– Халим, сенмисе? Турама, игиме. Элден бюгюн жыйышханма. Олтуруп, хапар айта турабыз.

– Лейля, сен угъай демей эсенг, тамбла санга туберге шахаргъа барлыкъма.

Сафият бла Къайсын а Лейляны кезюне соруулу къарап олтурадыла. Лейля, уяла-уяла:

– Болсун, тамбла келсенг, селеширсе, къайдагъымы айтырма, – деди да, андан ары, быладан уялып, зат айталмай, амалсыз болуп, телефонну салды.

– Анам, ким эди селешген?

– Сен танымайса. Танышым жумушу болуп селешеди, – деп жууаплады Лейля.

Сафият Лейляны хапарларындан Халимни юсюнден биледи. Къайсын жукъларгъа кетгенден сора экиси да кеп хапар айтдыла. Сора Сафият:

– Лейля, туугъан эгечимден башха туюнолсе сен манга. Мынча жылны суюмеген адамынг бла анга тезюп жашадынг. Нек? Асландан кетгенли да бир талай жыл болду. Къайсыннга – ата, санга да сёз негер керекди. Керемисе мени атылып къалгъанымы? Баш ием ауушханлы кишиге да керек туюолме. Бир-бирледе, сагъыш эте келип, алай къыйналама. Къартлыгъымда уа не боллукъду манга, не кюн келликди? Ма аны сагъышын эт, Лейля. Халим да юйдегисинден айырылгъанды. Аны да болур бир мураты, умуту, бир эшит аны айтханын да. Турма былай жангызлай, суюноп айтама, эт башынга бир мадар...

Экинчи кюн Халим бла Лейля тубешдиле. Экиси да кафеде олтуруп, кеп хапар айтдыла.

– Лейля, жууап берирге ашыкъма, сагъыш эт. Экибиз да бир оноугъа келишсек, иги болур. Мен элде орналгъанма. Элге барыргъа умутум эрттеден да бар эди, умутума жетгенме. Ишими да жаратама. Анам да кеси эди да, анга да тынгысыз болуп тургъан эдим ненча жыл. Энди тюзелгенме элде жашаугъа. Санга да иш табыллыкъды. Бир бирге узакъ адамла болмагъаныбызгъа кюнден-кюннге бекден бек тюзеле барама. Лейля, сагъыш эт кесинги, мени юсюмден да. Сагъыш эт да, бир оноугъа келейик. Сенден сора сагъышым жокъду. Хар муратыма да жете барама. Бек уллу муратым а сенсе. Сени бла бир юйюр къурасакъ, артдан онгнганладан боллукъма...

– Халим, не айтыргъа билмейме санга. Мени да сагъышларым сени бла байламлыдыла. Алай а халкъ не айтыр? Къайсыннга уа къалай айтайым? Билмейме...

– Къайсын бла мен кесим селешейим, сен угъай демей эсенг.

– Угъай, угъай, мен кесим айтайым анга, сора...

– Лейля, сен эркин этсенг, эр кишича, Къайсын бла мен селешсем, иги болур.

– Да, алай эсе, охо. Бюгюн ингир алада кел да, мен сени Сафият бла, Къайсын бла да танышдырайым.

– Сора ингирде келейим да, барыбыз да бирге бир жерде олтурайыкъ, хапар да айтайыкъ. Болсунму?

– Сен айтханлай.

Сафият бла Лейля, Къайсынны да биргелерине алып, Халим айтхан жерге чыкъдыла. Лейля Халимни машинасын узакъдан окъуна эследи. Халим да, машинасындан чыгъып, была таба тебиреди.

– Халим, бу Сафиятды. Бу уа...

– Бу уа Къайсынды. Алаймыды? – деп, Халим Къайсыннга къолун узатды.

Къайсын да, уллу кишича, Халимни къолун тутуп, саламлашды.

– Къайры барабыз, Къайсын? Сен къайры десенг, ары барлыкъбыз.

– Ма анда, паркда, омакъ кафе барды. Анам бла бир кере биз ары баргъан эдик. Анам, эсингдемиди? Ары барайыкъ, – деп, Къайсын машина таба тебиреди.

Сора Къайсын машинаны арт эшигин ачып, ары олтура тебирегенлей, Халим:

– Охо, сен эр кишисе, бери аллына олтур. Была артына олтурсунла. Ма алай ансы. Кёргюзт бизге жол, къайры барабыз?

Кафеде олтуруп, ашай-иче, хапаргъа киришдиле. Сафият:

– Къайсын, мени бла келчи, мени барыр жерим барды, кесими ийме. Лейля, Къайсын бла мен артда юйге кесибиз къайтырбыз, – деп, Къайсынны биргесине алып кетди.

Лейля бла Халим, экиси кеслери къалып, кёп хапар айтдыла. Кечирек къалып, Халим Лейляны юйюне келтирип, кеси да элге кетди. Ол тамбла, бирси кюн, хар кюнден Лейлягъа жол ачарыкъды. Аны себепли уа оноу этерге керекди.

– Анам, келдингми? Халим а не болду? Кетипми къалды? Юйге нек кирмеди? Энди уа къачан келликди?..

Кёпдюле Къайсынны соруулары. Алагъа кёре, ол Халимни жаратханды.

– Ол юйюне, анасына барыргъа керек эди да, кетди. Ахшы жолгъа барсын. Къайсын, ол тамбла да келликди. «Къайсыннга жумушум, сёзюм барды. Бюгюн кеч болганды, тамбла келирме», – деп кетгенди.

– Не жумушу болур, анам, манга уа?

– Да билмейме, жашым.

– Мен а билеме. Билеме да, Сафият? Биз экибиз да билебиз Халимни не жумушу болгъанын.

– Билебиз, – дей, ич отоудан чыкъды Сафият. – Билебиз.

– Анам, Халим сени жаратады. Ол да – кеси, сен да – кесинг. Сора...

– Оу кюнюм! Не дейсе, Къайсын? Нек болама мен кесим? Сен а? Сафият а? Мен кесим тюйюлме, Аллах айтса, сизни блама.

– Угъай, анам, манга Сафият айтханды Халим сени сюйгенин. Мен бек сюеме Халим мени атам болса. Тенглериме да айтырыкъма мени къаллай атам болгъанын. Мен элде жашаргъа сюеме. Сафият Халим элде ишлейди, аны анда анасы барды дегенди. Мен да, анам, элде жашаргъа угъай демейме.

Халим айтырыкъ жумушну Сафият табынлай ангылатханды Къайсыннга.

– Да, къарайма да, экигиз да мени оноууму этип турасыз. Алаймыды? – деп, ышарды Лейля.

Сагъышлыды Лейля. Адамла да не айтырла ол экинчи эрге барса? Ол бизни адетге, таулу тиширыугъа ушагъан иш тюйюлдю. Алай а Халимни

да эсинден, кёз аллындан кетералмайды. Кече-кюн да олду аны сагъышы. Халим да жол ачды Лейлягъа.

– Энди, Лейля, биз сабийле тюйюлбюз. Суюгеними билесе. Анам да биледи мени умутуму. Кел, иги ишни болжалгъа салмайыкъ. Анам сени юйюне келин болуп келиринги жаш заманынгдан бери сакълайды. Артдан онгнганладан болайыкъ, бирге юйюр къурайыкъ. . .

Экиси да, андан ары не айтыргъа билмей, сагъышлы сюелдиле. Сора Лейля:

– Халим, эрикгенме хар неден да. Иги зат келмейди башыма, сагъышлыма. Арыгъанма жашаудан, аны магъанасын да билмейме. Жалан Къайсын ючюню жашауум-ашауум да. Хар неден да тюнголгенме. Аллымда Къайсынны кёрсем, кесиме бир кесек кёл этерге кюрешеме. Андан сора. . . билмейме. . . – деп, Лейля жилип къалды.

Халим, аны жилигъанына мудах болду да:

– Лейля, сен жилисанг суймейме. Мен сени насыплы этерге сюеме, сен жашауунгдан къууансанг сюеме. Жилима, Аллах бла тилейме, жилима, Лейля. Сени былай кёрсем, сенден эсе мен бек къыйналама. Жилима, Лейля, – деп, Лейляны къаты къучакълап, кесине къысды. – Лейля, тамбла мен сени тилерге адамла иеме. . .

– Халим, мени жашымдан сора адамым жокъду сора, кимге иериксе адамла? – деп, Лейля сёзюн башларгъа:

– Лейля, кеч мени. Тамбладан ары созмай, сени да, Къайсынны да анама элтеме. Хазыр бол. Энди мындан ары сен да, мен да бир бирни сынап тургъанны къояйыкъ.

Экинчи кюн, айтханыча, Халим анасыны эгечинден туугъан къызны да биргесине алып, Лейлягъа келдиле.

Лейля да кечени кече узуну сагъыш этип чыкъды. «Къартлыгъыма сёз нёгер болур. Анасына да къайгъырыу керек. Къысхасы, мен – алагъа, ала да манга керекдиле», – деп, тангын алай атдырды.

Халим келгенде, Лейля да, кёп сёлешдирмей, Сафиятны, Къайсынны да биргесине алып, машинагъа минди. Жашчыкъ, къууанч тыпырлы болуп, Халимни жанына олтуруп, жолгъа чыкъдыла.

Ала элге киргенде, кюн бата тура эди. Элни жашауу шахардан башхады. Кюнню бу заманында эллиле эшикде, кими малгъа къарай, кими тауугъуна къарай, хар ким кеси жумушун этедиле. Къарангы болуп къалгъынчы деп, къазаутдадыла. Ол заманда была да элге жетдиле.

Халимлары арбазгъа киргенде, анда къазанла да къайнай, келинле, киеуле да жумуш эте айлана эдиле. Нек эсе да, асыры сакълагъандан болур эди, биринчи болуп, Халимни анасы келди машинаны къатына. Машинада олтургъанла бары да чыгып, Лейля уа андан чыгъаргъа уялып тургъанлай, Халимат, Къайсынны эследи да:

– Ой, жашым, жашым! Къаллай уллу жаш болгъанса! Келчи былай, бир къучакълайым. Эндиге дери мен сени нек танымай тургъанма?! – деп, жашчыкъны къучакълап, уппа этди. Ызы бла машина къатына келип: – Анангы уа сабийлигинден бери да сюеме. Бу кюнню кёп сакълагъанма. Чыкъ бери, къызым, чыкъ бери, – деп, къолун узатып, Лейляны машинадан тышына чыгъарып, къууангандан жилигъан да эте, къаты къучакълады. –

Къызым, кел, жууукъ бол, кир юйге. Халим суйгенни мен да сюеме, кир юйге.

Халимни атасыны эгечинден туугъан Зурум Лейляны къучакълап, къолтукъ тюбюне алып, бары да юйге кирдиле. Къонакъла, къоншу-тийре да – хант къангаланы артында олтуруп тургъанла, кёллери бирден кёлтюрюлюп, Лейлягъа, Халимге да алгъышларын андан ары бардырадыла. Халимни къоншусу Сагит уста алгъышчы кёре эдим. Ол:

– Халим да, Лейля да, артдан онгнганладан болугъуз! Насыбыгъызгъа къууана, жашагъыз! Халимат да, сизге къууана, кёп жашасын! Жашчыгъыгъыз Къайсын да сизге жарагъан улан болсун! Бу юйюрню къуралгъанына биз барыбыз да къууанабыз. Къууангнганлай къалыгъыз! – деп, гоппан бла боза уртлады.

Къонакъла кечге дери олтурдула.

Андан бери иги кесек заман озгъанды. Къайсын аннясыны айтханындан чыкъмайды. Уллу жаш болгъанды, школну айырмалы бошап, бийик билим берген окъуу юйде адамланы жүрек аурууладан бакъгъан докторгъа окъуйду. Лейля элде устаз болуп ишлейди. Халимни юйюрю юлгюге айтылгъан юйюрдю. Халимни анасыны къууанчыны чеги жокъду:

– Жашчыкъ доктор болуп келсе, сау элде бир адамны жүреги аурумаз. Мени уа – бютюнда! – деп, къууанады ол туудугъуна.

АКЪКЪАЛАЙ АЯКЪ

Хар жыл сайын тотурну ал айында, тиширыу-ланы байрамлары болгъан кюн, хаталары болмай, жоюлуп кетген адамларын эсгерир ючюн, къарт, жаш да Долинскде кёчгюнчюлюкден къайтмагъанлагъа аталгъан мемориалны аллында жыйыладыла. Быйыл ол кюнден бери бир талай жыл озгъанды. Кёчгюнчюлюкден жыйырма элли жылдан сора да туугъанланы миллет чекген къыйынлыкъ эслерине тюшсе, жюреклеринде болгъан бушуу алай терен болуп къыйнайды, кеслери баргъан кирик ол хужу вагонлада. Хар юйню къарты, ол заманда къыйналгъанларыны юслеринден сабийлерине, туудукъларына айтып, ол ачыу унутулмазча, халкъны эсинден кетmezча этгендиле. Ким

биледи, суйюпмю, суймейми, алай ол бушуулу эсертмеле туугъан туудукъга кёче барадыла.

Кёпледен эшитгенме: «Да эндиге дери бушуу этдик. Энди унутургъа да заман болгъанды! Алгъа къарап, къууанып жашаргъа керекди», – деп. Алай эсе уа, кёплеми ыразы боллукъдула акъылсыз, ангсыз, эсси болуп жашаргъа... Къайсы санын кесдирип жашаргъа сюерикдиле? Ол туюлюмдю акъылсызлыкъ: эсгериуени, ачы болсала да, къара кюбюрню тюбюне атып, унутургъа кюрешген? Эсгериуле... Ала туюлюмдюле мени къоймагъан тынч жашаргъа, жюрегими ырахатлыгъын сыйырып, кечелерими жукъусуз этгенле, сылхырланыча, зауукълу жашатмагъанла...

Бир чууакъ, исси кюн мен, оналтыжыллыкъ къызчыкъ, атам бла Яникойгъа бара эдим. Яникойда мени атамы нёгери жашай эди, жарыкъ Бекмырза. Ол бюгюн бизни къонакыгъа чакъыргъанды. Атамы кёлю да жарыкъ болуп, жаншай бара тургъанлай, жол жанында бир къартайгъан тиширыуну сюелгенин кёрдюк. Бизни кёргенде, ол къолун кётюрдю. Атам машинаны тохтатды. Къабартылы тиширыу Кенжеге баргъанын айтды. Жолубуз бир болгъаны себепли, атам ыразылыгъын билдирди. Къарт къатынчыкъ кючден-бутдан, «ох-тух» эте, атамы къатына олтурду. Олтургъандан сора да, талакъ солуу этип барды. Бир талай заманны тынгылап бардыкъ. Бираздан, жолоучубузну солууу табыракъ болгъандан сора: «Сау бол, жашым. Бу уллу четенле бла туракыгъа жетерге къыйын эди», – деди. Кёп сёзлю болмагъан атам, тынгылап, башы бла булгъады. «Не миллетди миллетинг?» – деп сорду къатынчыкъ, тохтамай. «Таулума», – деди атам. Къарт къатынчыкъ, эсине бир зат тюшгенча, атамы бетине къарады: «Мен бек сюеме таулуланы», – деди. Бир заманда ол хапарын башлады, ауазы къалтырагъанча кёрюндю манга. Мен артында олтуруп эдим, аны бетин кёрмейин. Алай тёппе тюклерим къопхан эдиле аны сёзлеринден.

Мен кесим Малкачыма. Анда ёсгенме. Мени атамы татлы нёгерлерини кёбюсю таулула болгъандыла. Аны ючюн къалгъан болур мени эсимде,

мен а сабий эдим ол заманда, аланы кечгенлери. Биз, сабийле, Балыккыны жагыасында ойнаргыа бек сые эдик. Мен а барындан да бек сые эдим Балыккыны. Аны толуп баргыан суууну тауушу кыулагымы ийнагы болуучу эди. Бир кюн келсек, кезюм кергеннге ийнанмай кыалабыз: Балыккыны сууу кыып-кызыл эди. Ол, алгыынча, кыууанып, чайкылып, чабып бармай эди, жаралы болуп тургыан адамны кыаны баргыанча, акырын, термилип, аздан аз бола бара эди. Кесиме жер тапмай, бушуулу жюрегим атама тартды. Юйге кыалай жетгеними билмейме. «Атам, атам! – дей, кычыра эдим, кезлерими жиямукыла басып, зат кермей, – атам, Балыккыны сууу кызыл кыандан толупду! Аздан аз бола барады! Атам, Балыккы...» – деп, жиягыаным эсимдеди. Атам кесине кысыды. Жиямукыларымы сыйпады. Кезлерими ачып, атамы нек тынгылагынын ангыламай, кезюне кыарадым. Атам... жарлы атам... Аны кезлеринде – ачыккы жара, ачыу. Ой, мен кыалай эссизме! Кезлерини тегереклери кыаралдым болуп... Мен энди эслегенме... «Таууланы кечюрген этедиле...» – деди тал ауаз бла. Таулада эр кишиле жиямайдыла деп ким айтады?! Мени атам ол кюн биринчи кере жиягыан эди.

Юйюбюз шуу болгыанды. Энди атамы лакыырда этгени, анамы кюлгени да эшитилмей эди. Элчилерибиз кими эшек арба, кими ат арба жегип, таууланы кыойгыан эллерине жюрюй эдиле. Андан а аланы малларын сюрюп, кийимле, тюрлю-тюрлю алтын, кюмюш затла, адырла жюклеп келе эдиле. Алагыа уа кыуаннган эте эдиле, Балыккыны кыуругынын кермей! Ала Балыккыны бушууун кыайры керлюк эдиле, гюняхсыз адамланы бушууларын кермеген сокыурла.

Мени да жарсыуум уллу эди. Алай адам неге да тезеди. Мен да тездюм. Элни жолу тонаучуладан толуп, ийнеклени, кыойланы, тауукыланы, гогушланы кычырыкылары мындан ары бара. Эки кыулагымы жапсам да эшитиле эдиле. Атам а мудахдан мудах бола барады. Кесини таулу негерлерин ашырып, юйден хазна чыкымай эди.

Бир кюн, биягы Балыккыга барып, жияяп келе тургыанымлай, бир ариу аккыалай аякчыккы кердюм жолну тюз да ортасында атылып. Кыайсы тонаучуну арбасына сыйынмай тюшген болур эди! Асыры жылтырагыанындан бата тургыан кюнде, асыры ариудан, «мени биргенге элт» деп, кычыра болур эди, баям. Мен алай сундум. Адам кергюнчю деп, терк окыуна алып, букыдуруп, юйге кыачдым. Ах, кыалай махтарла мени атам бла анам бу ариу затны юйюбюзге келтиргеним ючюн деп, кыууана эдим жол узуну. Юйге келгенлей, хант кыангагы салдым. Тюз да ортасына! Атам юйде жоккы эди. Анам а, терс кыарап, не акы, не кыара демеди. Юйге киргенлей окыуна атам мени жолда тапхан алаMAT саугыамы кердю. Алай кыууаныр орунуна кыашларын туююп: «Кыайдан чыкыгыанды бу бери?» – деп сорду. Мен терк-терк селешип башладым, кесими терслигими сезгенденми, билмейме... «Жолда тапханма... алаMAT затчыккы... иеси жоккы... бизге уа бек керекди... бизни аллайыбыз жоккыду...» Атам, ачыуланып, ауузуму жапды. «Бар! Бар, кызым, кыайдан алгыан эсенг да, ары сал муну! Муну иеси барды. Ол, кезлери жиямукыдан толуп, жюреги сынып, гюняхсыз, хатасыхылиси болмай, юйюнден, туугыан жеринден кечюп барады! Бу зат не ариу эсе да, бизни юйюбюзге насып келтирмес, бай да болмазбыз. Жарашмаз

бу мени юйюме! Мен тонаучуладан туююлме. Мен кеси кыйыным бла жашагъан адамма. Башха тюрлю болаллыкъ туююлме! – сора акъырын къошду: – Бу зат мени татлы тенгими юйюнден чыкъгъан эсе да, билмейме. Мен аны кезюне къалай къарарма, ол артха къайтса. Ол а къайтырыкъды! Мен анга ишексизме! Бар, бар, кызым...»

Мен башымы энише ийип, аякъны къолума алып, жолгъа чыкъдым. Намыслы кызлагъа аталары бла даулашыргъа жарамайды. Алай болмаса, даулашыргъа боллукъ эдим. Бу аякъны иеси, мен ангылагъаннга кере, къайтырыкъ туююлдю. Тауда жашагъанлагъа кечгюнчюлюкден уллу бушуу, андан уллу кыйынлыкъ жокъду. Мени башыма аллай сагъышла келип бара эдим, ол аякъны тюшген жерине тапдырыргъа. Мен энди ангылагъанма атам, ол заманда уа...

Онеки жыл озду ол кюнден бери! Аллах кергенди къалай кыйналып жашагъаныбызны. Къалай кыйналгъанбыз биз сизсиз! Кекмю ачыуланган болур бизге деп, кеп кере келгенди келюме ... Хар эрттенликден баруучу эдим Балыкъны жагъасына, сууну ызында букъу басхан ташчыкълагъа кеп къарагъанма! Кеп кере тюшюргенме эсима Балыкъны салкъын толкъунларын... Угъай, суу ызына къайтырыгъына ийнанмай эдим. Эртте ангылагъанма: Аллахны сейир иши жокъду! Мен эсли болгъанма.

Бир эрттенликде биягъы сууну жагъасына барама. Ташчыкълагъа олтурсам... Оу, Аллах! Не сейир! Сууну къууанган шууулдагъанчыгъын эшитеме. Кеси кесиме ийнанмай, туруп, Балыкъны ызына иги эслеп къарадым. Ташчыкъладан, сабийчикча, акъырын атлай, таза суучукъ бара эди. Ол, манга салам берип, кез къысханча керюндю... Насыбымы ахыры жокъ эди! Биринчи атама чапдым. Къалай къарт болгъан эди мени жарлы атам ол къысха заманны ичине... Аллына сюелгенимде, кезюме къарады, къууанчымы ангыламай: «Не болгъанды?» – деди, ышармай. «Атам, – дедим акъырын, – атам, Балыкъны сууу ызына къайтханды. Азчыкъ, азчыкъ, атам. Сен къалай сунаса, алгъынча, Балыкъ толу боллукъмуду?» Атам ангыламагъанча къарады кезюме. Сора, бир зат сезгенча, бети жарыкъ болду. Сыртын тюзетип, шыбырдады: «Сора таулула туугъан жерлерине къайтадыла...» Артда уа биягъы манга къарады: «Болмай а, кызым. Хар зат да ызына къайтады. Суу да ызына къайтыр, кызым...»

Таулуланы къайтханлары эсимдеди. Халалла, жарыкъла, алгъынча аллайла... Мен алай суна эдим. Артда уа, артха сау къайтхан къартланы, жаш тишируулары бетлеринде мудахлыкъларын, бушууларыны ачылыкъларын, туугъан жерлерине, юйлерине къайтхан насып иш да букъдуралмагъанын кере эдим...

Къарт къатынчыкъ хапарын бошады. Мен а бусагъатда эследим арбабызны тохтап тургъанын, атам кезлеринден жилимукълары агъа тургъанын да...

Къарт тишируу арбадан тюшгенден сора сагъыш этип бардым, атама къарай. Мени атам ексюз къалып, кечгюнчюлюкде ёсгенди. Анасы тифден ауруп ёлгенди, атасын а, байса деп, Къазахстанда тюргеме олтуртхан эдиле. Мени атам, ачдан эки эгешчиги бла бирге ёлмез ючюн, бешжыллыкъ сабий заманында акъылбалыкъ болгъанлагъа къошулуп, фермада ийнек саууучу болуп ишлегенди. Негерлери бла бирге, олтуруп, кечгюнчюлюк-

ню юсюнден, Азияда жашагъанларыны юсюнден айтып башласала, бизге, сабийлеге, кыйын эди алагъа тынгылагъан. Аланы ачыкь жараларыны ачыгъанлары, чексиз уллу бушуулары бизге кече эди, ёлгенден саугъа кечген мюлк кибики...

Бир талай жылдан сора бу хапарны мен къарындашым, академикге, айтдым. Ол тынгылап, Балыккыны сууу кызыл болуп нек кетгенин илму жаны бла ангыларгъа кюрешди... Ол жаны бла устады ол, алай Кавказда кеп сейир иш барды. Кавказны жюреги адамгъа алай ачыкь болмагъанды, мени къарындашымча аллай акъылманлагъа да ачылмагъанды... О, уллу Кавказ... Эсине алмаймы къоярыкь эди кесини адамыны бушууун, къан жилимукъла текмей! Къалай къоярыкь эди сабийлерини ызларына кыйтханын кёрюп, насыплы болгъанын билдирмей! Сабийле кибики, таулула артха кыйта эдиле, ауузларында жангыз бир сёз бла – «Кавказ»... Къагъанакь сабийле аналарындан айырылгъанларына къркзуп, аланы ёшюнлерине кысылгъанча, таулула да туугъан жерлерин къучакълап, уппа эте эдиле...

ЗУМАКЪУЛЛАНЫ Танзиля

ОРУСБИЙЛАНЫ ФАТИМАГЪА

Туугъан болур Орусбий кызы Фатима
Жашар ючюн сукъландыра хатына,
Ишин сюзе биз жашагъан заманны,
Тамашагъа къалдырады къаламы.
Ол кеси да ахшыланы туудугъу,
Атасы да анамы эт жууугъу.

Бир да ариу къашы, кёзю, сыфаты,
Халкъ тилинде ариу айтылгъан аты.
Сёзюн айта ол акъырын, жумушакъ,
Акъылманла бла этеди нарт ушакъ,
Барысын да тамашагъа къалдыра,
Жюрекледe суюмек отла жандыра.

ЧОКЪУРАКЪ ИЧИНДЕ ДОЛАЙ

Аны бла энчи 2004 жылда кафедраны жыйылыуунда танышхан эдик. Ары дери да Фатима Ануаровнаны юсюнден эшите тургъанма. 2001 жылда Нальчикде: «Онтология и техника» деген жыйымдыкъ китабы чыкыгъанды. Анда Берберланы Бурханни чыгъармачылыкъ жолуну юсюнден «Плоды вечного сада» деген иши басмаланады. Энчи шагъырей болгъанымдан сора Джамболат Кошубаевни «Был счастья день» деген романыны юсюнден «Замысел розы» оюму «Текст: гуманитарный дискурс вчера и сегодня» кафедралы жыйымдыкыны « Критика. Приглашение к диалогу» бёлюмде басмаланады.

Бираз кечирек – 2008 жылда – Чыпчыкъланы Борисни «Рыбы в свете лунном» повестини юсюнде Фатиманы «Настоящее, прошедшее» деген аты бла чыкыгъан алаMAT иши бла шагъырей болабыз. Жарсыугъа, бу эки алаMAT адам да дунияларын алышхандыла. Бир жыл алгъа уа Борис анга аны туугъан кюнюнде, биринчи апрельде, кёп тюрлю гюлле келтирген эди.

Фатима бла алаMAT тубешиуле, телефон бла хапарлашыула. Онг болгъанда, юйюне да бара тургъанма. Бет жарыккылы тубей эди. Жютю акъыллы Фатима бла кёп хапар айтырыгъым келе эди. Бир кере кесини архивин да кёргюзтген эди. Анда нечик сейир материалла бар эдиле.

Бираз арсарлы болгъандан сора кюз артында 1974 жылда Прибалтикада критиклени союзуну келечилерини чыгъармачылыкъ юйюнде профессионал тубешиулерини юсюнден хапар айтды. Жютю акъыллыны байрамларын созаргъа керек эди. «Метакритиканы оюмлары» деген жангы

чыгъарманы аты ол кюн къуралады. Къаллай оюмла эдиле ала? Аллай бир акъыллы, жютю сёзле айтылдыла анда. Назму жазып эриширге да керек эди. Бир кечеге кеслери суйген жанрда чыгъарма жазаргъа керекдиле... чабакъны бир тюрлюсюню юсюнден. Орусча аты «вобла». Аланы тинтирге жюри айбырылады. Аны таматасы уа Фатимады.

Хапарыбызда ёз критика бла критиклени декларацияларыны юсюнден да баргъанды.

Орусбийланы Фатима – алим, культуролог, критик, башхача айтханда, искусстводан терен ангылауу болгъан адам, кесини оюмун айтыргъа эркинлиги болгъан. Бу иште анга себеплик этген культураны табийгъаты, дайым билимни ёсдюрюп тургъанды. Имам Газали айтханча: «Алгъа билимни бил», – деп.

Юрий Тхагазитов керти айтады: «Орусбийланы Фатима тарых-культура эм тарых-литератураны саулайда ишини баргъаныны женгил ангылаууду», – деп.

Озгъан ёмюрню сексенинчи жылларында литератураны халкъла аралы кафедрасында китап окъууунда бийик чыгъармагъа жораланган семинар-тюбешиуле къурала тургъандыла. Роман-герман филологияны факультети филологияны институту болгъанда да бардырылып тургъандыла.

Литература текстлени окъуууну бийик даражагъа чыгъарыуну къайгъысын этип тургъаны ючюн, Фатима алагъа къатышыргъа излеп тургъанды. Жарсыгъа, аны, къыйын ауруу бийлеп, муратына жеталмады. Культурологияны доктору, РФ-ны Жазычуларыны союзуну члени, жууугъун-ахлусун да жарсытып, дуниядан кетгенди.

***Наталья СМИРНОВА,**
филология илмуланы доктору,
профессор.*

ТЮН БЛА ЖАРЫКЪЛЫКЪ

Быйыл Орусбийланы Ануарны кызы Фатимагъа жетмиш беш жыл боллукъ эди. Ол биринчи апрельде туугъанды. Мен аны бла терк-терк жолугъа, хапарлаша тургъанма. Сейир этерча эди аны акъыл байлыгына, ич дуниясына, жашаууна кёз къарамына.

«Портреты и проблемы» китап 1990 жылда басмаланнганды. Аны къуру бир кере окъуп къоймагъанма. Окъуй бара, китапны магъанасыны теренлигине сейир-тамаша боласа. Авторну къаллай бир сагъышы, оюму барды!

«Монолог провинциального критика» статьясында уа кёп филология кемчиликлени юслеринден айтылады.

Бабаланы Ибрахимни, Зумакъулланы Танзиляны тинте, дагъыда бюгюнню малкъар поэзияны Орусбийланы Фатима аланы суратлау къуралгъанларын, магъаналарын бир бирге ушатады.

«Карачаево-балкарский фольклор», «Фольклор и этнология», «Песнь о набеге, как знаковый для эволюции художественного сознания...» эм

дагъыда башха чыгъармалары, илму ачыкълаула эмда халкъ чыгъармачылыкъны баш даражасы, орта чигинжиси боладыла.

«Путь к жанру» китабында уа миллет адабиятта жанр тюрлюсю биринчи илму классификацияны системно-тологический эм тарых филология амаллары бериледи. Бу китап 1972 жылда «Эльбрус» китап басмада чыкъгъанды.

Фатиманы чыгъармаларында мен бек багъалагъан «Метафизика колеса» китабыны юсюнден аслам айтыргъа тийишлиди. Мында илму бла поэзия интонация (адамны селешген заманда ауазыны кетюрюлю эм тюшюрюлю) хайырлы къошулгъанын чертип айтырчады. Къарачай-малкъар халкъны башха миллетле бла араларында ментальностуну белгилерини тюз ёлчеулер, тюрк культураны шартларын тохташдырыу Фатиманы магъаналы эм къыйын илму амалларыдыла.

Баям, Фатима культурологияда биринчи кере кеси кесине борч салады, аны аллында болгъанла ачыкъ этмеген дуняя культурада тюрк культураны энчилигин кёрюзтюрге. Ол ишни женгил этген аны жылла бла сагъышлары, къарауу, суратлау чыгъармаланы тинтиую, уллу сынаууду. Тюрк культураны юсюнден тюзюн айта, тюзлюкню тохташдыра, батыш культураны да ачыкъ этеди.

Литературоведча, культурологча, социологча, кюрешген ишлерин Фатима заманны излемлерине кере кеси сайлагъанды. Ала тюзюнлей, бир жанлыракъ болса да, «Метафизика колесога» элтедиле. Анга кере уа, чыгъармачылыкъны, къадарны, адамны метафизикасына. Бу китап саулайда культурага чыгъармачылыкъ эсгертемелени тинтиулерине, тарых шартлагъа таянган тинтиуюду.

Фатиманы бу китабыны чыгъарын ал жыллада къырал да, биргесине ишлегенле да унамай тургъандыла. Анга дери бизни республикада этнологияны, культурологияны жарсыуларына, кемчиликлерине алгынча къарау ыздан чыкъгъан иш болмагъанды.

Бююнню филология илмуну терен ангылауу, халкъны ниет тарыхына да эс бура, бек алгъа уа кесин ачыкълауу, бир бирни ангылаугъа чакъыруу, сюзюуге, багъа бичиуге эркин этиу ишни формасы чыкъгъанын автор шарт кёрюзтеди.

Коммерциялы басмада чыкъгъандан сора да аны юсюнден сюзюу халда айтылады. Болсада бизни илмуда болгъан адамла тынгылаулары бла кеслерин кёрюзтгендиле.

«Метафизика колеса» Орусбийланы Фатиманы эм уллу, эм терен магъаналы китапларындан бириди.

Мында тюрк дуняяны хапары, билими, жетишимлери, драмасы къарачай-малкъар культурасында кёрюнеди. Бу китап шендюгю культурология акъылны илму сынамларын байыкъландыргъан ишди, тюркологияда, сёзсюз, жангы ачыкълауду.

КЮЧМЕЗЛАНЫ Рая,
критик, публицист.

ФАХМУ БЛА АРИУЛУКЪ

Дунияда бек сейир ачыкъялау бла насып – башха адамны билиу, аны бла ушакъ этиудю. Орусбийланы Ануарны кызы Фатима кёплеге аллай адамладан бири эди. Аны Къулийланы Къайсынны поэзиясында, дин жашауда деген статьясы «Жангыдан метафизический паралелъле» деп бошалады. «Адам ангылауу, акъылы бла къурайды кеси кесин», – дегенди испанлы философ Мигель де Унамуно. Ким биледи, анда болур Къулийланы Къайсынны фахмусуну жашырынлыкълары. Тюзюн айтханда уа, аладан бири. Ол къойгъан юлгю, сынау алааматды, сейирликди.

Бу сёзлени Фатимагъа да айтыргъа боллукъду. Ол да чыгъарма жаны бла кеси кесин къурагъан адамладан бириди. Жашауну кертилигине тансыкъялауу уллу эди аны.

Фольклорчу, критик, литературовед, публицист, культуролог – была барысы да Ануарны кызы Фатиманы юсюндендиле. Муну фахмусуна, аны тукъумунда атлары айтылгъан Орусбийланы Исмайылны, Сафар-Алийни, Наурузну акъылманлыкълары себеплик этген болур. Фатиманы юсю бла бюгюнда байыкъланып келген болурла. Аны «Путь к жанру», «Карачаево-балкарский фольклор», «Портреты и проблемы», «Метафизика колеса», «Карачаево-балкарская сказка» китаплары авторну терен акъылын, дуниегъа кёз къарамын терен ачыкъялайды.

Фатиманы статьяларында тинтиучюле аны тюз ниетлилигин чертедиле. Хар ишинде жангы ызла кёрюнедиле. Эрттегили тюркюлени, шёндюгю адабиятны юсюнден жазса да, бюгюнлюкде да ала, терен магъаналарын тас этмей, керек болгъанлай турадыла.

Сейир ачыкъялаула къалай тууадыла. Аны киши да билмейди. Фатима Ануаровна да биле болмаз эди. Анализ этген заманда амаллары адамны эс бурдурмай къоймадыла. «Три полоничества Саида Шахмурзаева». Буруннгулу поэт, акъылман Гесиодну «Труды и дни». Шахмырзаланы Саидни «Таулуну рузламасы» жанр жаны бла бирге ушап, бурунладан Шахмырзу улуну заманына дери бёлюнмей бир ыз бла баргъандыла.

Ма, алай бир айтым бла Орусбийланы Фатима «Таулуну рузламасы» деген китабын дуняа культурасына кшоады. Дагъыда бир кере сейир этесе – сен кечингча къалай кёралмагъанса аны, кюл аяздача тургъанны деп. Фатиманы фахмусуну хайырындан дуняа культураны теренинден, артыкъ бек кыйналмай, керек затны чыгъарыргъа болады.

Кесини «Метафизика колеса» китабында автор дуняа бла бир метафора чыгъаргъанды. Бизге уа аланы тинтирге тийишлиди.

Бир-бир алимлени ишлери бла тенгleshдиргенде, Фатиманы чыгъармалары автор озгъан эм келир заманла бла сейир ушакълачадыла.

Фатима былай жазады: «Аллах берген фахмуну адамлагъа кёргюзтюрге керексе», – деп.

Къулийланы Къайсын Фатиманы фахмусуна сейир этип, анга сау-
гъагъа берген китабында: «Туугъан жерими аламат, сейирлик адамына», –
деп жазганды.

Орусбийланы Фатима культураны болумуна ангылауну, ариулукъну эм
махтаулукъну суратлау салыуу болгъанлай къалады. Ол кесини фахмусун
бизге къойганды, бир затын къызгъанмай.

*Джамболат КОШУБАЕВ,
жазыучу.*

*Басмагъа ОСМАНЛАНЫ Хыйса бла
ЖАБОЛАНЫ Асият хазырлагъандыла.*

АУУР ЖЮКНЮ БИРГЕ ТАРТХАНДЫЛА

Суусузла ауулда

Табийгъатыны ари-улугъу бла къуру мында жашагъанланы угъай да, къыралны узакъ жерлеринден келген кёплени да сейирсиндирген Чегем ауузда Суусузла деген гитче ауулда жашагъан Къудайланы Жюнюсю юйюронде 1905 жылда туугъан сабийчикге Нафисат атагъандыла. Заманы жетгенде, къызны тышына чыгъаргъан адет, башха халкъладача, таулулада да ёмюрледен бери да жюрюйдю.

Камчы жаш Беппайланы Азнорну бла Нафисатны тойларында кёп ариу сёзле айтылдыла. Айхай да, ала бары да къабыл болсала эдиле, жашауунда бир жан да апчымаз эди. Алагъа «арбазлары сабийден толсун» деген алгъышны уа ала кёзлери бла кёргендиле. Уруш аллы жыллада алагъа жети сабий туугъанды: Нюржан (жаннетли болсун, ауушханды), Хусей, Ибрагим, Люба, Алий, Юсюп, Мариям.

Беппай улуну элде намысы-сыйы жюрюгенди. Бир эллилери аны халал жюрекли, сёзюн бошуна къоратмагъан, тюзлюкню суйген адамныча таныгъандыла. Ала колхозгъа башчылыкъ этиуню Азноргъа ышангандыла. Ол Эл советни председатели болуп да тургъанды. Жарашып, бир бирни ангылап, бир бирге хурмет этип, сабийлерине къууанып жашай эдиле.

Адамгъа бу дуняда не керекди? Ашаргъа гыржыны, ичерге суу, жатар жери болса, деген жорукъ бла жашагъанды Беппай улу. Къуллугъун кесине таплыкъгъа хайырланган тёреси болмагъанды, малкёзлюк этмегенди.

Келишим

Алай мамыр жашау узакъгъа бармады. Уллу Ата журт уруш башланды. Фронтха кетерден алгъа Азнор бла Нафисатны туугъан къарындашы Къудайланы Исмайыл былай сёз тауусхандыла: «Урушда адам ёлмей болмайды, мен къайтмасам, сабийлериме кёз-къулакъ болурунгу тилейме, къадар мени аяса уа, мен да сени сабийлеринги атып къоймам».

1942 жылны жайында Беппай улу ауур жаралы болгъанды эм андан ары аны аскерде къуллукъ этерге жарамазлыгъын тохташдырып, юйюне жибергендиле. Азнор, къолтукъ таякълагъа таяна, арбазгъа киргенде, 3-жыллыкъ жашчыгъы Юсюп: «Бу акъсакъ киши кимди, нек келгенди бери?» – дегенди.

Ол жылны кюзюнде Чегем ауузгъа немециле киргендиле. Ала бери кеслерини «жангы низамларын» келтиргендиле: ингирде сагъат сегизден сора тышына чыкъмазгъа, ючеуленден кёп болуп бир жерге жыйылмазгъа

эм д.а.к. Бек башы уа – германлы аскерле бери халкъны коммунизмни зорлугъундан азатлар ючюн келгенлерине ийнандырыргъа керек эди адамланы.

Ол мурад бла жыйылыула да бардыргъандыла. Кавказ таулада жашагъанла немецдилеге махтау салгъанларын, Совет властьха уа къажау болгъанларын кеси кезлери бла кёрюрге суйгендиле. Быллай хапар эшитгенме: Тёбен Чегемде, сен да селеш деп, бир тиширыуну ортагъа чыгъаргъандыла. Ол а, не затла эсе да айта кетгенди да, «докладын»: «Жашасын Сталин!» – деп бошагъанды. Гитлерчи офицер, «Сталин» деген сёзге сагъайып, тиширыу не айтханын соргъанды. Бачаманы аманлайды, деп къойгъандыла жыйылгъанла.

Алай, жарсыугъа, жамауатны аллында кесини кир ниетин ачыкъламай, фашистлени келгенлерине къууанган да болгъанды элде. Сатхычла, зарчыла, кесинден онглуна кёрюп болмагъанла не заманда да табыладыла. Немецлиле Чегем ауздан коммунистледен, активистледен бир талай адамны ёлтюргендиле кимни эсе да тили бла.

Адамла бары да бир кибик суйген, жаратхан къуллукъчу болмайды. Не аламат эсенг да, сени суймеген биреу табылмай къалмаз. Беппай улуна да, баям, бар эди бир жауу. Ансы Германиядан келгенге къайдан биллик эдиле ол коммунист болгъанын, колхозгъа, Эл советге да башчылыкъ этип тургъанын, урушдан жаралы болуп къайтханын да.

Бир кюн гитлерчи солдатла келедиле да, Азнорну, ушкок къалакъла бла сыртындан тюрте, алып кетедиле. Жаралы бутундан акъсай, ол абына-сюрюне барады аланы алларында. Сорууну узакъгъа созмай, фашистле Беппай улуна илишаннга салыргъа бир жанына элтедиле.

Тюз да немецлиле ушкокларын аны мараргъа хазырлагъан ууахтыда элни башында бизни самолётла кёрюнедиле эм пулемётладан от ачадыла. Гитлерчиле, кеслери да жан къайгыгъа кирип, башларын алып къачдыла. Алай бла сау къалгъанды Азнор. Душманланы артха ашыгышлы кетип башлагъанлары себепли Азнорну ызындан болмагъандыла.

Жигерлик

Не сёз барды, гитлерчилени аякъ тюплерине тюшюп тургъан аз заман окъуна халкъыбызгъа палах эди. Ызы бла малкъарлылагъа жангы, бютюн-да улуу къыйынлыкъ сынаргъа тюшдю. Жалгъан дау бла бизни туугъан жерибизден къыстадыла.

Беппайланы Азнорну юйюрюн Къазахстанда Джамбул областны Бектебе деген элине келтирдиле. Ол кеси ариу тилли, жангы танышлары бла да терк окъуна шуёх болуп къалыучу адам эди да, киши жеринде да апчымады. Кожзаводда атлагъа къараучу къауумну таматасы болуп ишлеп турду. Нафисат а сабийлерине къарайды эм юй мюлкню жүрютеди. Энди юйюрге дагъыда къошулгъандыла сабийле: Мухаммат, аты республикадан тышында да белгили поэт Муталип, Зайнаф. Алай бла он сабий болдула.

Аланы ач эм жалангач этмей кечиндирир ючюн, къаллай бир кюч-къарыу керек эди! Заман а айтып болмазча къыйын. Хар зат къыт. «Суугъа тюшген таш къармар» дегенча, Азнор бла Нафисат сабийлени гыржынсыз эт-мез ючюн, билген амалларын аямагъандыла, кече-кюн демей ишлегендиле.

Джамбул шахарда, Бектебеден он къычырым узакълыкъда, производство ательеде аскерге жылы жүн кийимле хазырлай эдиле. Нафисат эгечи

Фатимат бла бирге анда иште киргенди. Ательеден жүн келтирип, аны ийирип, халы этип, ары элтип тургандыла. Халы ийирген а тынч болмагъанын таулу тиширыула бек иги биледиле. Кече жатмай, жукъудан да бөлүнөп, сабийлеге кьоймай, артыкъ гыржын бурху ашаргъа да кезлери кыймай, ма алай жашагъандыла бизни тиширыуларыбыз кечгюнчюлюкде.

– Анабызгъа иш хакъ төлемендиле. Ийирген халысы ючюн ётмек бериучю эдиле да, ол а, жолда кеси бир кьабын да кьапмай, жашауубузну сакълагъандан башха кьайгъылары жокъ эди анабызны, атабызны да, – деп эсгериучю эди Нафисатны тамата кызы Нюржан, кёлю толуп.

Керти да ёмюрлюк махтаугъа тийишлидиле таулу тиширыула. Халкыбыз сюрюнде саулай кырылып кьалмагъаны ючюн, жангы төлюле алагъа баш ургъанлай турургъа керекдиле.

СССР-ни Баш Советини Президиумуну 1953 жылда 9-чу майдан Указы бла Беппайланы Нафисатха «Жигит ана» деген сыйлы ат аталгъанды. Алай, мени акъылыма кёре, «Жигит ата» деген ат да болургъа керек эди. Аздор а батыр туюлюмюдо, юй бийчеси бла бирге аллай бир сабийни кечиндирген?

Адамлыкъны бийик даражасы

Юч жылдан Аздор юйюрю бла Бектебеден Джамбул шахаргъа кечгенди. Уруш бошалгъан биринчи-экинчи жыллада жашау бютюнда кыйын болгъанды. Ачдан, хауасы жарашмай, ауругъанлагъа бакъдырыргъа да амал тапмай, кёп адамыбыз дуниядан замансыз кетгенди. Баш иелери немец-фашист аскерле бла сермешледе ёлюп, сабийлери бла кьуру кеслери кьалгъан тиширыуларыбыз кёрген кыйынлыкъны Аллах бир кишиге да сынатмасын. Исмайлыны кьатыны Мариям ауушуп, сабийлери ёксюз кьалгъандыла. Къудай улу кеси да кьайтмагъанды аскерден. Дондагъы Ростов тийресинде баргъан сермешледе жан бергенди.

Кюнлени биринде Исмайлыны сабийлери жашагъан Къаракъундуз элден Аздоргъа былай билдиргендиле: Исмайлыны сабийлерин сабий юйге бермесек, кьараялмайбыз, не этейик? Аскерге тебирей туруп, Исмайыл бла сёз тауусханын Аздор олсагъат эсине тюшюргенди. «Мен жашагъан кьадарымда айтхан сёзюме табылмай кьалмагъанма, ёлген тенгими аллында ётюрюкчю болсам, аны манга Аллах, адам да кечмез», – деп, мычмай ары Фатиматны жибергенди. Ол Исхакъны, Алийни, Юляны да алып келгенди. Бизни генералыбыз Беппайланы Суфиян да, алагъа келип, орта школну анда бошагъанды. Алай бла Нафисатны кьолуна кьарагъан сабийле 14 болгъандыла. Кюн сайын алагъа азыкъ этип, кимин школгъа, кимин иште ашырып турургъа керек эди...

Муталипни анасына атагъан назмусунда быллай тизгинле бардыла:

*Ана жыр да айтханлай,
Урчукъгъа кьапланганлай,
Тау халкъын кьутхаргъанлай...
Бизни бай этерине
Жюреги ийнанганлай:
Кечесин эрттенине –
Тарыгыусуз, такъгъанлай...*

Аны аллай бир сабийге къарагъан хапарын эшитгенимде, ийнанырыгъым келмей эди, къалай жетише болур эди деп! Мен, жашауум келген, кёпню да кёрген адам, шёндюгю тиширыуларыбызны араларында экишер сабийлерине окъуна къараргъа кючден жетишебиз деп тарыкгъанла болгъанларын билеме. Нафисат а къыйналама деп ауузундан сёз чыгъармагъанды.

Сёзсюз, баш иеси анга ышангылы таянчакъ болгъанды. Ол ауур жюкню ала экиси да бир болуп тартхандыла. Аладан бири да бу ишни юсюнде арсарлы болмагъанды. Ма адамлыкъны бийик даражасы! Мен Азнорну бла Нафисатны таныймай эдим. Жаланда хапарларын эшитгенме. Жаннет деген зат бар эсе, аны эшиклери алагъа кенг ачылгъан болур эди.

Нафисатны къарындашыны сабийлери алагъа келгенде, ачдан къарыусуз болуп, ауруп эдиле. Сабийлени жашауларына къоркъуп, больницагъа салдыргъанды. Кеси да сау айны ала бла бирге больницада жатханды. Исмайылны сабийлерин ёлюмден ол къутхаргъанды деп, таукел айтыргъа боллукъду.

Огъурлу ыз

Сабийлери, туудукълары, аладан туугъанла да Азнорну бла Нафисатны терк-терк эслерине тюшюредиле. Ала Яникой элде асыралгъандыла. Аталыкъ, аналыкъ борчларын терен ангылап, ол жаны бла намысларына кир къондурмагъандыла. Эр киши бир жаш ёсдюрсе, бир терек орнатса, бу дуняда кесини борчун толтургъаннга саналады, дейдиле. Алай эсе, Бепай улу ол борчун кёп кере артыгъы бла толтургъанды. Уллу юйюрюню ёсдюрюуде Нафисатны къыйыны баш иесинден кем болмагъанды, озгъан этмеген эсе.

Поэтни «Тауларын кёрдю таулу» деген назмусу атасыны юсюндеди:

*Узакъдан келди Таулу,
Тузакъда болуп даулу.
Шам Чегем, санга жолу:
Къучакълай онгу, солу...
Къууанчдан топта-толу.*

Къазахстандан къайтхандан сора Азнорну юйюрю Чегем районну Каменка элинде тохташханды. Кёчгюнчюлюкде алагъа бушуу сынаргъа да тюшгенди. 15-жыллыкъ Ибрагим бла 5-жыллыкъ Мариям киши жеринде тапхандыла къабыр юлюшлерин.

Абадан бола баргъан сабийле мында окъугъандыла, ишлегендиле. Бу юйюрден инженерле, врачла, банкирле, поэт да чыкыгъандыла, къысха айтханда, аталарыны бла аналарыны намысларына тийишли адамла. Аллахха шукур, юзюлмегенди Азнорну учхуну. Тамата къызы Нюржан жети сабий ёсдюргенди, туудукълары, аладан туугъанла да 15 боладыла. Хусейни къызы, Алийни тёрт сабийи бла жети туудугъу, Любаны жашы бла юч туудугъу, Юсюпню эки сабийи бла бир туудугъу, Мухамматны эки сабийи бла бир туудугъу, Муталипни юч сабийи бла юч туудугъу бардыла.

Къалай уллу насыпды аллай бир жууукълары болгъан! Къалай уллу байлыкъды!

КЪУЛБАЙЛАНЫ Алий.

ЮЛГЮГЕ АЙТЫЛЫРЧА ЖАШАУ

Адам, не бла болса да, бир игилик этсе, сый беребиз, махтайбыз. Дагъыда биреу андан мажаракъ жукъ этсе, алгъыннгыны унутабыз. Мен аны таныгъан кыркъ жылдан артыкъ заманны ичинде Катчиланы Ахматны сыйы-махтауу да бегий, кенгден кенг жайыла баргъанына бир-бирде сейирсиннген да этеме. Алай а тюрлю-тюрлю проблемаланы юслеринден сёлешген, даулашхан саягъатларында: «Катчи улуну оюму уа къалайды?» – деп соргъанларын эшитсем, бош сейирсиннгеними ангылайма. Саулай республика, анда жашагъан миллетле, айырып да къарачай халкъ бла байламлы ишлеге, кенгешлеге жамауат организацияла, къырал органла аны къошмай хазна къоймайдыла.

Уллу жашау сынамлары, билимлери, адамлыклары болуп, жашау тикледе да ал сатырда атлагъанланы сёзлерине бек эс бёлунеди ол затлада. Ахматны энчи алып айтсакъ, аладан тышында да жумушлары, ишлери бек кёпдюле. Белгили политика, жамауат къуллукъчугъа ышанып, кесини эм жууукъ адамына жарыкълыгъы, къууанчы-бушуу болгъан да тубейди, билдиреди, андан жакълыкъ, болушлукъ да табады. Мындан талай жылны алгъа Карачаевск шахарда бир амманы хапары чыртда эсимден кетмейди: «Ахмат мында ишлеп башлагъан эди. Кирир жерим болмай, инжилип, мындан бир жукъ чыгъар деген къуллукъчуланы, танышланы барына да айландым. Ахырында Ахматха бардым. «Къурулуш ишледен хапарынг бармыды?» – деп сорду. Болмагъанын айтханымда, кадрла бёлюнню таматасын чакъырды да: «Мынга бир иш тап», – деп ашырды. Сора манга: «Кесибизде урунганлагъа юйюбюз бите турады, бир мадар этербиз», – деди. Эки айдан фатар берди. Бу огъурлу адамны къолунда ишлер ючюн артда къурулуш усталыкъгъа юйрендим». Ол хапарны Ахматха айтханымда, эсине тюшюралмады. «Бир жашыбыз суугъа кетип ёлгенинде, тенги жагъада кийимлерин кёрюп, эм алгъа Катчи улугъа билдиреди. Башха биреуге этмей, анга нек къонгуроу къакъгъан эдинг? – деп соргъанымда: «Аныча киши къайгъырлыкъ туююл эди», – деди. Гюняхсыз жеринде таматасы ишден кыстагъан, ауруп тургъанлай, больницада сансыз этилген, пенсиясын заманында алмагъан, мекая ишлерге жер тапмагъан, къайдан, къайсын айттайым, бары да аны жокълайдыла. Законну-жорукъну иги билген, кимге да сёзюн ангылатыргъа къолундан келген, къайсына къор болайым деп айланган, кеси да ётгюр адам, «менме» дегенле бла арасы тик болса да, кёплеге жарайды. Къагъыйланы Назифа 1994-чю жыл чыкъгъан «Къарча» деген романын сауугъагъа быллай сёзле жазып бергенди:

*«Халкъ уланы, ой, Ахмат,
Бу дуняда халкъынга,
Кёп осал зат къадалад.
Биз тилейбиз кюн сайын:
Сен Аллахха – аманат,*

*Халкыбыз да, ой, Ахмат,
Бюгюн санга – аманат!»*

Ахматны 70-жыллык юбилейине атап, профессор Лайпанланы Къазий (жаннетли болсун) бла режиссёр Тохчукъланы Борис жазгъан «Жашау нюзюрю» деген очеркде быллай тизгинле бардыла: «Энтта, алгынча, тириди, къалайгъа да жетишеди, миллетине, республикабызгъа таплыкъла, игиликле болсунла деп кюрешеди... Патриотизм бла интернационализм, къарачай халкыны сыйын-махтауун сакълау аны жашаууну нюзюрю болгъанлай келеди». Сексенжыллык юбилейинде да бу сёзлени айтыргъа боллукъбуз. Керек жерге къалгъанладан алгъа жетеди, ангылатыу, къурау, бирикдириу ишлеге тири къошулады, машинасын не уста шофёрдан да ариу жюриетеди, «менден жашны тапмагъандыла была» деп, лакъырда эте, адамланы да миндирип, жууукъгъа-тенгнге, жыйылыулагъа, къууанчлагъа, жарсыулагъа, нёгерле да жыйып барады. Тыйгъычлагъа, бушуулагъа, артыкылыклагъа тюбер ючюн къалмагъан адам башхалагъа аллай затла къатылмасынла дегенин къурутмайды, къолундан келгенича аладан сакълап да кюрешеди.

Ахматны жашау, урунуу жолундан, жамауат ишледе атламларындан айтылыр, жазылыр ючюн къалмагъанды. Аны кёпле танийдыла, атын эшитмеген жокъду республикада. Алай болса да, юлгюлю жашаууну юсюнден энтта бир кере айтыргъа тийишлиди. Аллын кеси башласын.

– Къарт атам Мамушайны 1935-чи жылда кулак этип, Сибирьге, бизни юйдегини да Узбекистаннга ашырадыла. Атам Абдулгъа «Баяут» совхозда тамал салыргъа тюшеди. Ссылкагъа ашыргъан кезиулеринде бизни юйдеге эки сабий болады. Мындан анам сылтаулу болуп тургъанлай кетеди. Мен 1936-чы жылда анда тууама...

«Баяутха» «жаханим» дегендиле къарачайлыла. Кертиси да ол журтла эм къыйын жерге саналгъандыла. Алай болса да, къарачайлыла эс ташламайдыла. Абдул къысха заманны ичинде самандан межам ишлеп, юйдегисин анга жыяды. Къалгъанла да, бир бирлерине болуша, юйчюкле сюейдиле. Алайда бизникиледен сора да, зорлукъ жетип тюшген черкеслиле, абазалыла, тегейлиле, башха миллетледен адамла да боладыла. Къыйынлыкъда биригип, шухлукъда жашагъанлары аякъ тирерге онг бередиле. Абдул, кеси тенглилеча, орта школну бошайды. Эки жылны къурулуш участкада урунады. 1959-чу жылда Къазахстанны химия-технология институтуну промышленность-граждан къурулуш факультетине окъургъа жарашады. Дерслени этгенни тышында да спортха, жарыкылыкъгъа эс беледи. Тутушдан биринчи разрядха тийишли болады, концертледе жырагъанын эшитгенле консерваториягъа кирсе иги боллугъун айтадыла. Алай а кесине усталыкыны сайлап бошагъан эди да, акъылы-эси да терен билим алыуда эди. 1964-чю жыл институтну жетишимли бошайды. Къарачай-Черкесде къурулуш устала бек керекдиле деп, бери жибередиле. Облисполкомгъа келеди. Анда оноулашып, «Къарачай-черкессельстрой» трестге иедиле. Таматасы Сылпагъарланы Ибрагим эди. Карачаевск шахарда 428-чи ПМК-гъа производство-техника бёлюмге инженерге салады. Ол жыл окъуна аны тамата этедиле. Узаймай жангы къуралгъан 554-чю ПМК-гъа баш инженер этип кёчюредиле. Уллу коллектив. Иши да анга кёре

кёп. Базалары Зеленчук стансесе, ол районда, Хабез, Уруп районлада да кьурулуш ишлени бардыра эдиле.

Ишине берилген, фахмулу адамны миллет да, таматала да эсле-мей кьоймайдыла. 1970-чи жылда Черкесскде производство предприятия-ялагъа баш инженерге тежейдиле. Алайда кёп тутмайдыла. 1973-чю жыл СССР-ни Промышленность кьурулушну министерствосуну «Главкавмин-курортстроюнда» 59-чу ПМК-гъа тамата этедиле. Ол Карачаевск шахарда эди. Курортла бла байламлылыкъы болгъаны себепли, жууаплылыкъ уллу, не келсин, ишчиле – 47, инженер-техник кьуллукъчула да 13 бола эдиле. Эки жылдан адамланы саны 450-ге жетеди. Жангы тамата башчылыкъ этип тебирегенлей, иш кызыгу жюрюш алады. Ол жыллада Карачаевск шахар кьуралгъанлы бери ишленгенича бир мекам ишленеди. Инструментле чыгъаргъан, конденсатор, ЖБИ заводла, Тебердиде, Доммайда, Архызда, СССР-ни, РСФСР-ни солуу юйлери, канат жолла да ишлене-диле. Кьумушда, Огъары Тебердиде, Хурзукда, Къарт журтда школланы битдиредиле. Районну совхозларыны барында да маллагъа фермала, баула этиледиле. Гитче Къарачай, Зеленчук, Хабез районланы эллеринде школла этип, хайырлануугъа бередиле. Бу районлада башха кьурулуш ишлени да бардырадыла. Катчи улугъа СССР-ни Министрлерини Советини саугъасы бериледи, къарачайлыладан биринчи болуп «РСФСР-ни махтаулу кьурулушчусу» деген атха да тийишли болады. Ары дери «Хурмет Белгиси» деген орден бла да саугъаланган эди. 1983-чю жылда бизде эм уллу кьурулуш бирлешликге, «Къарачай-Черкеспромстрой» трестге, управляющий этедиле. Ол кьуралгъанлы озгъан 19 жылны ичинде аны таматарлары 13 кере алышынган эдиле.

– Алайы кыйын жер болгъанын биле эдим да, ары бар деп тохта-гъанларында, артда менден кёлюгюз къалмасын, деп ачыкъ айтхан эдим областны таматарларына, – деп эсине тюшюреди Ахмат. – Трестни производство базасы бегимеген эди да, кесиме кюреширге керек болду. Насыпха, коллектив мени ангылады, мен да аны хар адамын ангыларгъа кюрешдим. Ишибиз жараша тебиреди. Алгъын кьууанчлагъа аталып демонстрация-ла болгъан кезиуледе эм жетишимли коллектив аллында, эм кьарыусуз да эм артында бара эди. Биринчи жыл алай сыйсыз этдиле, эки жылдан демонстрацияны биз ачдыкъ. Черкесскде промышленность предприятия-ланы, адамла жашарыкъ юйлени да биз ишлей эдик. 1983-чю жылдан дуня тюрленгенича заманны ичинде химия бирлешликни кьурулуш ишини 70 процентин, троллейбус депону мекамларыны, цемент заводну цехлери-ни асламысын биз сюедик, адамла жашарыкъ 9–10-этажлы панель юйлени барын да биз этдик. Саулукъ сакълау, окъуу учрежденияланы ишлеуге да кьошулдукъ...

Аны башчылыкъы бла этилген затланы кёрюп, билип тургъан профессор Лайпанланы Къазийни (жаннетли болсун) Къарачай-Черкесде орус тилде чыкыгъан газетлени биринде басмалагъан очеркинде быллай тизгинле бардыла: «Другой на месте А. А. Катчиева давно мог бы быть представлен к самым высоким государственным наградам, но его упорно и методично обходили».

Былайда Къарачай-Черкесден тышында адамлагъа да жарагъанын билдирирге дурусду. Сёз ючюн, Дагъыстанда жер тебип, халеклик сал-

гъанында, къоншу регионладан да барып болушхан эдиле. Бизден Катчи улуну ийген эдиле. Ол къурулуш устала, керекли материалла да къурап, биринчилени тизгинлеринде жетген эди. Бизникиле бир школ, дагъыда талай мекям ишлейдиле. Бери къайтханларындан сора адамла жыйылгъан жерде алайдагъыладан бири Дагъыстандан хапар соргъаны эсимдеди. Жер тебип, уллу заран салгъаныны юсюнден кѣп зат айтды. Аны былайда толу жазаргъа керек болмаз, Ахматны адамлыгъына шагъатлыкъгъа бир кесегин юлгюге келтирейим. «Ишибизни бошай кетген эдик. Сексен жыл болгъанды дей эди, бир къарт бла аны тенгли бийчеси келди. Юйлери оюлуп, кирир жерлери болмай тургъанларын айтдыла. Кѣзлеринде жилимукъларын сюрте: «Бир мадар эт, жашым», – деп тиледиле. Экинчи кюннде техника, адамла да ийдим. Къурулуш материалла бек къыт эдиле, алай болса да, келтирген затларыбыздан юздюк. Ишлеп бошагъанларында бардым. Андан сора жукълары да болмаз эди, бир кесек ахчачыкъ узатдыла. Алмадыкъ. Юйлерине киргенлеринде, аланы къалай къууанганлары бюгюн да кѣз аллымда турады».

...Правительствода къуллукълагъа чакъыргъанларын къурутмай эдиле. Унамай туруп, Семенланы Владимир республиканы Президенти болгъанында барады. Правительствону Председателини биринчи орунбасары этедиле. Финанс-экономика блокга таматагъа саладыла. Бир жыл бла тѣрт айны ишлейди. Бѣлек замандан бери берилмей тургъан сабий пособияланы, льготалары болгъанланы хакъсыз жюрютгенлери ючюн транспорт предприятиялагъа къырал жанындан тѣленмей тургъан ахчаланы тапдырыр мадарланы этеди. 1991–1999-чу жыллада къарачайлылагъа депортацияны кезиунде мында къалгъан миолклери ючюн 32,4 миллион сом ачха тѣленген эди. Ахматны тирилиги, оюмлу ишлери бла бир жылгъа 67 миллион келеди. Кесини баш ишине къыралдан дотация алмазча этиуню санайды. Ол муратха жетиуню программасын хазырлайды. Битеуда экономиканы жорукъларына кѣре, экономиканы айнытырыкъла промышленностьда, къурулушда, башха затлада да уллу бирлешликле болгъанларын черте, концепциясында баш магъана алагъа береди. Алгъы бурун андан тамата къуллукъчула муну оюмларын жаратадыла. Алай а бѣлек замандан Катчи улу бу команда бла аллай уллу ишле этилмезликлерин ангылайды. Болмагъанында, Правительстводан кетеди. Урунуу стажы да 64 жылгъа жетген эди.

Ары дери да жамауат ишлеге къошулур ючюн къалмай эди, къуллугъун къойгъанындан сора уа толусу бла бериледи. 1993-чю жыл «Шу-ѣхлукъ» («Дружба») деп ол къурагъан политика-жамауат организацияны атына артда «Алан» атайдыла. Устав-зат да бегип, халкъны къаллай жарсыуларына, жумушларына къараргъа кереклиси ачыкъланып тура эди. «Алан» аланы жашауда бардырыр мадарланы этип тебирейди. Сѣз ючюн, халкъны тин, культура жаны бла айнытыу, миллет адетлени сакълау, бир-бир ушагъыусуз затланы къоратыу, республикада жашагъан халкъланы арасында шуѣхлукъну бегитиу дагъыда башха ишле. Не келсин, 1999-чу жыл Къарачай-Черкесге башчы сайлауну юсюнде къалабалыкъла белгиленген затланы тындырыргъа онг бермедиле. Москвада В. В. Путин эмда аны Администрациясыны башчысы А.И.Волошин бла тубеширге баргъан бизни делегацияны бир члени эди Катчи улу. Кризисден чыгъарыуну юсюнден

этилген оноулада аны оюмлары, айтханлары бек жарагъандыла. Ол делегацияда андан сора да Н. Ю. Эрикген улу, Б. С. Батча улу, А. Г. Дёмин, Ш. Х. Найманов бар эдиле. Москвада Президент-отельде абаза-черкес делегация бла да тубеп, талай кюнню сёлешип, оноулашып, кризисден чыгыуну жолларын белгилейдиле.

Катчи улуну башчылыгы бла алан тамырлы халкъла – къарачайлыла, малкъарлыла, тегейлиле – биригип, организация къурайдыла. Съездле, конференцияла болуп, ючюсюнден да онглу адамла, алимле къошулуп, кёп тюрлю ишлеге къарайдыла. Ахмат алада, башха тубешиуледе да шуёхлукъ, жарашуулукъ болсун деп, аны адамланы ангыларына сингдирип кюрешеди. Ол оюмун къарачай халкъны жамауат организацияларыны юсю бла да айтханын къурутмагъанды. Бизни ол кезиуледе алты организациябыз бар эди: «Жамауат», «Алан», «Халкъ төре», «Къарачай халкъны конгресси» дагыда башхала. Аллай бир организация 200 мингден аз аслам адамы болгъан халкъгъа асыры кёп эди. Аны бла да къалмай, саулай миллет магъанасы болгъан ишлеге къаралгъан сагъатда хар бири кесича оноу этген кезиулери да бола эдиле. Алай болмаз ючюн 2009-чу жылда «Координационный совет общественных организаций карачаевского народа» деп къуралады. Белгиленген заманда хар организациядан ючёулен келип, оноулашып турадыла. Советге жамауат организацияланы таматалары кезиу-кезиу башчы боладыла. Барыны да эркинликлери сакъланнганы себепли, бизни эрек этедиле деп кёлкъалды болмайды киши.

– Алай а халкъны жашауу бла байламлы проблемалагъа къарауда, артыкъда бек жаш тёлуге жораланнган ишледе, ол халда къуралгъандан уллу магъана чыкъмады, – дейди Катчи улу. – Бу организацияланы барын да къоратып, бир организация къууаргъа кереклиси ачыкъ кёрюндю. Ол республика даражада шахарлада, районлада да бёлюмлери болургъа дурус эди. Аны къурамында къартланы совети, тиширыу эмда жаш тёлю комитетле керек эдиле. Бу затланы юслеринден оноулашып, ишни къолгъа алдыкъ. Бирикдириуню къарачай халкъны съезди тындырыргъа дурусду, анда председателни да сайларгъа боллукъду. Мен башында чертген ючюсюнден сора да талай бёлюм къуралсын, алагъа башчылыкъ этериклени да атлары айтылсын, деген оноугъа келдик. Биринчи къаллай ишлеге къарарыбыз да айтылды. Халкъны бирикдириуню, жаш тёлю бир бирин тутарча этиуню, ана тилни, миллет адетлени, культурабызны сакълауну, тарыхыбызны билиуню, къалгъан миллетле бла шуёхлукъну бегитиуню, къайгъы излегенлеге жол бермеуню, келир заманыбызны сагъышын этиуню баш борчлагъа санадыкъ. Организациялагъа, жамауатха да бу оюмланы баям эдик...

Былайда бу хапарыбызны бёлейик да, энтта Лайпанланы Къазий бла Тохчукъланы Борисни очерклеринден талай тизгинни окъугъуз: «Ахмат къырал даражада творчество халда къарайды хар неге да. Ол Къарачай-Черкесде социал-экономика эмда тин байлыкъны жангыртыуну, ёсдюрюуню, тарых бла культураны проблемаларыны хакъындан программала жарашдыргъанды. Бу затланы юслеринден кесини оюмларын «Къарачай-малкъар дуниясы», «Голос Алании», «День республики», «Къарачай» газетледе басмалагъан статьяларында баямлайды, радио, телевидение бла да айтыр ючюн къалмайды. Алагъа кёпле эс бёледиле».

Ёмюрюн урунууда, халкъны къалынында ашыргъан адам, экономика жашауну ара багъанасы болгъанын кимден да иги биледи. Халкъ мюлкню аягъы юсюне салыр ючюн власть органла, жамауат организацияла, партия-ла бююнлюкде миллетни не жаны бла да излемин толу ачыкълап, биригип, ишни алай къуаргъа кереклисине ишексизди Ахмат.

– Къачан да КъЧР-де адамланы асламысы элледен жашагъандыла, колхозлада, совхозлада урунгандыла. Къыралны аграр политикасыны элчи урунганлагъа хазна магъанасы болмады, – дейди Катчи улу. – Промышленность предприятияны да тюз биринден къалгъаны къуругъандыла. Анда-мында бир адам, энчи мюлкле къурап, аякъ тирегенликге, кёпчюлюкге бир оноу болмаса, халкъ мюлкню айнытыргъа мадар жокъду. Шимал Кавказны малла жайылырча эм иги жайлыкъларыны 40 проценти бизни республикадады. Мен терегеннге кёре, не этип да тууарланы санын 1,5 миллионнга жетдирирге керекди. Аладан хайыр тюшерикди, мингле бла адамлагъа да ишчи жерле чыгъарыкъдыла, 4–5 жылны ичинде малчылыкдан 40 миллиард сом хайыр тюшюп башларыкъды жылына. КъЧР-де аграр-промышленность производствону тийишли даражагъа жетдирир ючюн, жангы политика (анда да реформаны концепциясы болуп) къуаргъа дурусду. Жашауну тюрленнгени бла жаш тёлю элледен шахарлагъа жанлап барады, аны тохтатыр мадарла этерге тийишлиди. Производствону техника бла мажарыу, хар ким къыйынын толу табарча этиу, адамлагъа юй-турмуш болум къурау, бююнлюкде фахмулу жаш тёлю оноуну къолгъа алыр заман келгенин ангылау дагъыда бирси затла эл мюлкню айнытыргъа онг берликлерине мени ишегим жокъду. Промышленностьну аягъы юсюне салыу жангы оборудованияла бла байламлыды. Къайсы предприятие къайсы санагъатда орун алыргъа боллугъу да алай бла таныллыкды. Бир юлгю: суу бизден барады, цементни, зыгъырны да бизден элтедиле да, къоншу шахарлада темир-бетон керекле чыгъарадыла. Биз да уллу жоюм этип, аладан бери ташыйбыз. Алгъын аллай талай завод бар эди. Энтта оюлуп бошалмагъанланы жарашдырыргъа нек болмайды? Башха предприятияла да алай...

Жашау биз излегенча болур ючюн амалсыз тынаргъа керекли ишлени айтхан сагъатда, суугъа уллу магъана берирге ёчдю Ахмат. Дунияда жашагъан адамланы къуру 2 проценти таза суу бла мажарылгъанларын алимле тергеп бегитдиле. Къарачай-Черкесни уа суу байлыгъы бек уллуду. Бир суткагъа 3 миллион литрни шешалагъа къуаргъа боллукъду. Гара сууланы ичерге излемеген адамны тапхан къыйынды. Махарны, Красновостокну, Элтаркъачны, дагъыда башха жерлени гаралары къайда да белгилдиле. Алайлада суула къырал даражалы предприятияла болмагъанлары себепли бошуна агъып барадыла. Катчи улу бла бир бёлек нёгери сууладан бизни республикагъа 10 жылны ичинде 250 миллиард сом хайыр тюшерге боллугъун ачыкълагъандыла. Къарачай-Черкесни таматалары оноу этип, республика даражада бегим алынса, андан арысы этиле барлыкды. Анга уллу жоюм да керек боллукъ туююлду.

Сууланы юслери бла тюшерик дагъыда бир хайыргъа магъана берилмей тургъанына да къыйналады Ахмат. Илмуну, техниканы бююнню ёсюмюне кёре миллетге жарарыкъ кёп тюрлю зат чыгъады. Аланы арасында келтирип, жарашдырып, орнатып къоярча гитче гидроэлектростанцияла да

бардыла. Бизде кызыу баргъан тау суулагъа ала бек келишедиле. Хар бири 1-50 мегаватт электрокюч берип турлукъду. Къартла кѳргендиле, биледиле, жашыракъ къауум да аладан эшитгенди, китапла да окъугъанды, бизни кѳчюргюнчю, 28 гитче электростанция ишлеп тургъанды. Андан не магъана боллугъун да тергегендиле: ала орнатылсала, ток кесибибизге жетгени бла къалмай, аны къоншу регионлагъа да иерге боллукъду. Республиканы адамлары, бусагъатдача болмай, аз хакъ тѳлерикдиле, тышына берилгенни багъасы да бюджетге жарарыкъды. Была бары да кысыха заманны ичинде бизге хайыр тюшюрлюк затладыла, – деп бегитеди Катчи улу. Архыз, Теберди, Доммайча дунягъа белгили сейирлик жерлерибизге солургъа келгенлени артыкъда юйюрсюндюрюрча, хар не излемлерин да тындырырча болум къурала баргъанына къууанады. Алай а бир зат сагъышлы этип тургъанын да билдиреди. Къырал этген бла да къалмай, энчи адамла да къонакъ юйле ишлегендиле. Къарачайлыла къонакъ суйген адамла болгъанлары тарыхдан да белгилиди. Алагъа жүрек ачыкълыкъ бла тюбейдиле энтта. Алай болса да, дюргенлик этгенле чыгъып къаладыла. Бир эсирген, бир терс атлам этгенни хынылыгъын кѳрселе, ол хапар жайылып кетеди. Бир адамны зараны бла миллетге ышынмакълыкъ тюрленип къалыргъа да боллукъду. Аны себепли ангылытыу ишлеге не заманда да уллу эс бѳлнюп турургъа тийишлиди.

Кѳп къыйынлыкъ, зорлукъ сынагъан халкъыбызны алгъыннгы сыйын, ырысхысын, даражасын къайтарыр ючюн, миллетни онглу адамлары 1957-чи жыл, кѳчгюнчюлюкден Кавказгъа жыйылгъанлай окъуна, оюмларын айта башлагъан эдиле. Алай а токъсанынчы жыллагъа дери кесгин айтырча, жыйылыш оноу этерча эркинлик жокъ эди. Ол, башхалагъача, Ахматха да бек ауур тие эди. Арта Президентни указы, Правительствоу да бегими чыкъдыла. Ала жашауда толур ючюн ал сатырда айланган онглу адамларыбызны бири болгъанды Катчи улу. Реабилитацияны хакъындан кѳп айтылгъанды, кѳп жазылгъанды. Алай болса да, алыкъа биз ангыламагъан, биз билмеген затла аз туююдюле. Ол ишлени къалынында айланган адамдан, айтылгъанладан толмай къалгъанла къайсыла болгъанларын сордукъ.

– Айтылгъанны адамла толу ангылар ючюн бир кесек алгъаракъдан башлайым. Къарачай халкъ Шимал Кавказда эм эрттеледен жашап келген халкъланы бириди, ѳмюрлени узагъына тышындан чапхан жаула бла сермешледе, башха чурумлада къыйынлыкъла сынар ючюн къалмагъанды, – дейди Катчи улу. – Кесини къыраллыгъы бегигенинде, Къарачай автоном область Шимал Кавказда не жаны бла да онглу, ѳсюмлю субъектлени тизимине чыкъгъан эди. Уллу Ата журт къазауатны кезиунде хар беш адамдан бири фашистле бла сермешгенди, аланы да тогуздан бири, къыралны сакълай, жан бергенди. Мында къалгъан къартла, тиширыула фронтха ашарыкъ, жүн кийимле, ачха жыйып, ийип тургъандыла. Ол затлагъа да къарамай, кѳчгюнчюлюкню юсю бла жетген къыйынлыкъла, ООН-ну 1948-чи жыл декабрьни 9-да геноцидни юсюнден алынган конвенциясына келишеди. Жашлары къазауатда ѳлгени, адамлары киши журтлада къырылгъаны, культурасы, адеплери, адетлери, башха миллет шартларына жетген заран халкъны генофондуна бек къатылгъанды. Журтубузгъа къайтдыкъ.

Къырал даражада алыннган бегимледе небизни да къзауат аллы жылланы болумуна жетдирирча кесгин бегим болмагъаны жолубузну кесди. Аны бла да къалмай, Сусловну башламчылыгы бла миллетни унукъдуруп мадарла этилип тебиредиле. 1970-1980-чи жыллада КПСС-ни обкомуну 3-чю, 4-чю пленумлары бизге дагъыда бир геноцид болдула. Халкъла арасы жорукъланы, СССР-ни Баш Советини 1989-чу жыл ноябрьни 14-де «О признании незаконными и преступными репрессированных актов против народов, подвергшихся насильственному выселению и обеспечении их прав» деген бегимини, аны кибик РСФСР-ни Халкъ депутатларыны съездини бегимини дагъыда талай оноуну тамалында, РСФСР-ни Баш Совети быллай бегимле алды:

1. 1991-чи жыл апрельни 26-да ФЗ «О реабилитации репрессированных народов». №1107-1.

2. ФЗ «О реабилитации жертв в политических репрессиях». № 1761-1. 1991-чи жыл октябрьни 18-зи.

3. Федерал Законну толтурууну хакъындан Правительствону Председатели Черномырдин бегимге къол салады. №1100.

Бу бегим 1993-чю жыл октябрьни 30-да чыкъды. Анда къарачайлыла аслам жашагъан жерледе социал проблемалагъа айырып эс бёлюрге, хар санагъатда да ёсуну болурча этерге деген оюмла айтыла эдиле.

РФ-ны Правительствосуну бегимине кёре, 160 минг квадрат метр адамла жашарыкъ мекамла, 10300 сабий окъургъа жерлери болгъан школла, бир жолгъа 510 ауругъан жатып, кеслерине къаратырча больница, бир сменагъа 2100 адамгъа къарарча жарашхан поликлиника, Карачаевск шахарда 700 адамгъа жери болгъан Жарыкъландырыу юй, гара сууланы шешалагъа къуйгъан производство къуаргъа, 1996-чы жылы аягына эллерибизни газ бла мажарыгъа керек эдиле. Аланы тышындан да, тогъуз завод, малчылыкъны продуктларын жарашдырыгъа, жюнден, териден изделияла чыгъарыгъа жораланнган затла да бар эдиле. Илму-педагогика кадрланы хазырларгъа, Карачаевск шахарда, Черкесскде ВУЗ-да илму-излеу ишлени бардырыгъа 45 миллион сом жоралана эди. КъЧР-ни ол жыллада башчылары къайгъысын этип къорешменлери себепли, бегим толмады, биз да кёп игиликден къуру къалдыкъ...

1994-чю жыл майны 30-да Россей Федерацияны Президентини указы да реабилитация бла байламлы эди. Анда КъЧР-ни толтуруучу властыны оюмуну тамалында политика, социал, экономика эмда тин байлыгыбызны ёсдюрюр жанындан тындырыллыкъ ишле белгилене эдиле. Къарачайлыла ёмюрледен бери билген санагъатларын ёсдюрюуну, культураларын жангыртыуну жоллары кёргозтюле эдиле. Кёчгюнчюлюкню заманында жашагъан жерлеринден бирер чурум бла журтларына жыйылмай тургъанланы къайтарыуну юсонден жазылгъаннга бек магъана берген эдиле миллетни аллында айланнган адамла. Федерал бюджетден болургъа керек эди жоюм да. Ол да этилмедиле. Къарачайлыла жашагъан эллени башха миллетлени эллери даражаларына да жетдиралмадыла. Реабилитация этиуге къаршы бир къауумланы айтханларына къулакъ ийип къойдула. Алай болса да, андан бери озгъан заманны ичинде бир къауум затла этилгендиле.

Энди жамауат организациялагъа къайтайыкъ.

Бирикдириуню юсюнден сёз башланганлай, ол ишни кьолгъа ал деп Ахматдан тилейдиле. Къарачай халкъны съездинде бирикмей боллукъ тьююлдю деп, кесгин айтылады. Анга келишип, жангы къурагъан организаци-яларына «Къарачай - алан халкъ» деп атайдыла. Таматагъа Хабланы Рус-ланны, аны орунбасарына Боташланы Сулейманны, Къартланы советине председателге Катчи улуну, комитетлеге башчыла да сайлайдыла. Талай жылдан бери бу организация миллетибизни проблемаларыны къайгъысын этип кюрешеди. Ол ишледе 22 адамдан къуралгъан Къартланы советини оноуна да бек къарайдыла.

Миллетни даражасын сакълар ючюн, не жаны бла да айнып тебирерча этер ючюн амалсыз тынарга керекли 5-6 ишни белгилейдиле: уллу, гитче да Къарачайны тарыхын билирге керекди. Аны юсюнден жазылгъанла бардыла, алай а бир бирине келишмеген затла да тубейдиле. Хар неси да орун-нунда болгъан бир уллу китап чыгъарырга дурусду. Аллай китап къарачай юйдегилени хар биринде болургъа керекди. Окъусала, жашау жолубузну ангылагъанны тышында да, миллет шартланы билликдиле. Жыллары келген талай адамгъа магъаналарын айтыгъыз деп, сёзлени соруп кёредиле. Ала жууап бералмайдыла. Сора жаш тёлю ана тилибизге сансыз къарайды деп терслеген тюз тьююлдю дейдиле да, къарачай-малкъар сёзлюкню китаплары юйдегиледе болургъа тийишлидиле, деп баямлайдыла. Бизде 246 тукъумну барыны да таматалары болургъа дурусду. Ала ишни хакъ жүрекден кьолгъа алсала, бир къауум жумушла тынарыкъдыла. Сёз ючюн, терс атлагъан чыкъса, тыш адам айтхандан эсе, тукъум тамата «букъусун къакъса», тыярыкъды. Этиллик затланы дагъыда бири: къарыусуз жашагъан, жарсыгъан кезиулеринде болушлукъ керекли адамлагъа къайгъырыу. Тукъум таматала аланы къайгъыларын да этерге керекдиле. Къартланы совети аны бир жолун айтады: хар тукъум кьолларында болгъанладан ачха жыйып, кеслеринден бир бухгалтер да табып, анга къагъыт бла ётдюрюп, ол да хар ай сайын дегенча не жоюлгъанын, къалай болгъанын билдирип турса, жунчугъанлагъа бек жарарыкъды. Тукъум жыйылыулары аланланы алгъыннгы ара шахарлары Тёбен Архызда этиуню тюзге санайдыла. Алайда эски мекямы берирге айтхандыла, ремонт этилсе, кюн аманлада да ары жыйылыргъа боллукъду. Ол халда тукъумладан адамла бара турсала, башхала бусагъатдача бурун урлукъ тьююлдюле. Тукъум таматаланы, республиканы жууаплы къуллукъчуларын да чакъырып, миллетибизге биргелей оноу этерге да муратлыдыла. Тилибизни, адепни-намысны, башха миллет шартланы бегитиуде себеп боллукъду, ай сайын 1–2 кере кесибизни тилибизде газет чыкъса. Аны къайгъысын да этедиле. Дагъыда кёп тюрлю затлагъа къаралады.

– Халкъыбызны сыйы-махтауу айтылып келгенди, мындан ары да игибиз юсюбюзде къалыр, Аллах айтса, – дейди Ахмат. – Келишмеген затларыбызгъа да эс бёлюрге керекбиз. Аланы бири да алгъа чыкъгъан адамыбызны сёзюн этиуню. Къууанч-бушуу болгъан жерлеге жүрюйме. Район, шахар, республика даражада къуллукъчулары хыртха уруп тебирейдиле. Аланы арасында хар нени биз излегенча этмегенле неда эталмагъанла болгъанлары хакъды. Алай а ким къаллай эсе да, ол бизни адамды. Анга аманны къуюп турмай, болушайыкъ, айтып ангылатыргъа кюрешейик,

дегенге мен хазна тюбемегенме. Биз советни жыйылыууда да селешгенбиз муну юсюнден. Кепню керген, кепню сынаган кьартла бла оноулашхан адетди. Оноучулагъа да ол бек керекди, мени сартын. Районлада кьартланы советлери бардыла. Алагъа тюбеше турсала, сыйлары тюшерик туйюлдю кетюрюлген болмаса. КъЧР-ни Башчысыны борчун толтурган Темрезланы Рашид республикада кеп тюрлю иги иш мажарганды. Аны оноуу, болуму бла ишленгендиле бу жыллада сабий садла, школла, жолла, кепюрле, спорт оюнланы бардырыча жерле. Алагъа миллет бек кьууанып турады. Кьуллукъчула бла кьалмай, тюз урунган адамла бла, айырып да кьартла бла аслам тюберин излей эдик. Алай болса, хар нени юсюнден да ачык селеширге, бир бирин ангыларгъа игиди, «сюзюлген иш сөгюлмез» дегенлей, бир кьауум затланы алгъындан да женгил тындырыча таплыкъ чыгаргъа да болур...

Баш билим алып, ишге да жарашып келгенинде, юйдегиле бек кьууанган эдиле. Ол кюн атасы Абдул: «Кесинген кьарыусузну чыртда чиркитме, бир мадарынг болса, болушмай кьойма», – деген эди. Анасы Кюлсюм да: «Менден ичген сютюнг бла тилейме, кишиден жукъ алма», – деген эди. Ала, жашларын уллу жашаугъа ашыра салган ол аманатланы кесине кьыбылама этип, кьартлыкъгъа жетди. Атаны, ананы айханын этген абынмайды. Ишин, кьуллугъун айыпсыз мажарып, сыйы, намысы бла жашаганды. Ол болушхан, себеплик болган кепле энтта унутмай, бюсюреу этгенлери, саугъалары анга шагъатдыла. Биз башында сагъынганладан сора да, 1967-чи жылда «Ставрополь крайны эм иги кьурулушчусу» деген ат бериледи. Аны экинчи жылында «АлаMAT ишлегени ючюн» деген майдал бла саугъаланады. 1977-чи жылда кьыралны «Хурмет» орденине тийишли болады. 1999-чу жылда «РФ-ны хурметли кьуллукъчусу» болады. 2015-чи жылда «КъЧР-ни аллында махтаулу ишлери ючюн» деген ордени тагъадыла. Ахмат Карачаевск шахарны эмда Черкесскни махтаулу адамыды. Ол ат экисинде да 2006-чы жыл аталган эди. Былагъа дери аны Халкъла арасы тюрк академия бла Халкъла арасы творчество академиягъа членге сайлагъан эдиле.

Энчи жашауу да юлгюге айтырчады. 1968-чи жылда врач Акачиланы Магометни кьызы Тамара бла юйюр кьураган эдиле. «Тиширыу эр кишини кьанатыды» дейдиле. Андан бери Тамара анга билеклик этип, жаклыкъ этип келеди. Эки сабийни ёсдюргендиле: Руслан бла Белланы. Бийик билимлери барды. Кеслери да ата, ана болгандыла. Ахмат уллу юйдегиде туугъанды. Алты сабийни бириди. Ата бла ана балаларын тийишли адамла этип ёсдюрген эдиле. Ахматны энчи шартларында ала артыкъда ачык кёрюнедиле. Анга аталган материалланы биринде: «Таукеллик, жигитлик, тутхан ишин тындырыу, халаллыкъ, кимге да жан аурутуу, жашаубузда тюбеген кемчиликлени кьоратыр ючюн кюрешуу», – деп жазылады. Была бары да керти адамны юсюнде халиледиле.

Биз бюгюн халкъыбызны эм онглу адамларыны бири Катчиланы Ахматны юбилейи бла алгъышлай, мындан ары да кеп жылланы миллетге кьуллукъ этип турурун излегенибизни билдире, кийик саулукъ, юйдегиси бла бирге уллу насып, кьууанч, жетишимле тежейбиз.

АППАЛАНЫ Билял.

БИРИНЧИЛЕ

Адамны этген игилиги игилик бла кьайтады

Андан бери арадан кѣп жылла кетгендиле. Жайны ариу кюнлерини бири эди. Эрттенгиде, кюн таякьла жерни жылыта башлагъан кезиуде, Уллу Къарачайдан узакъ жолгъа хазырланып чыкьгъан, ат юсюне ариу жарашхан, иничке белли, кенг жауурунлу атлыны эслерге боллукъ эди. Ол уллу юйдегини атасы (беш жашы бла беш кызы болгъан) Биджиланы Ибрагимни жашы Къара эди.

Биджиланы Къара жамауатда-тийреде айтылгъан атчы болгъанды. Аны ат юсюне ариу жарашханыны сейири да жокъ эди. Къара Къарачайда чарс бардырылса, анга кьошулмай кьалмагъанды. Талай жылны ичинде биринчи жерлеге ие болуп да тургъанды. Къарт анам: «Къара, ат чапдырса, атны териси болуп кьалыучу эди»,– деп эсине тюшюре эди. Тайчыкьлай алып, ёсдюрген атларыны бири аны тилин ангылай эди, дерге да боллукъ эди. Бир жолда, ат чапдыргъан кезиуде, аты абынып, ол артха кьалгъанды. Кѣп да бармагъанлай, атыны кѣзлеринден жилимукьлары кѣтюралоп, жыгьылып кьалгъанды. Къара, атыны алай «кьыйналгъанын» тѣтюралмай, мал дохтурну, элде врачны окъуна, мадар этигиз деп, алып келгенди. Врачла, къарап: «Кесин оздургъанына кьыйналып, атны жүреги жарылгъанды. Кѣп турмай ёллокдю»,– дегендиле. Ала айтханча да болгъанды. Къара да, атына асыры кьыйналгъандан, абызырап, бек аманына кетип, аргда аязгъанды...

Аллында айтханыбызча, Къара ол кюн кьайгьылы жолгъа чыкьгъанды. Зеленчук базаргъа жетерге Къобандан ётерге керек болгъанды.

Таулада уллу жауун жаууп, Къобан бек уллу кьопханды. Амалсыздан, кѣчюу излеп, Къобанны ёрге тебирегенинде, ёгюз арба бла беш башлы юйдегини бара тургъанын кѣргенди.

Къобан кьопхан заманда, аны женгил ётмесе, суу тѣш ёрге келген ташагъач, атны аягъына тийип сындырып, суу азыгьы этеригин билгенди. Ол себепден, кѣчюуню табып, кьол тийирип ачытмагъан атына да кьамичини жетдирип, сууну женгил окъуна ётюп кетерге мурат этгенди. Къобанны ары жагъасына жетдим деген кезиуде «чыркъ» деген тауушну эшитгенди. Ызына бурулуп къарагъанлай. ол беш башлы юйдеги бла арба суугъа кѣмюлюп, аналары да аланы кьутхарыр дыгаласда кьазауат этип кюрешгенин кѣргенди. Аты иги ат болса да, эки кере сууну ётерге анга кьыйын боллугъуна сѣз жокъ эди. Ол угъай эсенг, ызына кьайтса, кесини жанына да кьоркьуулу эди. Терекни, ташны алып, кьаралып келген уллу Къобан кишини да аярыкъ тьююл эди.

Алай болса да, сау юйдегини ол кьыйынлыкьда кьоюп, кетип кьалалмайды. Кесини, аналары эртте ауушуп, ёксюз ёсген сабийлерин кѣзюне кѣргюзте, суугъа жангьдан киреди. Ызына кьайгып, аталарыны кѣрюнюп тургъан женгин атха байлап, не тарталгъанын таргып, суу жагъагъа чыгъады. Аны бла бирге анга кьадалып тургъан беш сабийни да. Эрлай аланы бауурларындан жатдырып, аяздырады. Аллахны буйругъу алай болур эди, ала барысы да сау кьаладыла. Аланы Къарданикде жашагъан ата кьарындаш-

ларына элтеди. Ала, хапарны эшитип, Къараны эркетип, иерге унамай кюрешгендиле. Алай а Къара, ол уллу кыйынлыкдан къалгъан юйдегини жунчутуругун кёрюп, ала эс жыйгынчы акъыртын кетип къалгъанды. Юйдегини баш иесини аты Яков болгъанды. Ол Биджиланы Къараны кеси излеп тапханды. Ол кюнден сора къазакъ юйдеги бла Биджиланы Къараны жашларыны юйдегилери бир бирлери бла, къарындашлача, жууукълукъ жюрютюп, Пасхада, Къурманда бир-бирлерин алгъышлагъанлай тургъандыла. Яков бла аны къарындашы Къараны игилигин унутмагъандыла; патчахха аны этген адамлыгъыны юсюнден жазгъандыла. Бир талай замандан Биджиланы Къараны, эл башчыгъа чакъырып, уллу сый берип, къуш суратлы алтын майдал бла сауғалагъандыла. Алай бла Къарачайда адамны суудан къутхаргъаны ючюн биринчи майдал Биджиланы Ибрагимни жашы Къарагъа берилген болур, деп келеди кёлюме.

Арта мени къарт анам, Биджиланы Къараны кызы Зулихат, айтханнга кёре, аталары, къумукъ устагъа бир мал да элтип, кыралдан берилген майдалдан беш кызына беш алтын жюзюк этдиргенди.

Зулихат ол жюзюкню атасыны кёзюнден кёрюп тутханды. Къарачай миллетни Орта Азиягъа кёчюргенлеринде, жюзюгюн къолундан тюшюрмей, ары алып баргъанды. «Ачлыкъ сынап инжилген кезиуюбюзде, аны сатып, юйдегими жанын къалдыргъан эдим. Ол адам ойлашырча бир затды. Атабызны ол заманда этген игилиги бизни барыбызны да сакълагъанды. Игилик этгенни игилигин Аллах игилик бла къайтарады»,– дей эди Зулихат амма.

КЪАЗАУАТ КЁЧГЮНЧЮЛЮК, ЖАЗЫЛА

Аланы бири

Справка: «Дело по обвинению Кямала Нанашевича Хасанова 1926 г. рождения до ареста работающего в с. Чубаровка Арысского района Южно-Казахстанской области пересмотрено Пленумом Верховного суда Казахской ССР 30 сентября 1964 г.

Приговор Южно-Казахстанского областного суда от 30 августа 1949 г. и постановление Президиума Верховного суда Казахской ССР от 28 апреля 1956 г. в отношении Хасанова Кямала Нанашевича отменены, делопроизводство прекращено за отсутствием в его действиях состава преступления.

ХАСАНОВ Кямал Нанашевич реабилитирован.

Председатель Верховного суда Казахской ССР
Б. ДЖУСУПОВ
октябрь 1964 г.»

Энди Кямал арабызда жокъду. Керти дунягъа кетгенди. Къагъытлары, жазмалары уа къалгъандыла. Аны къаллай адам болгъанын энчи дефтеринден, эгечини хапарындан билеме, билгенимча хапарын окъуучулагъа жетдирирге да излейме.

1943 жыл къарачай халкъ кёчюрюлген кезиуде Кямалгъа онжети жыл толады. Жаш болгъанлыкъгъа, миллетге жетген кыйынлыкъны, артыкълыкны кётюралмай, этер мадары да болмай, ичинден кыйналгъанын дефтеринде къалдыргъанды...

Аны бетлерин ачарны аллы бла кызауатха дери жазууу бла кысха шагъырей этейик. Атасы, анасы, юч эгечи, кесинден гитче кырындашчыгъы, айтыргъа, толугъа болуп жашагъанды. 1943 жыл Нарсана шахарда орта школну айырмагъа бошап. Ленинграддан эвакуациягъа кечюп келген Павлов атлы медицина академияны филиалына окъургъа киреди. Аны бошаса, врач болуп чыгъарыкъ эди, алай а мурагына жеталмайды. Кесини халкы бла бирге Орта Азиягъа кечюрюледи. Жангы жерни хауасы жарашмай, кырындашчыгъы больницагъа тюшеди. Эгечи Асият, ол кезиуню эсине тюшюре, былай айтады:

– Кямал жиялгъанымы эслегенинде, жүрегими кылай басаргъа билмей, кыатыма келип: «Кызычкык, сен манга ийнанып кыал, ол больницагъа тюшген, ауруундан иги болмагъан сылтау бла жангыз бир кырачай сабийни багъылып ызына кыайтмагъанды, аланы ичинде бизни гитче кырындашчыгъыбыз Шагъабан да. Бу да геноцидни бир тюрлюсюдю», – деди.

Кямалны дефтеринде «1944 жыл, июньну 2. Сагъышларым бир такыйгъагъа эсимден кетмейдиле. Бюгюн не ашарыкъбыз, тамблагъа да бир бюртюк да жокъ, кийим да жокъ. Гитче эгечлериме кыарасам, жүрегим жарылады. Жазыкъла ачдыла, юслери жырткык, аякълары жалан, Аллахха ышангандай турабыз. Гитче кырындашчыгъым жашаугъа тарала ауушду. Аны ызындан анам. Жашына кыйналып, ачдан, кыарыусуздан ырахын болуп, бир-бир сюеклери терисин тешип, термилип ёлдю. Аны ызындан анамы эгечи. Аланы ызларындан да – кыйналгъандан, ачдан да, тюрсюнюн тас этип, атабыз кетди.

Солугъан хауабыз да, кийимибиз да, сууубуз да азаплыды. Колхозда ишибиз да каторгады. Танг кырангысы бла кетип, кеч кырангыда кыайтханлыкъгъа, адамларыбызны ачдан кырыллыкълары кыалмайды», – деп жазылгъанды.

Дефтерни ичинде табылгъан документни, заявленияны да кысха халда, жазылгъанларыча (орус тилде), берирге излейме:

«Председателю комитета по делам Высшей школы тов. Кафтанову от гр-на Хасанова Кямала Нанашевича, проживающего в Задарьинском Каракуль совхозе (ферма №2) Арысского района Южно-Казахстанской области Каз. ССР.

ЗАЯВЛЕНИЕ

...По случаю переселения меня как спецпереселенца-карачаевца 2 ноября 1943 года, мне пришлось оставить учёбу (выше указано). Потерял здесь родителей, на своем иждивении имею троих сестер-сирот.

Несмотря на все эти трудности, я имею большое желание учиться. Но так, как право выезда нам запрещено без разрешения районного коменданта, то я не могу куда бы то ни было выезжать. За собой не чувствую ни малейшей тени вины и думаю, что переселение временное. При невозможности очного учения, прошу разрешить заочное обучение, о чём вас запрашиваю. Настоятельно прошу сообщить ответ до начала 1945–46 учебного года и не отказать в моей просьбе.

ХАСАНОВ. 29. V. 45 г.»

Заявлениягъа алгъан жууапны да келтирейик:

«Вопросы, связанные с вашим местопребыванием могут быть решены только соответствующими органами. Они же могут решить вопрос о вашем поступлении на учёбу, в заочном порядке. Рекомендуем вам связаться с Чимкентским учительским институтом, где имеется заочное отделение. Секретарь комитета по делам высшей школы.

М. ФРАСЛАВСКИЙ 18.VII.45 г.».

Бу «чиновник» ишни кесинден атханы ачыкьды.

Окьургъа талпыгъанлыкьгъа, амалы болмай, Кямал библиотекада ишлейди. 1949 жыл комендатурадан жашыртын Ташкентге окьургъа кетеди. Аны билгенлей, комендант жашха илинеди. Кямалны табыгъыз деп, хыршыланады, эгечи Асиятны комендатурагъа жыйды...

Манга онжети жыл толгъан эди ол кезиуде, – деп эсине тюшюреди Асият. – НКВД-ны таматасы Маймур, юйюбюзню тинтип, кьолубузда болгъан ачха кесекчигибизни да алды. Мени уа соруу алыргъа деп комендатурагъа жыйды. Амалыммы бар эди. Жилигъаным а кимни жазыкьсындырлыкь эди. «Къарындашынгы кетгенин нек айтмагъанса! Мерзавцы все карачаевцы! Берия хотел вас утопить, а Сталин остановил. Мало вас расстрелять!» Асыры ачуланганым бла «Расстреляй!» дегенден ары жукь айтмадым. Бир ыйыкьны алай турдум. Бир кюн а бизни «хауагъа солургъа» чыгъаргъанлай, Кямалгъа тюбедим да къалдым.

– Гитчелени кимге кьойгъанса, ненча кюн тураса мында? – деп кычырды... Ыйыкьны аягъына экибизни да башыбызгъа бош этип, юйюбюзге ашырдыла. Алай а юйге кьоймадыла, барыбызны да кыш боранда эшикге атдыла. Кямал тёмеди, комендантха бу магъанада къагъыт жазды: «Конституцияда да барды: балала аталары ючюн жууаплы туюнюлдуле. Бир бёлек адамны бандит атха чыгъаргъаныгъыз ючюн саулай миллет нек жууаплы болургъа керекди, нек кыйнайсыз? Терссиз!»

Кьолларын темир сынжыр бла байлап, Кямалны Ленинграддагъы Петропавловск къалагъа ашырадыла. «Тройка» анга 25 жыл тутмакъ буюрады. Асият айтханнга кёре, аны татлы тенги Чотчаланы Магомет бла письмо жюрютюп тургъанын да онгсунмагъандыла. Не ючюн десенг, ол письмолада эки тенг сталин режим кёллерине жетмегенин билдире эдиле. Сталинни жашаууна кьоркьуу барды сизден, деп письмоларын жыйып туруп кёргюзтген эдиле. Биз жарлыланы письмо жазаргъа да жокь эди эркинлигибиз.

Кямалны тутуп, бизни да эшикге атып кьойгъанларында, «лишён» кулакладан бир черкес къатынны, эшик сууукьда сабийлени кёрюп, былай айтханы эсимдеди: «Мен юйге жыйылмазма, сизни бир жерге жарашдырмай». Сау къаллыкь, бек уллу адамлыкь этген эди. Кямалгъа уа жылда бир письмо жазаргъа эркинлик болгъаны себепли, эки гитче эгешчиклериме къарай, аны бла аз хапарлы болгъанлай тургъан эдим, – деп жилимукъларын тыялмай тохтаиды Асият.

Сталин ёлгенден сора Кямалны тутмакъ жылларын 8 жылгъа кысхартадыла, кесин да Караганда областьха «вольный поселениягъа» жибередиле. Асият ол хапарны эшитгенлей, жолгъа къуралады. Кямал Жез-

къазгъанда шахтада ишлейди. Биргесине тутулуп тургъан къарачайлыла да боладыла. Лагерни режими къаты болады. Кёп ишлетедиле, азыкны толу бермейдиле, аскерчиле тутмакъда болгъанланы тюер ючюн къалмайдыла. Ашдан-сууукъдан къарыусуз болуп, Кямалны мардасын толтуралмагъан кюнлери болады. Алай ишлегенлеге уа артыкъда бек къаты амалла хайырландырадыла – ашсыз, суусуз къоядыла, юслерине итлерин юсдюредиле. Кямалны биргесине тутмакъ азапны сынагъан Кипкеланы Хасан анга болушур ючюн къалмагъанды. Сау битген адам кесини, Кямалны мардасын да толтурургъа къорешгенди.

Аны юсюнден да Кямалны энчи дефтеринден окъуп билеме. Анга жүрек ыразылыгъын билдиргенди дефтерини бетлеринде.

Тюрмеден къайтханлай окъуна Кямал окъур дыгаласха киреди. 1956 жыл Алма-Атада устазлыкъ институтну ингилиз бёлмюне окъургъа киреди, алай а окъуун анда тауусалмайды – миллети бла, эгечлери бла журтуна – Кавказгъа – кёчюп келеди. Юйдеги Ючкекенде орналады, Кямал да Пятигорск шахарда тыш къыраллы тиллени институтун жетишимли бошап чыгъады. Дипломун алып, Ючкекенде орта школгъа устаз болуп жарашады. Эгечи Асият, жашауун суйген къарындашына къызгъанмай берип, бюгюн да юйдегисиз къалып, къарындашын да тас этип, анга тарала, Ючкекенде жашайды.

Къарачайны бир юйдегисине жетген къыйынлыкъ – аталары, аналары, къарындашлары ёлген бла къалмай, Азияда къарындашлары да тутулуп, къыз сабийле кеслери къалып, юч эгечден экиси юйленмей, Кямалны да ызындан кишиси къалмай, – ма ол болур геноцид деген сёзню магъанасы.

Кямалны дефтеринден окъуйбуз: «Энди ёсюп келген төлюге, бизни миллет чекген къыйынлыкъланы кёргюзтюр ючюн, мени Жезкъазгъан бла байламлы шахтёр каска-фанерадан этилген эки чемоданымы кёргюзтюрге боллукъду. Аны ичинде грампластинкала салычу футлярымы Ташкентде тюреме азадан къутулгъан кюнюмде алгъанма (аны ичинде жыйырма жыл чакълы бирни школгъа пластинкала жүрютпюп тургъанма, юйюбюзден эки километр узакълыкъгъа). Андан сора мени эски патефонум барды, аны тутулуруму аллында бирайлыкъ ахчама алгъанма...»

Асият Кямалгъа багъалы затланы барысын аллыма салып кёргюзтеди. Къарындашын тансыкълай, сагъатдан асламны ол жүрютген, аны къолу тийген затланы жашырып къояргъа кёзю къыймай, туурасында тутады. Къарындашыны дефтерин а неден да бек багъалы затха санады. Ариу харфла бла жазылгъан затланы окъуй, мен сагъышлы болама. Терен билмилли, сейир адам болгъанына ишек этмейме. Кямал Ючкекенни орта школунда ингилиз, немец тилледен дерсле бергенди. Кёчгюнчюлюкден къайтханыбызда, тыш къыралланы тиллерин къарачай сабийле да окъургъа кереклисин жазып, аны къайгъысын кёргенди. Сабийлени жырларгъа да юйретгенди. Пеняны дерслеринде сохталаны белгили композиторла бла танышдыргъанды. «Листни, Штраусну, Гайдны, Чайковскийни чыгъармаларындан хапар айтып тебиресе, тохтай-зат эте билмей эди», – дейди эгечи. Алай бла уа сабий жүрекледен ашхылыкъгъа, игиликке суймеклик туудургъанды.

Ол жыллада окъуна Кямал арап тилни билирге излегенин, Къураннга эс бёлгенин дефтерини бетлеринден ангылайбыз. «Арап тилни школда окъутмагъанлары бек аман ишди», – деп жазгъанды ол. Дуния литературадан да уллу хапарлы болгъанындан дефтеринден билебиз. Сохталарын Олдриж, Драйзер, Диккенс, Сент-Экзюпери, Шекспир бла танышдыргъанындан анда-мында жазгъанлары бардыла.

Быллай эсли адам къыралына, миллетине жетген жарсыулагъа сабийлик заманындан къыйнала билгенди. Дефтеринде окъуйбуз: «Жезкъазгъанда ишлеген кезиуумде эмда Лахпутда да артыкълыкъгъа, зорлыкъгъа бойсунмагъанларын билдирген адамла ашамай туругъа сёз берген эдиле. Аладан къутулууну женгил амалын тапдыла – юч мюйюшден юч танканы жиберип, адамланы шымдыкъ этдиле.

...Къолларыбыз, аякъларыбыз тохтапдыла. Бу кюнлени унуталыр-бызмы? Бу дуня къачан болса да чачыллыкъ болур, къачан болса да деп бек ышанама. Ол заманлада мен ссылкада сынагъан жаханым кюнлени юсюнден жазарма. Эки аякълы хайыуанла, бизни бу халгъа жетдиргенле, мени ауазымы эшитип титирерле...»

Кямалны дефтеринде жазылгъанны окъуп чыкъсанг, аны бюрек байлыгъын ангыларыкъса. Жазыуу бла танышдырыргъа излесенг а, дефтери да, Асият айтхан хапар да азлыкъ этерикдиле. Муратыма жеталсам, кёчгюнчюлюкде болгъан адамланы бир къауумуну юсюнден жазып, китап чыгъарыкъма. Китабымы, Аллах айтса, биринчи бетлери Кямалны къыйын жазыууна аталлыкъдыла. Азияда миллетим сынагъан къыйынлыкъланы мен кёрмегенме. Алай а жууукъларымы, тенглери ми хапарларына эс бёлюп тынгылагъанма. Асиятны хапары да аланы бириди. Ёсюп келген жаш тёлю ол хапарланы билирге керекди. Къаллай адамларыбыз кетгендиле арабыздан Азияны къыйынлыгъы бла! Хасанланы Кямал аланы бири эди, жаннетли болсун...

ЭРИКГЕНЛАНЫ Фатима,
жазыучу, филология илмуланы доктору

ТЁЛЮЛЕ АЗАБЫ

Баям, заман хар тёлюге да жашауну бир энчи ауурлугъун, зауукълугъун да сынатмай къоймайды. Азмыды, бизге уа, бусагъатда школлада, университетледе, институтлада окъуй тургъанлагъа сагъыш этер затла. Аппаларыбыз, ынналарыбыз урушну, кёчгюнчюлюкню юсюнден хапар айтып башласала, дуня азабын сынап тынгылайбыз алагъа. Къаллай бир къыйынлыкъ сынагъандыла халкъла, артыгъыракъда бизни миллетибиз.

Ол неге ушагъан ишди: жанынгдан суйген къыралынг, сени халкъынгы саулай кёчюрюп, кёпле ёмюрлеринде хапарларын да эшитмеген жерлеге, ачлыкъ, жалангачлыкъ сынагып, ёлюмню кёзюне къаратып тохтагъаны?!

Аппала, ыннала, къоюгъуз бу огъурсуз хапарларыгъызны, бизни къыйынлыкъ эсгериулеригизни жана тургъан отуна атханыгъызны. Жаныгъызгъа тиймесин мени ол сёзлерим. Сизни хар сёзюгюз бизге жашау дереди, ёмюрден ахыргъа дери биргебизге жюрюрюк дууабызды. Сиз сынагъан къыйынлыкъланы дуняны башында бир инсан да сынамасын. Бусагъатда арап къыралла сынай тургъан къыйынлыкъла да тынчайтмайдыла бизни, не кече, не кюн.

Не уа бизни жыл саныбызда Ата журт урушха кетип, къан тёкген, юйюр къурагъынчы, сабий насыбын сынагъынчы жоюлгъан жашланы, урушдан сакъат болуп къайтханланы къадарлары да тынчлыкъ бермейдиле урушдан берисинде туугъан тёлюлени бирине да.

Мен бюгюн аллай эки адамны юслеринден билгенимча, эшитгенимча къысха хапар айтыргъа сюеме.

МУХТАР

Мисирланы Исмайылны жашы Мухтар 1916 жылда Огъары Малкъарда Сауту деген элде туугъанды. Ол школда билим алгъандан сора иш усталыкъгъа юйретген училищеге кирип, анда 2-чи курсда окъуй тургъанлай, кёп ахшы муратларына да жетгенди.

Уруш башланганлай а, ары барыр ючюн жыл санын да тюрлендирип, атланганды жолгъа. Анга кесини жашау жолуну юсюнден жазгъан жазыулары шагъатлыкъ этедиле.

Ма ала:

«Мен, Мисирланы Исмайылны жашы Мухтар, 1921-чи жылда Черек районда Огъары Малкъарны Сауту деген элинде туугъанма. Юйюрюбюз малчылыкъ бла кюрешеди. 1930 жылдан бери Сарбашев атлы колхозда ишлейбиз. Атамы, анамы, жанындан бандитлеге къошулгъан, тыш къыраллада жашагъан адам жокъду.

Элде башланган школну 6-чы классын бошагъанма, 1937 жылда иш усталыкъгъа юйретген училищеге киргенме. Бусагъатда аны 2-чи курсундама. Окъургъа бек сюеме». 25. 01. 1940 ж.

Мухтар душман бла сермешледе кѐп жигитликле этгенди, майдалла, орденле кьоллу да болгъанды. Тамата лейтенант деген чыннга тийишли болгъан жаш, биринчи украин фронтда 27-чи аскер батареяны командири болгъанды.

Мисирланы Мухтар 1943 жылда Житомир областда кыйын сермешледен биринде ѳлгенди. Аны иги таныгъанла, жууукъ-тенг бек алгъа, Мухтарда болгъан адамлыкъны, тизгинликни эсгергенлей жашагъандыла дуняларын алышхынчы. Мухтар Житомир областны Бердитчев районуну Дмитриевка элинде асыралгъанды.

Бюгюнлюкде аны кършы жууукълары ушакъ эте келгенимде литератураны бек суйгенин, назму, хапар жазаргъа итингенин да айтхандыла. Аны дефтеринде бир кбауум назму тизгин табылгъанын да.

ЖОКЪДУ ЗАМАН

Жокъду заман окъутургъа,
Барды борчум толтурургъа,
Къоркъмай атла, алакѳзчюк,
Эркин солу, келбет кызычыкъ.
Къоймам санга юрген итни.
Къоймам санга бир фашистни.
Мен минерме темир къушха,
Юйренирме зенит топха,
Къыстау салып анга окъну!
Тѳкдюрсем да кызыл къанны,
Аямазма жалгъан жанны.

21.10 1940 жыл.

* * *

Тѳгерегимден душман от ала,
Кесим а жангыз тургъанлай...
Топдан а къыстау атама, ала
Пулемѳтланы бургъанлай.

Огъум бошалды, басылып, жаууп.
Душманладыла келгенле,
Къырылгъанлагъа къошулдум аууп,
Къутхаргъандыла ѳлгенле.

1942 жыл.

ПУЛЕМЁТЧУ ШАУХАЛ

Мисирланы Шикауну жашы Шаухал 1911 жылда Огъары Малкъарда Сауту деген элде туугъанды. 1941 жылда Совет Аскерге чакъырылгъанды. Уллу Ата журт урушну аллындан ахырына дери фронтда болгъанды. Шаухал Сталинградны къорууларгъа къатышханды. Орёл-Курск Дугада сермешгенди, Украинаны эллерин, шахарларын да душмандан тазалагъанладан бириди. Польшаны, Румынияны, Венгрияны, Чехословакияны азатлау гъа къатыша, бу душман бла эрча уруш этгенди. Ол Берлинге дери баргъанды.

Шаухал уруш баргъан жылланы ичинде бир ненча аскер усталыкъны алышындыргъанды. Ол автоматчы, минёр, тасхачы да болгъанды. Къайда да юлгюлю къуулукъ этгенди. Анга шагъатлыкъ этген Шаухалны «Отличный сапёр» деген значогуду. Алай барындан да бек ол станковый пулемётну бек устасы эди. Полкда анга: «Шаухал пулемётда не тюрлю макъамны, ол угъай, кавказ «лезгинканы» окъуна согъаллыкъды», – дегендиле. Илишанны тюз атыуну юсюнден сёз баргъанда уа, солдатла, лакъырда этип: «Бир километр узаклыкъда гюлге къонуп тургъан гебенекни окъуна атып тюшюрлюкдю», – дегендиле.

Мисирланы Шаухал уруш жылланы эсгере, бу кюнлени сагъыныучу эди: «...Иш Сталинградны къатында бизни аскерибизни душман къуршоундан чыгъар ючюн къазауат этип кюрешген кезиудю.

Мен пулемёт расхетну эки батальону арасында орнатама. Ротаны командири: «Сакъ бол, Шаухал, былайда командир да, штабны начальниги да сен кесингсе. Фрицле чабыуулну башласала, кесинг билгенингча эт, болушлукъ сакълама, адамларыбыз аз къалгъанын кесинг билесе, патронларынг кёпдюле», – деди.

Биз бешеулен эдик. Пулемётну жашыртын жерге орнатдыкъ. Кюн чууакъды, жел да урмай.

Душманла чабыуулну башлап къысадан къыса келедиле. Мени да пулемётум тохтаусуз ишлейди. Душманла акъ къаргъа жыгъыладыла. Алай къуршоудан чыгъаргъа кюрешген фашистле алгъа келедиле. Ротаны командири: «Пулемётну алайда къой, кесинг кесинге башчылыкъ эт», – деген эди. Алай пулемётчула душманны бизден эсе кёп болгъан кючлери бла уруша тургъаныбызны эшитип, бизге болушлукъгъа бир аскер бёлмю жибереди. Аны болушлукъу керек болмады. Фашистле 27 ёллюкню да уруш аулакъда къоюп, артха къачдыла.

«Дагъыда аллай бир иш урушну ахыр кюнлеринде, 1945 жылда апрель айда, Эльбаны къатында да болгъанды. Биз энтта да бешеулен эдик. Алай нёгерлерим башхала болгъандыла. Эльбагъа къысылгъан немецпиле жангыз пулемётха кёп адам болуп чабыуул этдиле. Ала къуршоудан чыгъаргъа бек тынч жер алайда суннгандыла. Къутулургъа уа керек эдиле, нек дегенде, къара эсесчиледен сурам бютюнда къаты боллукъун билгендиле.

Фашистле аланы алларында уста пулемётчу болганын, аны ууатмагъанлай, къуршоун юзерге онг болмагъанын билгендиле. Ала пулемёт болгъан жерге топадан бла миномётладан къаты от ачадыла. Аланы тегерегинде бир ненча минутну ичинде топ окъла, минала атылгъандан къара тютюн басып тургъанды. Андан сора, шош болду да, гитлерчиле ёре тургъанлай, алгъа келе башладыла; аллында пулемётчула сау къалмагъан сунуп келедиле. Мен, Аллахны ахшылыгъындан, сау къалгъанма деп акъылларында да жокъду.

Алай немециле бла арабызда 50 метр чакълы къалгъанда, пулемётдан къаты от ачдым... Аскерчи жолдашларым да манга болушургъа келедиле. Ала пулемётну къатында тёрт пулемётчуну ёлюп тургъанларын, пулемётдан от ачхан а мен болгъанымы кёрдюле. «Ты родился в рубашке», - деди таматам».

Ата журтун къорууларгъа салгъан къыйыны ючюн Мисирланы Шаухал быллай саугъалагъа тийишли болгъанды: «За отвагу» деген майдалгъа эки кере, «За оборону Сталинграда» деген майдалгъа, «Богдан Хмельницкий» атлы орденнге, «За победу над Германией в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.» деген майдаллагъан, дагъыда кёп тюрлю саугъалагъа.

1945 жыда июль айда, уруш бошалып, Шаухал туугъан журтуна къайтады. Алай аны анда киши сакъламай эди, саулайда таулу халкъ кёчгюнчюлюк азабын сынагъан заман...

ЖАБОЛАНЫ Альбина,
КъМКЪУ-ну магистратурасыны
студенти.

АНА ТИЛИМ – БАЙЛЫГЪЫМ

Къарачай-малкъар миллет тил бла адабият тил бир халкъны сёз байлыгы эсе да, ала экиси да энчи халда жюрютюлгенлери кимге да баям шартды.

Башхача айтханда, миллет тилни адабият тил, диалектле, жаргонла, эриши сёзле, аз жюрютюлген энчи халда айтылган сёзле къурайдыла.

Бусагъатдагы къарачай-малкъар адабият тил а хар не жаны бла да «тазаланган», сёзлерини айтылыулары, жазылыулары да мардаланган тилди.

Ол мардала кеслери алларына, алай бош къуралып къалмагъандыла. Аны орфография жорукъла, лексикадан, грамматикадан, стилистикадан басмаланган илму ишле къурайдыла.

Белгилисича, бусагъатдагы къарачай-малкъар адабият тил эки тюрлюдю: сёлешиу бла жазыу тил.

Сёлешиу тил асламысында ушакъ бардыргъан кезиуде хайырланылады. Адабият тилни сёлешиу тюрлюсюнде эриши, жаргон сёзлени жюрютюрге жарамайды, хар заманда да тилни мардаларына, аланы къурагъан жорукълагъа бойсунганлай турургъа тийишлиди.

Жазыу тилни да энчилиги барды. Кеси да суратлау чыгъармаланы, илму ишлени эм журналистлени бла устазланы сёз байлыкъларыды дерге боллукъду. Жазыу тилде сёзлени орунларын сакълаугъа деп тохташдырылган орфография бла стиль жорукъланы толу эм тюз хайырланыуну излейди.

Къарачай-малкъар тилни юсюнден башда айтылган оюмла – была барысы да жазыу иш бла кюрешгенлеге, эсге салмасакъ да, белгилдиле.

Болсада биз, сёзню дайым жюрютгенле, асламлы билдириу органланы келчилери адабият тилни сёлешиу, жазыу тюрлюсюню да араларында башхалыкъ къоймай, ол угъай, миллет тилни бойсунуунда турган сёзлени да кенг халда хайырлана башлагъаныбыз эслене тебирегенди. Ол фатыуа туююлду неда кесамат сёз – мени энчи оюмумду.

Мен да, ол шартны юсюнден ачыкъ айтхан адам, миллетибизни адабият тилин уста билеме деп, кесиме махтау алаллыкъ инсанладан туююлме. Алай эсе да, оюмум – оюмду. Халкъыбызны тил байлыгъын тинтген белгили илму къуллукъчула, ана тилибизни уста билген сынамлы адамла, айтыргъа сүйселе къол хатымда, сёзню жюрютююмде да терсликлерими ачыкъ эталлыкъдыла. Сора нек тынгылап турабыз?

Юлгюге мени журналист ишлерими келтирип, кемчиликлерибизни ачыкъ айтсала, сёз байлыгымы айнытыргъа болушлукъ табарыкъ эдим. Аны ючюн мени аз да жаным къыйналлыкъ туююлду. Бютюн ыразылыгымы билдире, ишимде аллай халатла тубемезча мадарла излерикме.

Кертиди, хар адамны бармакълары башхача, къол хаты, жазыу иште тил байлыгы, сёзню жюрютююу да энчиди, ол тюздю. Жазгъан адам чыгъармасын къурай туруп билимине, окъууна, усталыгына кёре са-

гъыш этип, кесича жазады. Анга бир тюрлю дау жокъду, алай болургъа да керекди.

Жаланда бу ишни юсюнде бир излем туады. Сёзле бир бири ызындан тизилген кезиуде аланы къуралыу мардалары къарачай-малкъар адабият тилни жорукъларына тийишлиликде жюрютюлорге керекдиле. Тилни ёлюмсюз этерик, аны ёсюп келген тёлуге сакъларыкъ жорукъ жангыз олду.

Халкъны атын халкъ деп кенг халда белгили этген ол аны ёз тилиди. Халкъ бла ана тил бир бирсиз айтылмайдыла. Миллети болмагъанны – тили, тили болмагъанны – миллети жокъду. Аны себепли хар заманда халкъны жашау турмушун тынгылы билирге сюйген адам – аны бюгоннюю ана тилинде жюрютюлген сёзлеге кёре, адамны халиси, аны сагъышлары, озгъан эм жангы жашауну къалай къурагъанларын айталлыкъды.

Бюгонлюкде къарачай-малкъар тилни, ол угъай, орус тилни окъуна, иги тинтсенг, бир 15–20 жыл мындан алгъа жюрютюлген адабият тилни мардалары бузулгъанларын эслеген къыйын туююлду.

Кертиди, миллет тиллени айныу жолларына бузукълукъ этген сылтаула кёпдюле. Ол санда юлгюле адамланы болумлары къыйыныракъгъа айланнганын, тин дуниягъа сингдирилген коммерция жашауну эм башха сылтауланы белгилерге боллукъду. Адамланы сёлешгенлерине да эс буруп бир къарачыгъыз! Бир миллетни келечилери ушакъ бардырсала, битеу дунияда жюрютюлген сёзлени хайырланадыла.

Басмада, радиода, телевиденияда, энди Интернетде да, адамланы тил байлыкъларын грамматика, орфография, стилистика халатладан толу сёзле къурайдыла. Жыйылыулада, адабият чыгъармалада, асламлы билдириу органлада, театрда да кёбюсюнде адабият мардагъа сыйынмагъан лексиканы эслеген къыйын туююлду.

Башда чертгенибизча, бу жарсыу жангыз къарачай-малкъар тилде сёлешгенледе тюбемейди.

Россейде орус адабият тилни жорукъларын толу сакълагъанланы саны жаланда 5 процент болады. 61 процент – адабият мардагъа сыйынмагъан лексиканы хайырланады, 21 процент а – жангы къурала келген Интернет (неда компьютер) тилде, 20 процент уа диалект эм эриши тилде сёлешедиле.

Къарачай-малкъар тилде сёлешгенлени араларында быллай тинтиуле этилмегендиле. Болсада бизни халкъыбызда да адабият тил башда кёргозтюлгенича болумгъа келмезча мадарланы излеуню сагъышын этерге керекбиз.

Ана тил – ол халкъны кюзгюсюдю. «Жерине кёре – жиляны» дегенлей, халкъны жашауу ана тилине кёреди.

Белгили орус жазыгучу Лев Толстой айтханлай: «Ана тил – ол миллетни оюм кюзгюсюдю. Тилни осал билмеклик, сёзню оюмсуз жюрютюу жашау магъаналы жумушланы жарты-къурту этмекликди».

Алай бла ана тил миллетлени мурдор ташы, ёзеге болгъанын эсде тутаргъа борчлубуз.

Былайда магъаналы жерни тилни маданият байлыгъыны ёзегине саналгъан китап, газет, теле эм радио бериулени къурагъанла адабият тилни сёз усталары болургъа керекдиле.

Кертиди, Россейни Конституциясына, «Россей Федерацияны халкъларыны ана тиллерини юсюнден» эм «Асламлы билдириу органланы юсюнден» законлагъа тийишлиликде хар адам ёз тилинде суйгенича сёлешир, юйретиу, окъутуу иште къайсы тилни жаратса, хайырланыр эркинликлери барды.

Бир къауум тыш къыраллада миллет тилни жорукъларын бузуп, сёлешгенлеге, тилни грамматика эм лексика жаны бла къуралыу мардаларын сакъламагъанлагъа сёз байлыгъында жюрюмеген тыш миллетли сёзлени хайырланганлагъа тазир салынады.

Озгъан ёмюрню 90-чы жылларына дери теле-радио бериулени, китап басманы, газет бетлени сёз къурамлары тинтилип, «элекден» ётюп тургъанда, адамланы кёбюсю анга ыразы болмасала да, адабият тил бла байламлы хазна жарсыу жокъ эди. Энтта да артха къайгып, ол амалны жашаугъа жангыдан сингдириргеми керек болур?!

Андан да игиси, мен оюм этгеннге кёре, Россейни халкъларыны миллет тиллерини мардаларын къырал даражада къоруулау жаны бла тийишли закон чыгъарып, жууаплы адамла белгиленселе, тап боллукъ эди.

Жашау бара, тёлөле алышына, тил да жангыртыла, байыкъландырыла барады. Ол жашау жорукъду. Болсада тил маданият аллындан белгиленген мардалада; сёзню тюз жюрютюуню мурдору – стилистика бла, сёзню ёзеги – орфография (бегирекда морфология) жорукълары кючлерин тас этмей тутуу бийик даражада сакъланыргъа керекдиле. Ала бла бирге уа орфография, лексикология, лексикография.

«Озгъан кюннге багъа бичерге тюше, аны «жыйгъан тирлигинг бла угъай, салгъан урлугъунг бла сана», дейдиле. Ол а чагъымлы болур ючюн салгъан урлугъунг бидиш будайча, учукъсуз, сырма алтынча таза болургъа керекди. Къарачай-малкъар халкъланы адабият тилин ма аллай мисал урлукъ бла тенгледирирге боллукъду.

АХКЁБЕКЛАНЫ Эльдар.

Мызыланы Хажу-Муса 1965 жылда Хушто-Сырт элде тууганды. Орта школну бошагандан сора Прохладный шахарда эл-мюлк техникумну мал дохтурлукъ бѐлюмюне кирип, аны 1986 жылда бошайды да, аскерде кѝуллукъ этерге кетеди. Аскерден кѝайтханлай, Экинчи Чегемде мал дохтурлукъ ишге тохтап, 2014 жылгѝа деру урунады.

Хажу-Муса жазып школда окѝуган заманында башлаганды. Сабийлеге аталган жомакѝарын, назмуларын «Нюр» журнал басмалай турганды.

Багѝалы окѝуучула, «Минги-Тау» журнал Хажу-Мусаны юч чам хапарын басмагѝа тийишли кѝрѝюп, сизни ала бла шагѝырей этеди.

ЭНДИ ИЙМЕЗСЕ

Жангы жылны аллында Салийма баш иеси Хыйсаны байрам кѝанга жарашдырыр затла алып кел деп, базаргѝа тебиретеди.

– Жарыкѝыгѝым, базаргѝа кѝуруда мени ийип нек тураса?

– Эки кишим болса, кезиу-кезиу ие туруп эдим!

– Эки кѝатыным болса...

– Эки кѝатынынг болса уа, ыйыкѝгѝа бир угѝай, эки кере барыр эдинг – шабат кѝюн бла ыйых кѝюн.

– Аллах сакѝласын!

– Сора тебуре! Эм алгѝа эки-юч шампан шеша ал, алай кимден болса да угѝай, тенг кѝызым Ханифадан. Сен аны таныйса. Андан ѝргерек ѝтгенинглеи, Кѝанидат олтурады. Андан аракѝы алырса. Ол тазасын сатады. Ящиги бла алып кѝой.

– Жанчыгѝым, сен мени алай сюесе деб а турмай эдим, алай ящик аракѝы манга кѝплукъ этмезми дейсе?

– Хоу, сен ѝлмегин ансы, санга кѝайгѝырама дей. Бомжлагѝа аш юйню сюртдюрюкме.

– А-а-а. Мен а...

– Не сен а?!

– Бош, бош алай...

– Андан сора кампет-кѝалач сатхан жерге киресе. Анда Асият деп бир кѝалын тиширыу эри бла бирге сатыу этеди. Ол эски болмагѝан жангы кампетле, кѝалачла-зат сатады. Тюрлю-тюрлюлеринден бир беш кийла алырса. Алайдан сол кѝолунга бурулсанг, жумуртха, жау, кѝаймакѝ сатхан бир ѝрека тиширыуну кѝрлюксе. Ол Аминатды. Анга мен жибергенме десенг...

– Хо, ангылагѝанма...

– Сакѝ бол, жумуртхаланы ууатхан-зат этерсе.

– Жанчыгѝым, энди эр киши жумуртха ууатмай бир элден бир элге кѝалай жетдирир? Сейир затла айта тураса. Былайда бирледен ал да кѝой.

– Да таулула тауукѝ тутмайдыла, сора кимден аллыкѝма?

– Тюкенден.

– Ала юй жумуртхала тѝюйюлдюле сора уа.

– Да не башхалыкѝлары барды? Аланы да тауукѝла таба ушайдыла да.

– Аны санга ангылата турур заманым жокъду, мен – айтама, сен – этесе. Хо де.

– Охо!

– Мен «хо» де дейме, ол «охо» дейди.

– Да не башхасы барды?

– «Охо»-да – юч харф, «охо»-да уа – экичик.

– Сора не эди да?

– Болма былай мыт-мыт, былай созукку! Ишни къысха, терк этерге юйрен.

– Да, тейри, кече уа бир да алай айтмайса.

– Сенден ёзге уялган этер эди.

– Нек уялама: къысха, терк! Баш ауруусуз!

– Хау, сени башынг жаланда эрттенликде ауруйду, аны аллында каришлеринг бла иги тартсанг.

– Энди каришлерими да тала.

– Алай туююлмюдю да?

– Аланы да къатынлары: ичмей не амал!

– Къой бу болмачы хапарны!

– Жарыкъчыгъым, къойдум.

– Андан сора, унутмай, Наташа деген корейли тиширычукъдан салатла алырса. Мени иги танышымды. Базардан бери чыкъган жерде кёгетле сатадыла Гарик бла Нарик деп эки къарындаш. Аладан апельсинле бла мандаринле алырса. Тюз алайчыкъда Марина наша, помидор сатады. Андан помидор, наша ал. Ол учуз бериучюдю. Харип, кесини да эри жокъду.

– Аны уа неге айтаса?

– Нени?

– Маринаны эри жокълугъун.

– Алаймы айтдым? Да харипди да, андан айтхан болурма.

– Хариплеге жаным бир бек ауруду.

– Кёгет-зат алып бошасанг, тартылган эт да ал – юч кийла. Кимден болса, андан алма, таза этмейдиле. Ариука деп бир тиширыу барды да, ол таза да этеди, кёз аллында да таргады. Бишлакь алыргъа да унутма. Хычинле этерикме. Эки кийла бишлакь алсанг, жетерикди. Базаргъа кирген жерде Уллу Малкъардан Салима деп бир тиширыу бишлакь сатыучуду, андан алырса. Ол бишлакьларын башы алынмаган сютден этеди. Сора тюкеннге кирirse да, сабийлеге саугъала алырса. Бир уллу торт да. Ангыладынгмы?

– Ангыладым...

Ингир къарангы. Машина таууш. Бир кесекден Хыйса, базардан алган ауур жюгюн кётюрюп, юйге киреди.

– Э киши, алай кеч нек къалдынг? Тёлефонунг да ёчюлюп.

– Марина бла чай-зат иче.

– Ах кюнюм, ол къахме бламы?

– Харипди, жазыкъды, мискинди деген кесинг эдинг да, бир кесек жапсардым.

– Оу, эшигим жабылган, энди башымы тышына къалай чыгъарлыкь-ма?! Баштакь! Гёдю! Ышанып, сени базаргъа ийген, сенден да мен тели!

- Жарыкчыгъым, энди иймессе.
- Ах кюнюм, кёз тюбюнг а нек кьаралгъанды?
- Сени хатангдан!
- Бу уялмагъаннга бир кьара! Мени хатамдан а нек?
- Маринаны эри жокъду дей эдинг да...

КЪАЗЫКЪ ДАРМАН

Аланла! Жамауат! Аллергия не болгъанын билмеген ким барды дейсе. Аллергия бирле хансха, бирле ташха, бирле букьугъа – ой-ой-ой, кьайсы бирин санагъын – тап, суугъа да боладыла. Алай мени аллергиям аланы бирине да ушамайды. Мени аллергиям – айтылгъан жерден кери болсун – бек аманларынды. Кьой, кьой, кьой, мени жауума да жабышмасан алай палах. Жаз башында ма былай ишлеригим келип ёле тургъанымлай, бахчагъа киралмай кьалама. Некми дейсе? Нек болуб а – кюрекге басхагъазат аллергиям барды. Тюз аланы кьргенлей, белим чанчады, кьарыным бурады, бурунум кьанайды, башым гууулдайды. Манга болмагъан не кьалады дейсе. Багъалы бийчеми бахча кьаза кьрсем а, безгекден ауругъанча, кьалтырауукъ тиеди да, чабып диваннга тьнгереиме. Ёлсем да, бийчеми кёз аллында кьанкьаймайым деп: жюреги тутуп кьалса. Оллахий, ёле туруп да юйдегими сагъышын этеме, ол бек кюерикди деп, ансы кесиме тюк тенгли да жарсымайма. Алай он жыл бирге бал бла бал чибинча татлы жашагъан багъалымы кьалай кьоюп кетгин... биреуге. Аланла! Жамауат! Жашап да жашаялмай, ёлюп да ёлалмай, кьресиз да бу кьыйынлыкъны! Неле дейсе? Иги эшитмейме! Кьазыкъ дарманмы?! Базыкъ кьазыкъ?! Сейирди бу адам. Мен кьазыкъны кьалай жуталлыкъма?! Ол дарманны жутхан угъай, сыртларына сылайламы? Да бийчем дохтурду, алай ол аллай дарман бар хапар айтмагъанды. Юйге барсам, анга бир сагъынайым, кьазыкъ дарман жарап кьалыр эсе уа?

АЛЛАХ ОНГ БЕРСИН

Аланла, мен бир-бир тиширыулагъа бир бек сейир этеме. Нек деп сорчугъуз. Сордугъуз да? Энди айтайым. Ала кюн узуну ишсиз-кючсюз терек салкында олтуруп, лахор кьыздырып турадыла. Лахорлары уа не? Аны кьабыу, муну чимдиу! Мен бу хапарны великден башлагъанма. Ол бизни кьоншубуз Ханийни сиз да таний болурсуз. Танымагъаныгъыз бар эсе, бусагъат кесин, юйюрюн да танытайым. Ма бу арыкьсуу желетек – бахча бодуркьу дер эдим, жанына тиерикди ансы, Ханий кесиди, кийиз кьалпагъын алчи кийип, жыр мурулдай тургъан а – Хажимырза – баш иеси. Тамата кьызы – ёрека Ханийфа, кичиси уа – жизги Ариука. Барысы да кюннге бир кере ашайдыла. Кюннге угъай – жыйырма бла тьрт сагъатны ичине. Ашаргъа заманлары асыры болмагъандан. Кюнню кюн узуну – доп-доп, доп-доп. Ингир ала уа аналары Ханий бир сылтау чыгъарады да, кьоншуларына кетеди. Хапар айта, аш бишеди дегинчи олтурады Энди кьазан отдан тюшеди деген кезиуге аталары: «Нек эсе да, анагъыз кьеп кьалды», – деп, бийчесин излей чыгъады. Кьазан кьангагъа салыныргъа

Ханифа бла Ариука да жетедиле, аланы чакъыргъан сылтау бла. Къоншула: «Ауузлана барыгъыз», – деселе: «Сау болугъуз, ач туююлбюз», – дерле, алай тоуб а кетерле. Бу ахча кыт, хар не да къан багъа заманда къоншулада сыйланнгандан иги не барды дейсе? Юйюнде не заманда да ашарса. Ханий кеси къатыгъын арт асырау этеди. Къызларын да кесича юйретеди. Жашла, эшитемисиз! Сыртыгъыздан тюшюп жашаргъа сую эсегиз, Ханийни къызларын алыгъыз. Тейри, газет, журнал окъуй, телевизоргъа къарай, эки-юч жылгъа профессорла болуп кетериксиз. Бек къыйналгъаныгъыз: ингирден-ингирге къоншулагъа къонакъгъа жюрюген. Андан башха ишигиз боллукъ туююлдю. Алайды да, жашла, хайт десегиз, насыбыгъыз тутарыкъды. Хайда, маржа, чабышыгъыз! Аллах онг берсин!

БИЗГЕ ЖЫР АЙТДЫРГЪАН НАЗМУЛА

Дерсни мураты: Къулийланы Къайсынны назмуларыны кенглигин ангылау. Поэтни назмуларында тюрлю-тюрлю темаланы ачыкъланыуу. Жыргъа салынган назмуларыны бизни жашауубузда магъаналары.

Дерсни эпиграфы:

Сен, къууанчны да,
Ачыуну да тили,
Насыплыны,
Насыпсызны да
Тили,
Музыка!

Хорлау кибик, насып кибик-аламат,
Толгъан умутлача бийик, аламат,
Музыка!

Къулийланы Къайсын.

Дерсге керекли затла: 11-чи классны окъуу китабы. Поэтни назму жыйымдыкълары.

Компьютер.

Дерсни барыуу.

1. Башланыу ушакъ.
2. Устазны сёзю.

Устаз: Сабийле, бизни бюгюннгю дерсибиз барыбыз да суйюп окъугъан Къулийланы Къайсынны чыгъармачылыгъы бла байламлыды.

«Не гитче миллетни да кесини келечиси болады», – дегенди белгили М. Горький. Ол ётюрюкдю дерикле болмазла, нек дегенде малкъар халкъны саны гитче болгъанлыкъгъа, ёмюрде ёчюлмез жулдузларыбыз а бардыла. Къайсын да аллай поэтди. Ол бизни миллетни битеу дуниягъа белгили этгенди. (*Поэтни ауазы. Ыспас эм махтау.*)

Аны жырлагъа салынган назмуларыны юсю бла эсгерирге сюеме.

Къайсын 1917-чи жылда туугъанды. Жазып школда окъугъан заманындан окъуна башлагъанды. Ол, кёп таулу жашчыкълача, таулары ариулугъуна къарап, табийгъатны тансыкълай ёсгенди. Туугъан жерине суймеклиги да гитче заманындан окъуна башланады.

Табийгъатны халы тюрленнгенича, аны назмуларыны тематикалары да тюрлю-тюрлю боладыла: Ана, Туугъан жер, таш, суу, тиширыу, уруш, къыйынлыкъ...

Къайсынны назмуларына макъам салынып, жыр болуп тургъан назмулары да аз туйюлдоле. Аны сылтауу назмулары ариулугъу, магъанасы да, рифмасы да тынч, ангылашыныулу болгъанындады. Поэт кеси да халкъ

жырланы иги билгенди, суюноп жырлагъанды. Тойлада, уллу къууанчалада таматала аны къатларына олтуртуп, жырлатыучу эдиле.

Къайсынны назмулары ариудула, байдыла, сейирсиндиредиле. Ол назмуланы окъуй, аны сёзлерине жазылгъан жырлагъа тынгылай, адам дунягъа жангъдан туугъанча, ёсюп кёкге жетгенча кёрюнеди. Ол назму тизгинле хар адамны жүрегинде тюрлю-тюрлю сезимле туудурадыла. Бу дерседе эшитген, кёрген затларыгъыз бла байламлы сезимлеригизни жаза барсагъыз сюеме.

«Тау суучукъну жырчыгъы» табиьгъатны юсюнден оюм этдиреди. *(Тау суучукъну жырчыгъы) деген жырчыкъны макъамы ойнайды, окъуучу жырны жырлайды).*

Къайсынны поэзиясында тиширыугъа да уллу эс бурулады. Аны юсюнден жаза, бир адамны эсине келмеген затланы да шарт суратын ишлейди поэт. Аны «Сууда жууунган тиширыуну» юсюнден назмусун билмеген адам жокъду. Ол жыр болуп жаратылгъанлы уа бютюнда. Къайсынны жашы Азамат белгили художникди. Атасыны «Тиширыу сууда жууунады» деген назмусуна кёре жазгъан суратын да экранда кёрлюксюз (жырны Никита Джигурда жырлайды, окъуучула сезимлерин жазадыла).

Билемисиз, Къайсынны назмулары жыр болургъа жаратылып къалгъандыла.

Аны «Музыка» деген назмусу музыкагъа къарамын ачыкълайды (окъуучула назмуну окъуйдула, сезимлерини юслеринден айтадыла).

Белгили композитор Игорь Крутой бла Дмитрий Хворостовский эки жылны ичинде уллу опера концерт хазырлагъандыла. Ол концерт Москваны, Лондонну, Нью-Йоркку студияларында «Дежавю» деген ат бла хазырланганды. Концертде ойналыкъ 24 композицияны бирге жыйышдырлыкъ жырны уа сау эки жылны излегендиле. Артда уа Игорь Яковлевични эсине 25 жыл мындан алгъа жазылгъан жыр эсине тюшеди. Ол жыр бизни Къайсынны «Музыка» деген назмусуну сёзлерине жазылгъан эди. Уллу опера шоуу 24-композициясын жыйышдыргъан жырны аллында сёзле Къайсынны юсюнден кибикдиле. Жыргъа тынгылайыкъ *(концертни юзюгу экранда кёрюнеди, окъуучула сезимлерин жазадыла).*

Алла Пугачёваны «Судьба» деген жыры да бизни Къайсынны сёзлерине жазылгъанды.

Кесибибизни жырчыларыбыз да Къайсынны назмулары бла кёп хайырланадыла. Мындан ары жырланган жырла да Къайсынны сёзлерине жазылгъандыла.

Поэт бла аны назмулары терекни бир бутагъы кибикдиле. Башхалыкълары уа бирди. Поэт аурургъа, ёлюрге да болады, назмулары уа аурумайдыла, ёлмейдиле. Ала ёмюрлюкдюле.

Бизни Къайсын да кеси арабызда болмагъанлыкъгъа, назмулары биргебизгедиле. Аны сёзлери, афоризмле болуп, бюгюн да жашайдыла. Белгили адамларыбыз да аны сёзлери бла уллу жыйылыулада хайырланадыла. Индира Ганди:

*«Первой пулей на войне любой
Поражает сердце материнское.*

*Кто б ни выиграл последний бой,
Но страдает сердце материнское», –*
деп Къайсынны сёзлерин эсгергенди.

Владимир Путин «Легко любить все человечество, соседа полюбить сумей», – дегенди. Бу сёзле да Къайсынныкъыла болгъанларын билебиз.

(Табийгъатны...) (Туугъан жерге, (Туугъан журтха...)
анагъа, тиширыугъа...)

Ариулукъ Сюймеклик Кертичилик

Жюрегибизде жаратылгъан сезимле.

Бразылыкъ. Ёмюрлюк, тазалыкъ, батырлыкъ!!!

(Ананы балагъа, (Къаяла, (Ниетле, (Урушда...)
Поэзия...) Суула...)

Баланы анагъа,

Жашаугъа...)

Дерсибизни Къайсынны сёзлери бла бошаргъа сюеме. Бу сёзле да алгъыш кибик айтыладыла. «Мамырлыкъ, къууанч сизге, саула!»

Юйге иш: Къайсынны юсюнден ниетлени, фикирлени, назмуланы бир къауумун жазып келирге.

***БЁЗЮЛАНЫ Аминат,**
Хасанияда школну устазы*

АТЛАРЫ

КАЦИЛАНЫ ХАБУГЪА – 100 ЖЫЛ

ШАУАЛАНЫ ХАСАН. Адамлык дунясы. <i>Статья</i>	2
МУСУКАЛАНЫ САКИНАТ. Ышарыуу тегерекни жарытхан. <i>Статья</i>	6
КАЦИЛАНЫ ХАБУ. Чам хапарла	10

ПРОЗА

ТАУМЫРЗАЛАНЫ ДАЛХАТ. Жашау кюю. <i>Повесть</i>	20
--	----

ПОЭЗИЯ

МОКЪАЛАНЫ ХАСАН. Назмула	44
КЪУЛИЙЛАНЫ ХУСЕЙ. Инжи бюртюкле. <i>Назмула</i>	55

ЁМЮРЛЕНИ ТЕРЕНИНДЕН

УЛАКЪЛАНЫ БОРИС. Багъалы редакция! <i>Письмо</i>	60
КАРЛ ЭГТЕР. Орусбийлары. <i>Эсгерюле</i>	61
АЛИШЕВ АБДУ-ГАПАР. Сарматланы бийчелери таулула болгъандыла. <i>Статья</i>	66

ПРОЗА

ГУРТУЛАНЫ САЛИХ. Къоншула. <i>Роман</i>	68
ШАУАЛАНЫ РАЗИЯТ. Хапарла	134
АБДУЛЛАЛАНЫ МАРИНА. Акъкъалай аякъ. <i>Хапар</i>	180

ОРУСБИЙЛАНЫ ФАТИМАНЫ ЭСГЕРЕ

ЗУМАКЪУЛЛАНЫ ТАНЗИЛЯ. Орусбийланы Фатимагъа. <i>Назму</i>	184
НАТАЛЪЯ СМЕРНОВА. Чокъуракъ ичинде долай. <i>Статья</i>	184
КУЧМЕЗЛАНЫ РАЯ. Тюн бла жарыкълыкъ. <i>Статья</i>	185
КОШУБАЕВ ДЖАМБОЛАТ. Фахму бла ариулыкъ. <i>Статья</i>	188

АДАМ БЛА КЪАДАР

КЪУЛБАЙЛАНЫ АЛИЙ. Ауур жүкню бирге тартхандыла. <i>Статья</i>	189
АППАЛАНЫ БИЛЯЛ. Юлгюге айтылырча жашау. <i>Статья</i>	193
ЭРИКГЕНЛАНЫ ФАТИМА. Биринчиле. <i>Статьяла</i>	203

«МИНГИ-ТАУГЪА» КЕЛГЕН КЪАГЪЫТЛАДАН

ЖАБОЛАНЫ АЛЪБИНА. Тёлюле азабы. <i>Статья</i>	209
---	-----

АНА ТИЛИМ – ЖАНЫМ-ТИНИМ

АХКЪБЕКЛАНЫ ЭЛЪДАР. Ана тилим – байлыгъым. <i>Статья</i>	213
--	-----

ЧАМХАНА

МЫЗЫЛАНЫ ХАЖИ-МУСА. <i>Чамла</i>	216
--	-----

УСТАЗЛАГЪА БОЛУШЛУКЪГЪА

БЁЗЮЛАНЫ АМИНАТ. Бизге жыр айтдыргъан назмула. <i>Статья</i>	220
--	-----

МИНГИ-ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 2 (186)

*Литературно-художественный
общественно-публицистический журнал*

На карачаево-балкарском языке

Соучредители
Государственный комитет по СМИ,
общественным и религиозным организациям,
Союз писателей КБР

Свидетельство о регистрации
ПИ № ТУ07-00105 от 24 декабря 2014 г.

Художник Баккуев Владимир

Технический редактор, компьютерная верстка *А. С. Бозиевой*
Корректор *Ж. Х. Гунпоева*

Сдано в набор 14.03.2016. Подписано в печать 12.04.2016. Формат 60 x 90^{1/16}.
Бумага офсетная. Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная.
Усл. печ. л. 14,00. Уч.-изд. л. 12,5. Тираж 1800 экз. Заказ № 264. Цена сво-
бодная. Адрес редакции: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5.

Отпечатано в полном соответствии с качеством
предоставленных диапозитивов

*Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюрютмейди. Къол
жазмалагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмайдыла.
Басмаланган затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кёз
къарамы бирча болмазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы
баиха жерде басмалагъанда: «Была «Минги-Таудан» алыннгандыла», – деп
чертген борчду.*